

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 42

Київ
2008

УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)
Н-34

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 6 від 21 жовтня 2008 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей
політичних наук і державного управління
постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3-05/11.

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України (голова)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Михальченко, член-кореспондент НАН України
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
В.Ф.Солдатенко, член-кореспондент НАН України
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Н-34 Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 42. (підсерія «Курасівські читання») — 292 с.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)

ISBN 978-966-02-5021-5 (Вип. 42)

Черговий збірник сформовано на матеріалах науково-практичного круглого столу «Політична система і політичні ризики в сучасній Україні», який відбувся 8 липня 2008 року в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Також у збірнику подані статті, присвячені політичним конфліктам, актуальним питанням політичного розвитку сучасної України.

**УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)**

ISBN 978-966-02-5021-5

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ЗМІСТ

Передмова	5
Михальченко М.І. Чи пододала Україна роздоріжжя раціонального вибору?	7
Дергачов О.П. Проміжні результати державного будівництва	15
Томенко М.В. Концептуалізація ризиків сучасного конституційного процесу в Україні	30
Древаль Ю.Д. Теорія конфліктів і організація роботи парламентів	40
Кононенко С.В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт	48
Мироненко П.В. Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності	57
Ковалевський В.О. Політичні ризики функціонування архетипів інформаційних інтеракцій	67
Опанасюк В. В. Революція як форма політичного конфлікту	78
Руденко О.М. Соціальні конфлікти як механізм забезпечення суспільної стабільності	88
Розумюк В.М. Ідеологічний конфлікт у суспільстві: марксистська інтерпретація	96
Андрєєва О.М. Національна ідентичність як фактор соціального ризику в Україні	106
Борозенець Т.А. Світоглядний вимір релігійної конфліктності	114
Перевезій В.О. Міжправославний конфлікт як фактор політичного ризику в сучасній Україні	123
Гуцало М.Г. Конфліктний потенціал міграційних процесів як чинник зростання терористичної загрози	129
Соколов В.Н., Шагли В.А. Оппозиция и конфликты: приемлемое и недопустимое (еще раз о политической ответственности)	138
Когут П.В. Обмеження персоніфікованої сутності як першооснова політико-владного конфлікту	144

Кучеренко І.М. Політичні ризики 2004 року	154
Чернінко І.П. Загострення політичного конфлікту навколо зовнішньополітичної орієнтації України	164
Кохан Г. Політична корупція як наслідок конфлікту між державою та суспільством	173
Погребинська І.М. Стратегія консолідації — громадянський вибір етнічного націоналізму на початковому етапі державотворення. Case Study.	181
Беззуб'як М.Й. Націоналізм і політичні ризики	193
Білошицький С.В. Піднесення ролі транснаціональних еліт та наслідки цього процесу для ствердження ліберально-демократичної ідеї представництва	201
Медвідь Ф.М. Історія і теорія становлення системи національних інтересів України: правові колізії	210
Опанасенко О.І. Проблема повернення культурних цінностей (Україна — Німеччина)	221
Корнієвський О.А. Недержавна система забезпечення національної безпеки держави: концептуальні засади	231
Латигіна Н.А. Сучасні тенденції розвитку демократії у світовому політичному просторі	240
Бойко-Бойчук Л. Тематика інноваційних досліджень сучасної України	251
Анупрієнко О.Л. Жінка-керівник у державному управлінні: подолання гендерних стереотипів суспільства	269
Яворська Г.М. До проблеми формування європейської ідентичності в Україні	277
Кальян С.Є. Українське єврейство: нашарування ідентичностей	

ПЕРЕДМОВА

Прогрес у розвитку виробничих сил і підняття життєвого рівня у заможних країнах нібито знизив рівень ризиків політичного розвитку як цих країн, так і країн відносно бідних. Цьому мали б сприяти розвал соціалістичного табору і кінець холодної війни. Але на початку XXI століття фінансово-економічна криза, суперництво головних центрів сили, сплеск тероризму призвели до нового витка озброєнь, військово-політичних конфліктів, політичної нестабільності не тільки в традиційно конфліктних регіонах, але й в буцімто «спокійній» Європі, в регіонах, які жорстко контролює США. Це стало показником тощо, що рівень політичних ризиків у світі знизився мало.

Для України розвал соціалістичного табору, а потім і СРСР, не тільки надав шанс стати незалежною державою, але й політично стабільною й економічно квітучою країною. Майже двадцять років незалежності не забезпечили ані політичної стабільності, ані економічного процвітання. Цьому є причини, які частково аналізуються у даній збірці наукових праць.

Головним конфліктогенним фактором в Україні стала нестабільна внутрішня політика, яка визначалася розколотістю політичних еліт (у першу чергу боротьбою фінансово-промислових груп і кланів), неефективністю політичних інститутів держави і органів самоврядування, кризою політичного лідерства, негативними змінами суспільних уявлень про всесильну регулюючу роль ринку. Отже, вносилися корективи в зміст теоретичних проблем політики й економіки, влади і бізнесу. Свій «внесок» в політичну нестабільність робили енергетична і торговельна політика, корупція і регіональна політика, неререформованість судової системи тощо. Політична нестабільність підживлювалася безкінечними черговими і позачерговими виборами, спробами переглянути Конституцію України та найважливіші закони. Фактори внутрішньої політичної нестабільності множилися.

Другою стороною зростання політичних ризиків в Україні стали зовнішня політика і безпека держави у світлі вибору «Схід — Захід». Пошук «нового світопорядку» на принципах багаточентрованості неминуче привів до посилення конкуренції між різними світовими центрами сили. В цю конкуренцію закладаються

глобальні політичні, економічні, ідеологічні і військові інтереси цих центрів сил, у першу чергу США, Росії, Китаю, Європейського Союзу.

По-новому ставиться проблема нерозповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ). З одного боку, Рада Безпеки ООН здійснює деякі заходи, щоб такі країни, як Іран, Північна Корея та Ірак, не мали ЗМЗ (США навіть розв'язала війну з Іраком з цього приводу, хоча Ірак, як доведено тепер, ЗМЗ не мав). З іншого — такі країни, як Ізраїль, Пакистан, Індія, отримали «дозвіл» на володіння ядерною зброєю під різними приводами.

У новому глобальному протистоянні центрів сили Україні не легко обрати свою позицію, особливо за умов, коли державні кордони між Україною і Росією до цього часу остаточно не делімітовані.

Одним з факторів зростання політичних ризиків є не тільки політична невизначеність української еліти і влади, але й ціннісна розколотість країни, яка відображається у голові кожного громадянина держави.

У збірці розглянуто більше проблем, ніж ті, на які ми звернули увагу, і які, на нашу думку, є найгострішими в дискусіях суспільствознавців. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів, але поважає позиції, які виходять з ґрунтовного наукового аналізу. В основу збірки покладені матеріали «круглого столу», який відбувся в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України в липні 2008 року.

Член-кореспондент НАН України

Ю.А. Левенець

Член-кореспондент НАН України

М.І. Михальченко

ЧИ ПОДОЛАЛА УКРАЇНА РОЗДОРІЖЖЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ?

Майже двадцять років в Україні говорять про кардинальну трансформацію, модернізаційну стратегію, реформи в економічній, політичній і правовій сферах. Але інколи складається враження, що це порожні розмови і науковців, і політиків, і журналістів. А реально Україна пододала розвилку, на якій можна було повернути на шлях прискореної модернізації і народ би підтримав рух цим шляхом. На нашу думку, це був кінець 2004 — початок 2005 року, коли був грандіозний сплеск національно-патріотичного духу і значна частина українців (політичної нації) повірила, що ми щось значимо і щось зможемо. Але чергова історична можливість була втрачена.

Можна називати багато причин: неконсолідованість еліт (і усього політичного класу), невідповідність потенціалу нових політичних лідерів назрілим історичним завданням, відсутність політичної волі до реформ і непрофесійність керівників держави й українського парламенту в цілому. Цей перелік має продовження. Можна запитання поставити в іншій площині: чи була реальна перспектива модернізації? Усі аналітичні висновки засвідчують: була. Як були й надії народу на кардинальні зміни ситуації. Але ці надії не справдилися, народ вкотре ошукали і влада, і опозиція. Особистісні інтереси ставилися вище за інтереси народу.

Попит народу на зміну правил буття, на модернізацію держави, на соціальний захист і забезпечення прав і свобод особистості не був задоволений. І це трапилось не вперше.

1. Політичні ризики суперечливих змін політичної системи України

Історія України знає різні періоди: розвитку, тупцювання на місці, руїни тощо. Після здобуття незалежності 1991 року в людей з'явилися надії на швидке просування вперед і входження України як рівної серед рівних в європейську сім'ю народів. Але сталося не так, як гадалося. Що ж відбувається з молодою Українською державою, чому вона балансує над прірвою через вісімнадцять років незалежності?

* * *

В Україні існує політична система, яка своєю структурою і функціями породжує протистояння гілок влади і дестабілізує державу і суспільство. Назвемо головні причини цього.

Перманентна боротьба гілок влади за повноваження, оскільки Конституція України нечітко фіксує ці повноваження і перехрещує їх. Особливо конфліктними є проблеми: а) призначення суддів різної компетенції, в тому числі суддів Конституційного і Верховного судів України, де діють декілька суб'єктів влади і прагнуть контролювати різні елементи судової влади; б) формування уряду, де теж конкурують різні суб'єкти політики (Президент, Верховна Рада, політичні партії); в) призначення і контроль керівників обласних і районних державних адміністрацій, де конкурують Президент і Прем'єр-міністр України та їхні апарати. Ми назвали тільки три «точки» конфліктів. Насправді їх значно більше.

Перманентні зміни Конституції України, що за умов нерозвинутої демократії викликає неповагу до Основного закону та й інших законів. Якої поваги може заслуговувати Основний закон держави, якщо він є аморфним і змінюється під кожную більш-менш значну зміну політичної ситуації (конфлікт під час обрання Президента України, зміни у системі «правляча партія (блок) — опозиція», політичний інтерес президента або лідера партії тощо). Точно так само перманентно змінюються усі закони.

Перехрещення функцій Президента і Прем'єр-міністра України. До цього часу в законодавстві чітко не визначено, хто ж є вищою посадовою особою у виконавчій владі і хто визначає політику у цій гілці влади. Навіть Закон «Про Кабінет Міністрів України» є плінним і не однозначним. Це веде до дестабілізації цієї гілки влади, протистояння функціонерів. Функції Президента України щодо виконавчої влади є суперечливими.

Нерозвиненість демократії, розуміння її як свавілля і безвідповідальності. І вектор такого розуміння визначають найвищі органи влади України та їхні керівники. Президент видає укази, які виходять за межі його повноважень, уряд не виконує вимог Конституції і законів щодо програми, бюджету, призначень функціонерів.

Постійне зниження ролі народу України й органів народовладдя в регіонах. Процес виборів до законодавчої влади стає дедалі закритішим, і тому виборці стають об'єктом підкупу і маніпуляції. Олігархічні групи, які контролюють Верховну Раду, прагнуть

відібрати у народа право обирати Президента України і привласнити собі це право. Все це веде до зміцнення впливу фінансово-промислових олігархічних груп, які близькі до своєї мети — створення повноцінного олігархічного економічного і політичного режиму.

Використання правоохоронних органів як засобів політичної боротьби між гілками влади, політичними партіями і блоками, політичними лідерами, олігархічними групами тощо. Ці органи перестають ефективно виконувати свої правоохоронні функції, втрачають довіру народу. Тим самим розвалюється правоохоронна система, зростає корупція і злочинність.

Неузгодженість між провідними політичними силами суспільства щодо цілей і засобів політичного розвитку країни, в тому числі щодо Євроінтеграції і вступу до НАТО. Тому розмови про «політичні реформи» є політичною демагогією і не мають практичної скерованості. Усе це веде до ціннісної розколотості країни щодо зовнішньополітичного і внутрішньополітичного курсів країни. В країні творяться і функціонують політичні міфи різного кольору та призначення, що підсилює політичну напруженість в країні.

Не завершено процес формування партійної системи України. Існуючі політичні партії (навіть Компартія України) зберігають кланово-патерналістський характер, ідеологічно безбарвні, неможливо передбачити процес зростання впливу деяких партій серед населення і зникнення з політичної арени, оскільки їхнє формування і функціонування визначаються не перебігом політичних процесів, а впливом олігархічних груп та їхніх лідерів.

Нестабільність і неефективність політичної системи не компенсується інститутами громадянського суспільства, які не досягли рівня зрілості згідно з європейськими стандартами і зупинилися в розвитку.

Політична еліта України продемонструвала свою незрілість і некомпетентність, а її конструктивізм вичерпався. І це стосується як владної коаліції, Президента України та його «команди», так і опозиції. Отже, різні групи політичної еліти не працюють на інтереси країни, а борються за владу як джерело прибутку, де розподіл національних багатств і бюджету став головним призом у передвиборчих змаганнях усіх рівнів.

Це приблизна характеристика стану політичної системи України, яка показує існуючу політичну загрозу — деградацію держави

під впливом чинників внутрішньополітичного розвитку. Внутрішні чинники деградації держави детермінують негативні зовнішні чинники розвитку України, створюють навколо України негативний імідж ціннісно розколотої, нестабільної, корумпованої країни, яка не має чіткого внутрішнього і зовнішнього політичних курсів.

А провідним чинником нестабільності і неефективності політичної системи України є її кадрова незабезпеченість, оскільки бюрократія і управлінська еліта є неякісною, конфліктогенною і значною мірою егоїстично антиукраїнською. Тому поверхневий аналіз на рівні буденної свідомості підштовхує населення до такого висновку: українські політики не в змозі побудувати демократичну, соціально-правову державу, і тому потрібна авторитарна особа, яка взяла б на себе відповідальність за це. І в цьому висновку є значна частина правди. Лідери гілок влади, партій, громадських організацій не можуть домовитися з жодної проблеми суспільного розвитку, з жодного пріоритету внутрішньої і зовнішньої політики. І як тільки втрачають владу і переходять в опозицію, починають діяти за нормою «чим гірше ситуація в країні, тим краще для того, щоб звалити провладні сили». Причому інтереси народу, які усі на виборах обіцяють захищати, жодним чином не враховуються. А партії, які захопили владу, починають із завзяттям грабувати країну.

Варто враховувати непатріотичність, антиукраїнськість значної частини державної і самоуправлінської бюрократії та керівників політичних партій як чинник політичних ризиків для України, головним чином, у двох аспектах:

а) ця «п'ята колона» українського політикуму веде підривну діяльність зсередини країни, граючи на стереотипах радянсько-комуністичної свідомості і так званого «інтернаціоналізму», за яким ховається великодержавний російський шовінізм. При цьому найбільш експлуатуються гасла другої державної мови (російської), хоча в Україні надзвичайно толерантна мовна політика, «слов'янського братерства», заперечення вступу України до НАТО, можливості «нейтралітету України», повернення Криму Росії тощо.

б) ця «п'ята колона» дає надії зовнішнім силам на внутрішню підтримку частини населення при вторгненні в Україну. Особливо в ситуації недостатнього рівня національної безпеки і відсутності гарантій незалежності України з боку НАТО, якщо буде конституційно закріплений нейтральний, позаблоковий статус нашої

країни. Геополітичні переваги, які дає військово-політичний контроль над Україною, можуть переважити ризики, якими супроводжуватиметься агресія проти України. При цьому потенційний агресор враховує, що НАТО не піде на воєнний конфлікт через нейтральну Україну і обмежиться дипломатичною риторикою. Для стримання європейської частини НАТО Росія застосує енергетичний шантаж і загравання з Німеччиною, Францією, Італією та іншими країнами «старої Європи» щодо ряду проблем — економічних, геополітичних (стримування Китаю, світовий туризм тощо). Крім того, переваги включення 46 млн. слов'ян в «етнічний котел» Росії не дасть змогу перетворити на неслов'янську державу Росію і щільніше закрити східні і південні кордони Росії, а може, й сприяти більш агресивній політиці на цих кордонах.

Духовна і політична конструкція, яка виникла наприкінці 2004 — на початку 2005 років начебто свідчила, що проблема загальної деградації влади держави, еліт, ЗМІ усвідомлена. Було оприлюднено широкий спектр гасел докорінних змін, встановлення соціальної справедливості. Народ повірив, що відкривається наступний модернізаційний цикл для країни.

На жаль, усі обіцянки і гасла Майдану були забуті новою владою, але не народом. Чи то був непрямий намір нової влади або її бездарність? Мабуть, і те, і те. Тому могутня патріотична консолідація народу поступово зникла, а консолідації еліт і не було. Ідея нової демократичної, правової, соціальної держави отримала новий нокаутуючий удар. Соціальний контракт влади і народу не відбувся, народ почав зневажати усю владу загалом. Безумовно, ця ситуація буде неодноразово аналізуватися, але, головне, що був втрачений черговий шанс на прогресивні зміни всередині українського суспільства, перспективну модернізацію і поліпшення зовнішньополітичного іміджу України.

Що ж робити за цих умов України, а точніше патріотично налаштованій частині людності й «політичного класу» (політично активній частині населення)?

Визначитися і конституційно закріпити функції гілок влади і тип республіки: президентська, парламентська або змішана (президентсько-парламентська, парламентсько-президентська) і покінчити з практикою парламентських змін Конституції хоча б на 15–25 років (і це закріпити спеціальним конституційним законом).

Прийняти у Верховній Раді і винести на всенародний референдум один з варіантів курсу зовнішньої політики — «Повномасштабна

Європейська інтеграція» або «Повномасштабна Євразійська інтеграція», — щоб не сидіти на «двох стільцях» і щоб усі гілки влади консолідовано працювали на єдиний курс країни, а наші іноземні партнери знали, з якого реальністю в Україні вони мають справу.

Визначитися з системами виборів Президента, Верховної Ради України і органів самоврядування і закріпити це законом на 15–25 років, щоб «зняти» конфліктогенну проблему політичного життя України і ризик продовження руйнівної роботи антиукраїнських сил, які прагнуть відновлення «влади рад», а за цією ширмою ліквідації суверенітету України або встановлення олігархічного режиму. Загроза передачі усієї повноти законодавчої і виконавчої влади Верховній Раді, де кілька олігархічних груп контролюватимуть як Верховну Раду, так і Президента й Кабінет Міністрів України, а також регіональні органи влади, є реальною загрозою і близька до повної реалізації.

Активізувати теоретичну, пропагандистську і контрпропагандистську роботу щодо «п'ятої колони», яку активно використовують зовнішні і внутрішні вороги незалежності України. Нині це одна з найактуальніших проблем збереження суверенітету України і стійкого економічного і політичного розвитку. Не помічати цієї проблеми або посилатися на те, що це «теж громадяни України», є безвідповідально історично і політично, аморально. Руйнівні природні процеси теж є об'єктивним фактом, але люди зупиняють і регулюють їх, якщо є на те воля і засоби (повінь, пожежа, засуха, сарана тощо).

Цілеспрямована і активніша підготовка українських патріотичних кадрів без усякої сором'язливості і оглядки на реакцію антиукраїнських внутрішніх і зовнішніх сил. В нашому домі ми — господарі.

Застосувати усю силу закону для захисту національної безпеки України, в тому числі від «п'ятої колони». Держава має себе захищати усіма законними засобами. Демократія діє до того часу, поки не порушені інтереси держави і громадянина. Результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року ніхто відмінити не може — ні сепаратистські партії, ні сепаратистські рухи, ні захисники ледарів, які не бажають вивчати українську мову і поважати українську культуру, ні зовнішні сили, яким не подобається незалежність України.

2. Зовнішньополітичний вибір України в світлі нових політико-економічних реалій

Існує до цього часу проблема самовизначення України. Вона не зводиться до вибору серед контroversійних шляхів: «комунізм — антикомунізм», «Схід — Захід». Самовизначення України, вибір вектору розвитку в зовнішньополітичному плані значно складніший. Треба враховувати світовий баланс сил, біполярну, однополярну або багатополярну модель світу і безпеки, зіткнення або взаємодію цивілізацій, блоків, об'єднань держав на економічній основі тощо.

Факторами самовизначення України (європейська або євразійська країна) і зовнішньополітичного вибору є не стільки культура (і мова), скільки економіка, спосіб мислення і життя. Населення України не може не бачити вищий рівень технологічного розвитку тих країн, які ми називаємо «Захід», вищий рівень життя їхнього населення, повагу до цінностей свободи особистості. Хоча в деяких країнах «Не Заходу» теж помітний успіх розвитку в цьому напрямку, але це теж значною мірою вплив цінностей розвитку «Заходу».

Тому доречно ставити проблему зовнішньополітичного вибору України ширше: «Захід — не Захід», «Північ — Південь», «Європейський Союз — Росія», «НАТО — нейтралітет», «світовий ринок — економічний ізоляціонізм» і т. д. Крім того, за умов становлення незалежної країни і територіальних вимог (відібрати Крим і Севастополь або залишити Україні, розділити морські екваторії згідно з міжнародним правом або «по-братськи», тобто «дам, скільки захочу» тощо) необхідно враховувати міжнародні відносини силової залежності — військова загроза, економічний тиск, інформаційна експансія тощо. Воюють не цивілізації і культури, а країни і військово-політичні блоки.

Ще одним виміром світової системи економічних і політичних відносин стала фінансова система. Ми живемо за умов становлення сильних світових валют, коли країни визначаються, до якої грошової одиниці їм приєднатися — долар, євро, рубль, юань. Якщо великі економічні країни, блоки можуть утримувати значення своїх грошей, то середні і малі країни (за економічними параметрами) дедалі більше підпадають під вплив світових валют. Навіть Японії, Росії, Бразилії, Індії важко підтримувати стабільність своїх валют. Дедалі частіше говорять про реформу доларової

системи за типом євро. Утримати стабільний курс гривні за цих умов буде проблематично. І, на наш погляд, Україні вже сьогодні треба розробити стратегію входження в зону євро. Ця стратегія може суттєво відрізнитися від стратегії вступу в Європейський Союз. Головне — не потрапити в ситуацію, коли країна має слабку грошову одиницю і позбавлена перспектив її конвертації. Це буде ситуація нерівного фінансового обміну і нерівного економічного розвитку в будь-якій системі взаємодії — світовій, європейській, євразійській.

У нинішньому світі економічні інструменти міжнародних відносин відіграють значно більшу роль, ніж ідеологічні, культурні, дипломатичні або ж використання сили, в тому числі військової. У цьому зв'язку — по-новому інтерпретуються і переосмислюються основні положення геополітики. Ідеологічні і політичні цілі експансії та контролю над територіями втрачають свою значимість. Великі економічні держави не цікавляться африканськими країнами, які не мають цінних природних ресурсів. Вони можуть терпіти соціальні і політичні лиха, аби не заважали економічній експансії. Головне — ресурси, проникнення на ринки і контроль над ними. Тут застосовують усі засоби політичної могутності, інвестиції, корупцію тощо. Геоелектроніка дедалі частіше домінує над геополітикою. І це характерна риса нового етапу глобалізації.

Ось тут головна проблема входження України в глобалізований світ. Пісні, українська кухня, вишиванка — все це чудово. Але світ більш прагматичний і жорстокий. Новий етап глобалізації несе з собою мінімізацію впливу територіальних, культурних та інших кордонів. Національні органи влади не є «вільними арбітрами» в своїх країнах. Міжнародний капітал здійснює могутній вплив на внутрішню політику України. І вітчизняні олігархічні групи є лише агентами цього міжнародного капіталу (не без користі для себе). Тому сьогодні потрібен поглиблений аналіз реального впливу глобалізації на економічний, політичний і культурний складники розвитку України, а не стогін щодо негативів цього впливу. В цьому аналізі мають брати участь українська влада, українські бізнесмени (і мультинаціональні підприємства), неурядові організації, політичні сили і науковці. Необхідно знайти рецепти функціонування відкритих держав, зокрема України, за умов сучасного світового ринку.

Тому не варто відкидати економічну багатовекторність співпраці України зі світовими економічними суб'єктами. У політиці

одновекторність, особливо коли могутній військово-політичний блок гарантує суверенітет, можлива. У геоекономіці одновекторність — це шлях до економічного колоніалізму, шлях підпорядкування України економічним і політичним інтересам «патрона», для якого метафізичні коливання України у системі цивілізаційних координат — непотрібна дрібниця.

Само по собі проголошення незалежності не стає інструментом розв'язання ні політичних, ні культурних, ні тим паче економічних проблем. Доктринальні і концептуальні ідеологеми про «центр Європи», «міст між Заходом і Сходом», «нейтралітет» тощо виглядають справою безплідною за умов ціннісного розколу еліт і населення України, неузгодженості дій різних гілок влади, всеосяжної корупції, відсутності законодавчо закріпленої доктрини національного розвитку. Ці ідеологеми, як і розкольницька діяльність політичних сил і влади, роблять доволі проблематичним процес інтеграції України в систему європейських і світових економічних і політичних структур. І це також ускладнює процес національної самоідентифікації України і «політичного українця».

Дергачов О. П.

ПРОМІЖНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Передумовою успішного державотворення є природна первинна єдність демографічної спільноти, яка відчуває доцентрове тяжіння, відокремлює себе від інших і має ресурси для самостійного існування. Умовою для появи успішної держави є здатність до прогресу і конкуренції, підтримання моральної і матеріальної мотивації громадян до патріотизму. Власна історія, традиції, поглиблення національної самобутності створюють окремий важливий чинник усталеності і розвитку держави. Усе це може бути інтерпретоване водночас як прояви та чинники національної консолідації, що створює основу держави і визначає загальний рівень її ефективності та конкурентоспроможності. Водночас, сучасні умови становлення нових держав передбачають не тільки природний розвиток суспільно-політичних процесів, але й цілеспрямоване їхнє прискорення. Ця місія належить національній еліті, до послуг якої — багатоманітний міжнародний досвід і можливості

залучення зовнішньої допомоги. У перехідних країнах високо-професійна і відповідальна влада здатна зробити більше, ніж те, що може бути підтримане суспільством, прискорити його розвиток з урахуванням бачення стратегічних перспектив. Слід констатувати наявність потреби у здійсненні певного набору «непопулярних дій» не тільки у звичному соціально-економічному форматі, але й з огляду на соціокультурні, загальногромадянські, геополітичні та деякі інші аспекти національного розвитку. Це окреслює потребу в оцінці якостей влади не тільки у форматі її взаємодії з суспільством, тобто за рівнем демократичності, але й у форматі ефективності, зокрема, через порівняльний аналіз наслідків її дії.

Формально суверенна держава дуже часто може виглядати як випадковий конгломерат, що не має виразної колективної свідомості, взаємних зв'язків чи ще якихось групових ознак — окрім єдності державної влади. Коли аналізують рівень консолідованості існуючих держав, застосовують кілька груп параметрів. До базової, первинної групи, що об'єднує параметри, які можуть містити загрозу самому існуванню держави, належать такі: чи поширюється державна влада на всю територію; чи існує беззаперечне визнання того, що все населення країни є громадянами; чи існує ефективна адміністрація та інші засоби урядування¹. До цього слід додати традиційні критерії: чи існують масштабні сепаратистські та іредентистські рухи, внутрішня підтримка зовнішніх зазіхань на державну незалежність та територіальну цілісність держави. Крім того, на умови консолідації впливають такі обставини, як наявність територіальних конфліктів, нерегульованість питання кордонів. Окремий випадок — це зниження міжнародно-правового статусу держави через нерівноправну угоду з іншою державою, чи спотворену модель інтеграції, що принципово знижує її роль як міжнародного актора, змінює зміст суспільно-політичного життя, модель національного розвитку. Глобалізація додатково актуалізує питання якості державності, адже недостатня контрольованість певних територій та ресурсів зачіпають інтереси широкого кола міжнародних акторів не тільки з огляду на безпеку, але й щодо вільного пересування, забезпечення прав людини, ведення бізнесу.

Хронічна слабкість державної влади характерна для кількох десятків країн, переважно розташованих у Тропічній Африці та на Середньому Сході. Вони закономірно є лідерами за масштабами корупції, а деякі з них, — плацдармом поширення тероризму.

В них майже не працює судова система та система соціального обслуговування й захисту, а влада на місцях зазвичай не є легітимною. Нездатність урядів таких країн до врегулювання проблем створює підстави для міжнародного втручання різного характеру та масштабів. Отже, неефективна влада створює серйозну загрозу суверенітету. Існує ризик поповнення їхніх лав за рахунок окремих нових незалежних країн пострадянського простору. Головно це стосується країн Центральної Азії, але й Молдова та Грузія мають серйозні труднощі у забезпеченні територіальної цілісності та у вирішенні інших успадкованих проблем. У більшості країн регіону виникли чи набули розвитку особливі внутрішні явища, здатні серйозно дестабілізувати політичну, економічну та гуманітарну ситуацію. Серед них: дезинтегрованість, наявність проявів сепаратизму, територіальні суперечки, масштабна міграція².

Якщо оцінювати ставлення до пострадянських держав, то щодо частини з них і на Заході, і в Росії існують серйозні сумніви у наявності в них стратегічних перспектив. Ставлення до них як до зони та джерела нестабільності на практиці породжує особливі підходи до оцінки їхнього внутрішнього розвитку. При цьому у даному випадку йдеться не стільки про подвійні стандарти, скільки про реалізм, про вимушене визнання того, що передумов демократизації не існує і авторитаризм має сприйматися як менше зло, прийнятна альтернатива безладу та радикалізації. Можна стверджувати, що Україна не має масштабних проблем, характерних для хронічно слабких держав. Проте, вона стикається з окремими проявами, симптомами та ризиками їхнього виникнення. Тож оцінка стану її державності в такому форматі є виправданою і доцільною, тим більше, що геополітичне розташування само по собі підвищує вимоги як з огляду на партнерську привабливість, так і щодо здатності самостійно вирішувати власні проблеми і забезпечувати стабільність та прийнятні умови ведення бізнесу і забезпечення прав громадян, дію правових норм, узгоджених в форматі Ради Європи та ОБСЄ.

Після вісімнадцяти років державотворення країна ще не вирішила значну кількість стартових проблем, аби досягти ознак сучасної усталеної держави. Вона уникла найбільш небезпечних загроз, пов'язаних з недостатньою стиглістю передумов становлення державності. Водночас країна залишається вразливою з огляду на низькій рівень і недостатню органічність внутрішнього розвитку загалом і функціонування державних інституцій, зокрема. Не слід

заперечувати, що час не був втрачений: саме перебування в складі окремої незалежної держави сприяло переформатуванню самоусвідомлення громадян, суспільно-політичних процесів, пріоритетів та орієнтацій еліти. Проте, такі процеси не набули теоретично можливої інтенсивності і цілеспрямованості внаслідок того, що сама держава цього не забезпечила.

Коли ми говоримо про належну організацію як атрибут ефективності влади, то передовсім звертаємо увагу на правову забезпеченість її діяльності, якість кадрового наповнення керівних структур, зміст програмних документів. Тобто виходимо з того, що влада діє у достатньо впорядкованому і сприятливому (готовому до належного реагування та ініціативних дій) соціально-політичному середовищі і має турбуватися головню про взаємини з опозицією та відповідальність перед громадянами. Водночас, існують важливі чинники, які стосуються країни в цілому і суттєво впливають на якість влади незалежно від її ідейно-політичних характеристик, на базові умови її функціонування. Це особливо стосується держав, що перебувають в стадії становлення та здійснюють транзит від одного суспільного ладу до іншого, або перебувають у стані суспільно-політичної невизначеності. Україна, без сумніву, належить до таких держав.

Для вірного розуміння проблем становлення української державності слід приділити окрему увагу історичним та геополітичним умовам. При тому, що загалом формування нових незалежних держав внаслідок розпаду союзних утворень має свої особливості, доводиться констатувати, що три приклади, які стосуються Європи, мають суттєві відмінності. Цілком цивілізованим, безконфліктним та ефективним був процес ліквідації Чехословаччини. Без сумніву цей випадок був найпростішим, але вирішальну роль мала висока політична культура національних еліт Чехії та Словаччини, що забезпечило оптимальні умови існування нових національних держав і нормальні стосунки між ними. Процес розпаду СФРЮ мав конфліктний характері, став предметом міжнародного втручання. Проблеми, з ним пов'язані, розтягнулися вже на два десятиріччя і неодноразово призводили до міжнародного втручання. Усі шість союзних республік продемонстрували різні сценарії незалежнення і більшість з них досі має серйозні внутрішні проблеми і особливий міжнародний статус. Крім очевидних глибоких культурно-історичних, конфесійних відмінностей, які додавалися до проблем міжетнічних відносин, ускладнення мають причину, яка

є важливою для даного дослідження. Йдеться про особливу роль найпотужнішої держави цього простору — Сербії — і про фактичний рівень готовності окремих республік до повноцінної державності. Готовність Словенії повною мірою скористатися шансом на незалежність і здатність Хорватії вчасно артикулювати і захищати власні національні інтереси є прикладами, які допомагають зрозуміти чого бракувало провідникам України у вирішальний період демонтажу СРСР. На пострадянському просторі не сталося конфліктів, подібних балканським, міжнародне втручання стосувалося тільки питання про майбутнє стратегічних озброєнь, але це не є доказом того, що тут розлучення відбулося цивілізовано. Еліти союзних республік не були готові до того, аби сформулювати власне бачення умов забезпечення національних інтересів.

Якість суверенітету також вимірюється здатністю ефективно контролювати територію, виконувати міжнародні зобов'язання, захищати національні інтереси, права своїх громадян за кордоном. Не слід обходити увагою, що становлення української держави не завершено у деяких важливих аспектах. Скажімо, присутність іноземних військ, перебування поза державним контролем важливих об'єктів, зокрема навігаційних і геодезичних, не є результатом вільного вибору, а реалією, успадкованою від минулого, позбутися якої Україна не змогла за браком потуги. Найбільш суттєвими проявами того, що чинники державності працюють неповноцінно, є наступні. Статус і перспективи державності довгий час залишалися не до кінця з'ясованими через наявність СНД і того комплексу відносин на пострадянському просторі, який складає феномен «близького зарубіжжя». Залишається якісно різним режим старих та нових державних кордонів. Проблеми делімітації та демаркації кордонів з Білоруссю та Росією не вирішуються тривалий час не тільки через позицію Мінська та Москви. Очевидною є неготовність Києва діяти так, як це зробили в питанні кордонів Естонія, Латвія та Литва. Встановлення сучасного режиму східних кордонів дозволило цим країнам увійти до Шенгенської зони, тобто завершити інтеграцію до єдиного європейського простору. Стан українських кордонів з одного боку не сприяє внутрішній консолідації та формуванню політичної нації, з іншого — він наразі не тільки обмежує країну в реалізації інтеграційних планів, зокрема у впровадженні безвізового режиму з країнами ЄС, але й наражає її на ризики, пов'язані з масштабною і недостатньо контрольованою міграцією.

Геополітичне розташування, про переваги якого багато пишуть та говорять як фахівці, так і політики, є безпосередньою причиною перетворення України на країну, де концентруються ризики міграційних процесів. Вони суттєво розрізняються за походженням та характером впливів. Основним мав би стати обмін населенням між новими незалежними державами, що утворилися на пострадянському просторі. Успішна держава повинна б мати позитивне сальдо у такому обміні, стати привабливою й для представників діаспори з далекого зарубіжжя. Гіпотетично можна було розраховувати на те, що на батьківщину прибудуть не стільки вимушені переселенці, скільки підприємливі дієздатні громадяни, здатні сприяти економічному, науково-технічному та культурному піднесенню країни. Цього досі не відбулося, натомість даються взнаки негативні прояви міграції. Внаслідок еміграції країна втратила і продовжує втрачати цінний людський потенціал. Залишається невирішеною належним чином проблема забезпечення прав та інтересів кримських татар, що повернулися в Україну, їхньої органічної інтеграції. Стихійно, невпорядковано, без належної прозорості та правового забезпечення розгортається трудова міграція українських громадян. Безпосередньо з режимом кордонів пов'язане те, що країна стала транзитною для мігрантів третіх держав, що прагнуть потрапити до Європи і потребує міжнародної допомоги для забезпечення належного контролю та функціонування системи реадмісії. Найсерйознішою для країни, особливо з урахуванням загальної демографічної ситуації, є проблема безконтрольного осідання мігрантів на постійній основі. За експертними оцінками, чисельність нелегальних іммігрантів наближається до 1 млн. осіб. Переважно це вихідці з пострадянських країн — Молдови, Узбекистану, Вірменії, Азербайджану, Таджикистану, Грузії, Росії (більшість — чеченці), а також з Індії, Китаю, Туреччини, Пакистану, Бангладеш, В'єтнаму³. Очевидно, що їхня роль в економіці є суперечливою, а перспективи органічної соціокультурної інтеграції є сумнівними. І хоча Україні за питомою часткою мешканців, що мають іноземне походження, далека від таких лідерів, як ОАЕ, Ізраїль, чи Швейцарія та Австралія⁴, вона, на відміну перелічених держав, практично не має бачення майбутнього і адекватної політики в цьому питанні, яке безпосередньо стосується національної безпеки і стратегічних перспектив. Важливою складовою комплексу проблем, пов'язаних зі статусом та самоідентифікацією окремих груп населення є явище

фактичного, не передбаченого законодавством, подвійного громадянства.

Базовим внутрішнім чинником ефективності влади є забезпеченість акумуляції та здатність раціонального використання ресурсів. Зокрема, це визначається рівнем збору податків; для місцевої влади відповідне значення має стан комунальних платєжів. Такі показники лише на перший погляд безпосередньо залежать від поточних дій влади. Насправді, вони мають інерційну природу і відбивають загальний стан суспільства та налагодженість економічних відносин між владою та громадянами. Так само, й таке явище, як тіньова економіка, може бути і результатом свідомої бездіяльності влади, і її беспорядності. Так чи інакше, її масштаби, тобто пропорції публічно контрольованої, напівлегальної та криміналізованої економіки, вимірюють рівень дієздатності влади.

Економічну кризу чи значний спад на початку трансформаційного періоду пережили всі постсоціалістичні країни. В Україні криза була особливо глибокою і тривала чи не найдовше, повернення до докризового рівня за обсягом валового внутрішнього продукту ще не відбулося. Для країн ЦСЄ та Балтії середній показник ВВП 2006 р. у порівнянні з 1989 р. становить 142%. Для країн субрегіону Південно-Східної Європи цей показник становить 104%, для країн СНД та Монголії, — 94%, а для України — 63%⁵. Саме за стартовий період незалежності Україна втратила значну частину економічного потенціалу і з середньо розвиненої європейської країни перетворилася на одного з аутсайдерів континенту з неспівставно низьким рівнем життя. Тут криються й основні причини масштабної депопуляції. При цьому міжнародні інституції фіксують притаманне саме Україні явище: людський розвиток відстає від рівня доходів, тобто наявний той факт, що потенціал країни використовується не на користь громадян. Так, наприклад, за даними Програми розвитку ООН, Україна за рівнем ВВП на душу населення приблизно на чверть випереджає Албанію, але помітно відстає від неї за індексом людського розвитку⁶. Якщо врахувати роль тіньових доходів у підвищенні рівня життя значної частини населення, то невідповідність двох показників засвідчить не тільки катастрофічне руйнування соціальної сфери, а й хронічну неспроможність чи неналаштованість влади протидіяти цьому. Очевидно, це багато що говорить про природу влади та її роль у національному розвитку.

Ще один важливий показник, який зазвичай взагалі не враховується, — необхідність перегляду об’єктивних можливостей державної влади. Україні у спадщину від радянських часів дісталася традиція «важкої держави», тобто іманентна гіперболізація ролі та функцій влади, її претензії на те, щоб все контролювати і номінально за все відповідати. Це, зокрема, є однією з базових причин поширення реальної безвідповідальності. Перегляд можливостей держави породжує її перевантаження зобов’язаннями, збільшує число тих сфер, в яких мали б діяти ринок, самоврядування, ініціатива громадян і де сама вона приречена на неуспіх. Крім того, така концепція державної влади породжує два масштабні негативні феномени. Перший — бюрократизація, тяжіння до ручного управління, нівелювання ролі законів, права; другий — закріплення державного патерналізму і заохочення масового утримання. В Україні погодинна оплата праці є надто низькою порівняно з країнами Євросоюзу і становить менше 1 євро, тоді як середні погодинні витрати на оплату праці в промисловості країн ЄС у 2005 р. становили від 10.60 євро в Португалії, 14.37 — в Греції, 15.22 — в Іспанії і понад 30 євро/єкю в Бельгії, Данії та Люксембурзі при середньому показнику по ЄС — 19.91 євро/єкю⁷. Купівельна спроможність українців, за даними щорічного дослідження *GfK Purchasing Power Europe 2007/2008*, є передостанньою у Європі. Вона оцінена у 1487 євро на людину. Середній показник на 40 країн становить майже 12 тисяч євро. Білорусь посіла 37-ме місце (1,764 євро), Молдова — останнє (685 євро)⁸.

Таблиця 1

Показники критеріїв політичної та економічної трансформації⁹

	ІС*	СД	ПУ	ВП	СД	ПСІ	РІП	СЕР	ОР	ВЦ	ПВ	РБ	РЕ	СР	РЕТ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Словацьчина	9,06	10,0	10,0	9,0	9,5	7,5	9,20	9,0	10,0	9,5	10,0	8,0	9,0	8,0	8,93
Литва	9,02	10,0	10,0	9,3	9,5	7,5	9,25	8,0	9,5	10,0	10,0	7,5	9,0	7,5	8,79
Польща	8,90	9,8	9,8	9,3	9,5	7,8	9,20	8,0	9,8	9,5	9,0	8,0	8,0	8,0	8,61
Хорватія	8,71	9,5	10,0	8,3	9,5	8,3	9,10	8,0	8,8	9,5	8,5	8,0	8,0	8,0	8,32
Болгарія	7,98	9,3	9,3	7,8	9,0	7,0	8,45	6,0	8,5	9,0	8,5	7,5	7,0	6,0	7,50

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Болгарія	7,98	9,3	9,3	7,8	9,0	7,0	8,45	6,0	8,5	9,0	8,5	7,5	7,0	6,0	7,50
Румунія	7,89	9,3	9,0	7,3	8,5	7,0	8,20	6,0	8,0	9,0	8,5	7,5	8,0	6,0	7,57
Україна	6,96	8,0	7,8	7,0	6,5	6,3	7,10	6,0	6,8	8,5	6,5	6,5	8,0	5,5	6,82
Туреччина	6,92	7,8	7,0	6,3	8,0	6,3	7,05	5,0	7,0	8,0	8,0	6,0	8,0	5,5	6,79
Росія	6,14	7,5	6,0	4,8	5,5	4,8	5,70	6,0	6,0	9,5	5,5	5,5	9,0	4,5	6,57
Грузія	5,73	5,3	7,5	6,5	7,0	4,3	5,36	4,0	5,0	9,0	5,0	4,0	6,0	5,0	5,36
Казахстан	5,48	8,5	2,8	4,0	2,0	3,7	4,18	6,5	6,5	9,0	7,0	5,0	9,0	5,0	6,79
Молдова	5,06	6,5	6,8	4,8	4,5	4,5	5,40	3,0	5,0	6,5	5,5	4,0	5,0	5,0	4,71
Білорусь	4,47	8,3	3,0	3,3	2,0	3,3	3,97	7,0	4,8	3,5	2,5	7,0	5,0	5,0	4,96

* Скорочення: ІС — індекс статусу (сукупні результати трансформацій); СД — стан державності; ПУ — політична участь; ВП — верховенство права; СДІ — стабільність демократичних інститутів; ПСІ — політична і соціальна інтеграція; РПТ — результати політичних трансформацій; СЕР — рівень соціально-економічного розвитку; ОР — організація ринку та конкуренції; ВЦ — волюта та ціноутворення; ПВ — приватна власність; РБ — режим благополуччя; РЕ — розвиток економіки; СР — сталість розвитку; РЕТ — результати економічних трансформацій.

Показники Табл. 1 виявляють слабкі місця політики реформ і особливості розбіжностей між країнами, що перебувають на різних стадіях трансформацій. Лідери загального рейтингу мають більші проблеми з економічними перетвореннями, ніж з політичними. Розбіжності серед представлених країн в економічному реформуванні є меншими, ніж в політичному, що може бути пояснено наявністю більш універсальних як внутрішніх, так і зовнішніх стимулів та меншою залежністю від ідеологічних настанов. Відставання результатів політичних трансформацій у порівнянні з економічними як правило є наслідком свідомої відмови від такого шляху розвитку. У нижній частині таблиці, побудованій на основі сукупних результатів трансформацій, закономірністю є кращі показники економічних реформ; винятки — Грузія і Молдова, які мають проблеми зі станом державності. Україна виокремилася

серед країн пострадянського простору: вона не надто поступається наймолодшим членам ЄС, але приєднатися до компанії країн ЦСЄ та Балтії їй найближчим часом буде важко. Передовсім це визначається характером найважчих завдань: забезпечення стабільності демократичних інституцій, політичної і соціальної інтеграції, підвищення рівня соціально-економічного розвитку. До того ж є підстави вважати, що певні успіхи України є переважно наслідком активних суспільно-політичних процесів останнього періоду, а не цілеспрямованих дій влади. Не випадково показники країни щодо ефективності державного менеджменту є низькими — такими, що помітно відокремлюють її від європейської спільноти.

Таблиця 2

Показники критеріїв ефективності менеджменту¹⁰

	ІМ*	РС	РЗМ	МС	ФК	ЕВР	ЗК
1	2	3	4	5	6	7	8
Словаччина	7,32	1,4	9,0	10,0	8,8	8,0	9,3
Литва	7,00	1,9	8,5	9,7	8,8	7,3	8,3
Хорватія	6,88	2,5	8,3	9,0	8,0	7,3	8,7
Латвія	6,78	2,6	8,1	9,3	8,2	6,7	8,3
Туреччина	6,52	5,0	7,3	8,3	6,7	6,3	8,0
Болгарія	6,51	3,1	7,7	8,7	8,4	6,7	7,0
Польща	6,36	1,9	7,8	8,7	8,3	6,7	7,3
Румунія	6,33	3,8	7,3	8,0	7,3	6,7	7,3
Грузія	5,91	5,9	6,5	7,3	6,7	5,7	6,3
Україна	4,69	3,9	5,4	6,7	5,3	4,3	5,3
Казахстан	4,13	4,5	4,7	5,7	4,5	4,3	4,3
Росія	3,84	4,1	4,4	4,7	4,3	4,0	4,7
Молдова	3,50	6,1	3,8	5,0	4,3	3,0	3,0
Білорусь	2,74	4,4	3,1	3,3	2,5	4,3	2,3

* Скорочення: ІМ — індекс менеджменту; РС — рівень складності; РЗМ — результати застосування менеджменту; МС — міжнародна співпраця; ФК — формування консенсусу; ЕВР — ефективність використання ресурсів; ЗК — здатність до керування

Ще одним показником, що характеризує рівень успішності перетворень у напрямку демократії та ринкової економіки, є індекс менеджменту, який характеризує успішність урядування за

останні два роки. Тут Україна має 4,69 балів і посідає лише 65 місце, відстаючи від таких представників пострадянського простору, як Грузія та Вірменія. Рівень складностей урядування оцінюється у незначні 3,9 балів. Цей показник визначається з урахуванням умов реалізації політичного лідерства, дієздатності громадянського суспільства, наявності серйозних етнічних, релігійних та соціальних конфліктів, рівня валового внутрішнього продукту на душу населення, рівня освіти, стан державності та впровадження верховенства права¹¹.

Якості державності виявляються також в тому, чи забезпечується верховенство загальнонаціональних пріоритетів в економічних питаннях і чи пристосований владний механізм до ефективного менеджменту. Економічна система держави, її економічний потенціал сильно постраждали внаслідок неналежного реструктурування системи власності. Значна частина національних ресурсів опинилася в руках специфічних власників, які, по-перше, не завжди і не обов'язково узгоджують свої дії з інтересами країни, а по-друге, безпосередньо впливають на владу та державну економічну політику. Все це суттєво спотворює систему влади, орієнтацію її діяльності та суспільно-політичну роль. Нарешті, констатуємо, що в політичній практиці переважає прагнення не ефективності влади, а розширення її масштабів. Ставка на привілеї, на збереження тіньових схем мають наслідком зацікавленість впливових груп еліт у гальмуванні демократичних і ринкових реформ. Глибина проблем переплетіння влади і бізнесу є такою, що йдеться не про здатність влади тримати великий капітал в межах закону, а про те, як змусити саму владу, що має недостатньо цивілізовану природу і переважно обслуговує інтереси крупного бізнесу, захищати національні інтереси. За таких умов важко сподіватися на належну ефективність державного механізму. Закономірно і показово, що Україна залишається аутсайдером у реформуванні економічної сфери і за рівнем конкурентоспроможності.

Особливо слід виділити відставання за показником свободи ведення бізнесу, в чому ми поступаємося навіть Білорусі. Вочевидь в країні діють потужні чинники, що гальмують становлення ефективного приватного підприємництва¹². Загалом, якщо зважити на дані таблиці, то доводиться зробити висновок, що мають місце не тільки наслідки слабкої нормативної бази, але й поширена практика втручання чиновництва, ознаки того, що зафіксовані обмеження стосуються не всіх. Найбільш впливові представники

бізнесу не тільки не потерпають від браку економічної демократії, але й зацікавлені в збереженні такої ситуації: адже вона є основою системи привілеїв — їх конкурентних переваг. Очевидно, що такі переваги послабляють саму країну як міжнародного актора і суттєво гальмують процеси інтернаціоналізації вітчизняного бізнесу. Переплетіння інтересів великого бізнесу і державного менеджменту, їхнє замикання один на одному гранично послаблюють їхню здатність представляти інтереси країни за правилами, що встановлені міжнародної спільнотою. Це так само закладає умови підживлення корупції, перетворює її на складову економічної системи держави.

Таблиця 3

Рівень корупції «Transparency International Corruption Perceptions Index»¹³

Країна рік	2006		2005		2002		1998	
	Рей- тинг*	Ин- декс**	Рей- тинг	Ин- декс	Рей- тинг	Ин- декс	Рей- тинг	Ин- декс
Іспанія	23	6,8	23	7,0	20	7,1	23	6,1
Литва	49	4,7	44	4,8	36	4,8	–	–
Словаччина	49	4,7	47	4,3	52	3,7	47	3,9
Туреччина	60	3,8	65	3,5	64	3,2	54	3,4
Польща	61	3,7	70	3,4	45	4,0	39	4,6
Хорватія	69	3,4	70	3,4	51	3,8	–	–
Румунія	84	3,1	85	3,0	77	2,6	61	3,0
Україна	99	2,8	107	2,6	85	2,4	69	2,8
Казахстан	111	2,6	107	2,6	88	2,3	–	–
Росія	121	2,5	126	2,4	71	2,7	54	3,4
Білорусь	151	2,1	107	2,6	36	4,8	47	3,9

* Місце країни за рівнем корупції у порівнянні з іншими від кращого стану до гіршого. У 2006 р. досліджувалось 163 країни, у 2005-му, — 158, у 2002-му — 102, у 1998-му, — 85.

** Індекс відображає сприйняття (оцінку) рівня корупції підприємцями та аналітиками за 10-бальною шкалою, де 10 дорівнює відсутності корупції, а 0 — тотальну корумпованість.

У звіті *Дому Свободи*, присвяченому Україні, серед критеріїв, за якими оцінюються перебіг змін у транзитних країнах,

найгіршими, поряд з урядованням, є показники рівня корупції, які з 2003 р. не знижувалися¹⁴. Як бачимо, нові демократії суттєво відстають у приборканні корупції, але майже всі вони, на відміну від України, демонструють позитивну динаміку в цьому питанні. В Україні рівень корупції залишається високим протягом багатьох років, незважаючи на постійні спроби різних урядів змінити ситуацію. Не дали результатів і зусилля Президента Віктора Ющенка, який приділяв цьому питанню особливу увагу. Розпочаті у 2005 р. розслідування і порушені кримінальні справи не мали жодних правових наслідків. За оцінками консорціуму неурядових аналітичних центрів, зусилля переважно концентрувалися на боротьбі з проявами, а не з причинами корупції. Не було виявлено наполегливості у створенні ефективних механізмів і посиленні нормативної бази. Загалом дії на цьому напрямі були залежними від політичної кон'юнктури. Нарешті, «антикорупційні зусилля влади були значною мірою нівельовані також «корупційним скандалом» у її власному середовищі...»¹⁵. Не досяг обіцяного і другий уряд Віктора Януковича. За даними експертного опитування Центру соціологічних і політичних досліджень «Соціовимір» та Інституту економічних досліджень і політичних консультацій, найнижчі оцінки були виставлені за боротьбу з корупцією (96% опитаних) та з тінізацією економіки (92%). Невисоку оцінку отримала робота уряду щодо поліпшення інвестиційного клімату та податкової політики¹⁶. Період другого уряду Юлії Тимошенко приніс часткові результати щодо обмеження корупції на митниці, в деяких інших відомствах, але для системної боротьби з цим явищем забрало узгодженості дій гілок влади.

У 2007 р. Україна вперше увійшла до щорічного рейтингу конкурентоспроможності Інституту розвитку менеджменту в Лозанні і посіла в ньому 46-е місце серед 55 країн, що досліджувалися. Серед показників, за якими Україна програє найбільше, вказані ті, що характеризують економічне середовище в цілому: рівень інфляції, обсяги прямих іноземних інвестицій. Найсерйознішими проблемами названі незавершеність структурних реформ, брак механізмів захисту прав власності, політичну нестабільність, регуляторні обмеження ефективної діяльності компаній. За висновками експертів Інституту, Україна перебуває на межі між країнами, що втрачають позиції в сфері конкурентоспроможності, та країнами, що активно підвищують свої відповідні показники¹⁷. Опитування, проведене серед підприємців, визначило, що найбільшими

перешкодами для ведення бізнесу в Україні є політична нестабільність, корупція та податкове регулювання¹⁸. В Комісії ЄС обґрунтовано вважають, що прогрес у демократичних перетвореннях «уповільнюється через наявність притаманної Україні корупції, яка є головною перешкодою її розвитку та економічного зростання, а також через брак незалежного судочинства»¹⁹. Очевидно, що організація влади, її якість, є ключовим питанням для розвитку незалежної держави.

Переформатування влади в процесі унезалежнення відбувалося в такий спосіб та за такого набору можливостей, що особливого впливу набули групи, які були орієнтовані на корисливе використання правового вакууму. Паралельно з розбудовою державних інституцій і формування виокремленої з союзного комплексу економічної системи, розгорнувся процес непрозорої приватизації як влади, так і матеріальних ресурсів. За умов безконтрольності з боку суспільства цей процес набув величезних масштабів і вирішальним чином вплинув на якісні характеристики національної державності, зміст і спрямованість дій влади.

Українська держава та суспільство досі перебувають у пошуку ціннісних засад надійних інституційних механізмів. Доводиться констатувати, що дві спроби визначення довгострокової загальнонаціональної стратегії розвитку у перші роки незалежності і після помаранчевої революції не дали остаточного результату. Питання повноцінного представництва інтересів громадян та дієздатності влади залишаються невіршеними, процес демократизації пригальмовує, національна конкурентоспроможність залишається здебільшого нерозкритою. Складні внутрішні процеси суттєво обтяжують просування країни на шляху до Європи, конкретно ускладнюють її міжнародне становище. На прикладі України перевіряється можливість модернізації пострадянського простору, ефективність демократичного урядування, врешті, переваги демократичного ладу у порівнянні з авторитарним.

Ситуація, що склалася протягом 2008 р., виявила масштаби ендогенних вад українського політичного класу. Найбільш концентровано вони полягають у гіпертрофованому прагненні влади. Права та привілеї абсолютно переважають обов'язки, функції врядування, обслуговування суспільних потреб розглядаються переважно як спосіб зміцнення позицій у владі. З цих причин досі не може утвердитись інститут опозиції, рухливими і непевними є межі між політичними силами і нестійкість їхніх союзів. Водночас моральна

деградація, корпоратизація владних структур, їхнє функціонування поза правом, сягнули таких масштабів і такої вкоріненості, що перетворюються на серйозну суспільну загрозу. Коріння суспільної кризи — не стільки у падінні виробництва й зубожінні населення, скільки у втраті керованості, здатності і налаштованості впливати на ситуацію відповідно до суспільних інтересів.

¹ www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_brosch_re_GB.pdf

² <http://www.fundforpeace.org/programs/fsi/fsindicators.php>

³ Див.: В Україні мільйон нелегалів. Коментарії: знати і розуміти. Київ Weekly, # 06(66), 16 лютого 2007. — С. 21.

⁴ Див.: Human Development Report 2004. Cultural liberty in today's diverse world. Published for the United Nation's Development Program. — P. 87–88. http://hdr.undp.org/en/media/hdr04_complete.pdf

⁵ Там само.

⁶ http://hdrstats.undp.org/countries/country_fact_sheets/cty_fs_UKR.html

⁷ Eurostat. Europe in Figures. Eurostat Yearbook 2006-07. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1090,1&_dad=portal&_schema=PORTAL

⁸ <http://media.ua.com.ua/detail/31536>

⁹ http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_Detailed_Ranking.pdf

¹⁰ Там само. Методику оцінки та зміст показників див.: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/BTI_2006_Brosch_re_GB.pdf

¹¹ Там само.

¹² Детальніше див.: Україна на роздоріжжі. Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ. За редакцією Аксеня Зіденберга і Лутца Хоффмана. К., 1998. — С. 8–15.

¹³ www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi

¹⁴ Country Report. Ukraine. <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=409&year=2006>

¹⁵ Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. — 2005. — № 12. — С. 47.

¹⁶ <http://www.glavred.info/archive/2007/12/03/170713-0.html>

¹⁷ http://compete.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=194&Itemid=53

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Україна — ЄС: від Плану дій до Посиленої угоди. / Ukraine — EU: from the Action Plan to an Enhanced Agreement. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Інститут Європи Університету Цюріха. — К., 2007. — С. 108.

Томенко М. В.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ РИЗИКІВ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

На сучасному етапі розвитку нашої держави, дискусії щодо її Основного закону тривають. В громадських, експертних, політичних колах продовжується обговорення основних засад українського суспільства — визначення національної ідеї, формування політичного режиму та форми правління, розвитку місцевого самоврядування та суддівської системи тощо. Впродовж усіх років незалежності конституційний процес як розвиток і вдосконалення конституційно-правових інститутів практично не припинявся. Разом з тим, конституційний процес в нашій державі містив у собі і продукує сьогодні низку політичних ризиків, які, за певних обставин, переростають у відверті політичні конфлікти.

Необхідністю виявлення і концептуального осмислення та пояснення політичних ризиків, пов'язаних з конституційним процесом в Україні пояснюється актуальність відповідних наукових розвідок, що дозволить вивести політичні дискусії навколо конституційних змін на експертний рівень. Політичний ризик, при цьому, будемо розуміти як «різновид діяльності для подолання непевності в ситуації вибору, яка утримує в собі, з одного боку, очевидність досягнення передбачуваного результату, а з іншого — можливість поразки й відхилення від мети»¹. Під концептуалізацією політичних ризиків автор має на увазі виявлення та опис системних характеристик та закономірностей ризиків конституційного процесу з метою розробки теоретичної бази з їхнього управління.

Політичні аспекти конституційного процесу, а також ризики, які пов'язані з цим процесом, досить ґрунтовно висвітлювалися дослідниками українського конституціоналізму². Так, слід згадати насамперед імена В.Шаповала, Л.Юзькова, Ю.Тодици, В.Тадця, С.Головатого, В.Журавського, А.Зайця, Ю.Шемшученка тощо. Практично кожен з них, описуючи недосконалість Основного закону держави, історію конституційно-правового становлення української державності, розвиток конституційних інститутів тощо, нарікав на відсутність системного наукового підходу до питання конституційних змін в політичних колах, фактичну

відсутність потреби політиків у науково обґрунтованій теорії та практиці, у фахівцях — політологах, юристах, суспільствознавцях загалом. Але дедалі питання фахових, обґрунтованих та прогнозованих конституційних змін постає все гостріше. Адже політики фактично часто обмежені позиціями політичних сил, до яких належать, і все ж таки мають звертатися до науковців, тим більше, коли політичні підходи без належного наукового забезпечення все частіше демонструють свою неефективність і високий рівень ризику для суспільства і держави.

Таким чином, основну мету статті можемо визначити як аналіз закономірностей конституційного процесу сучасної України, які пов'язані з політичним ризиком або є потенційно небезпечними. У результаті цього можливе вироблення теоретичних підстав використання ризиків для розвитку конституційного процесу, для вдосконалення системи влади і досягнення необхідного балансу всередині неї. Для вирішення цієї мети пропонуємо розглянути питаннях суб'єктів та підстав ризиків, реальних та можливих наслідків у найближчій ретроспективі — з набуття Україною незалежності до сьогодення.

Отже, вже на перших етапах політичної боротьби за проголошення незалежності України постало питання розробки нової Конституції. Партії, громадські організації, починаючи з передвиборчої кампанії до Верховної Ради України (листопад-березень 1990 р.), акцентували увагу на необхідності розробки та прийняття нового Основного Закону як важливого атрибуту суверенної держави. Процес створення нової Конституції від часу прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. можна поділити на декілька етапів³.

Перший етап було розпочато Декларацією про державний суверенітет України. В цьому документі було зафіксовано, що Декларація «є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод»⁴. Декларація також визначала необхідність побудови України як суверенної, національної, правової і демократичної держави.

Другим етапом у конституційному процесі стало схвалення Верховною Радою Концепції нової Конституції України 19 червня 1991 р. Концепція вперше в історії українського конституціоналізму визначила фундаментальні (методологічні) засади Основного закону. Незважаючи на те, що Концепція була схвалена до проголошення незалежності України, більшість підходів цього документа

залишалися визначальними для подальшої конституційної діяльності.

Початком третього етапу новітнього конституційного процесу в Україні слід вважати 1 липня 1992 р. Саме тоді Верховна Рада України ухвалила постанову про винесення першого проекту Конституції України на всенародне обговорення. Під час конституційної дискусії, що тривала протягом 15 липня — 1 листопада 1992 р., було внесено 47 тисяч пропозицій та зауважень до проекту Конституції України⁵. Наслідком сесійного обговорення була публікація уточненого проекту Конституції України, оприлюдненого в пресі 26 жовтня 1993 р.

У період від 26 жовтня 1993 р. реальний конституційний процес України було призупинено. Питання про підготовку Конституції жодного разу не вносилося до порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України чи навіть постійних комісій. Конституційна комісія практично самоліквідувалася. Водночас у громадських та наукових колах конституційна дискусія тривала: проводилися науково-практичні конференції, «круглі столи», семінари вчених-юристів тощо. Важливим на цьому етапі є те, що в процесі розробки проектів Конституції від 1 липня 1992 р. та 26 жовтня 1993 р. відбулося яскраве зміщення акцентів з конституційно-правових на політично-корпоративні. З огляду на впливовість тієї чи іншої групи інтересів, проекти Конституції готувалися або під Президента, або під Голову Верховної Ради.

Четвертий період, а разом з ним і відновлення конституційного процесу в Україні, розпочався 10 листопада 1994 р. Верховна Рада України нового скликання ухвалила постанову «Про склад комісії з опрацювання нової Конституції України (Конституційної комісії)». Статус нової Конституційної комісії порівняно з попередньою було змінено з «комісії Верховної Ради» на «тимчасову загальнодержавну комісію». До її складу ввійшли представники всіх суб'єктів законодавчої ініціативи (всього 41 особа). На першому засіданні Конституційна комісія визначила, що за робочу основу слугуватиме проект Конституції України від 26 жовтня 1993 р., а також взяла до уваги конституційні розробки політичних партій та громадських організацій. Нагадаємо, що конституційна діяльність у цей період характеризувалася політичним протистоянням між більшістю Верховної Ради та Президентом України. За таких умов виникла ідея прийняття законопроекту у формі малої Конституції на перехідний період. Для реалізації цього задуму

Леонід Кучма вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Більш як піврічна парламентська та суспільно-політична дискусія завершилася підписанням Конституційного Договору між Верховною Радою та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 р. Договір містив нормативно визначену логіку подальшого конституційного процесу. Документ також зафіксував положення про необхідність створення умов для прийняття нової Конституції в термін не пізніше одного року з дня підписання цього Договору. Але, головне, «Конституційний Договір став виявом доброї волі сторін, результатом взаємних поступок і компромісів»⁶, що створювало умови для уникнення жорсткого протистояння між Президентом та Верховною Радою.

Після цього конституційний процес в Україні набув прискорення. Робоча група Конституційної комісії, до якої входили переважно науковці, рекомендовані Президентом України, підготувала проект Конституції від 15 листопада 1995 р. На засіданні Конституційної комісії 23 листопада 1995 р. вищезначений проект Основного Закону України було схвалено більшістю голосів. Цей проект Конституції України від 15 листопада 1995 р. за формою і за змістом при порівнянні виглядав близьким до Конституції Російської Федерації. Цей текст та Конституцію РФ єднала ідея закріплення інституту президентства як домінуючого в політичній системі, а також перетворення парламенту фактично на декоративну представницьку структуру за фактичної ліквідації системи місцевого самоврядування. Пропонувався документом і двопалатний парламент. Під час конституційної дискусії прихильники двопалатності взяли на озброєння низку аргументів, серед яких і декларація про те, що наявність двох палат у парламенті — основна ознака демократичного політичного режиму. Але це було не зовсім коректно — бікамералізм аж ні як не є суттєвою ознакою демократичної організації суспільства. Так, лише в Західній Європі 12 країн (не враховуючи так званих країн-карликів) з демократичним політичним режимом мають однопалатні парламенти⁷. Загалом же, для сучасного світу характерна тенденція до зменшення кількості двопалатних парламентів.

Незважаючи на спроби політичного і псевдонаукового обґрунтування документу, проект Конституції України від 15 листопада

1995 р. в цілому не відповідав засадам демократичної організації влади та суспільства, що спричинило його серйозну критику на засіданні Конституційної комісії. З метою доопрацювання документа і було сформовано нову підкомісію Конституційної комісії. На цю підкомісію покладалося завдання підготувати проект, узгоджений між представниками Президента України, Верховної Ради України, Верховного суду України, Вищого арбітражного суду. Такий проект був оприлюднений через три місяці — 24 лютого 1996 р.

У порівнянні з вищезгаданим проектом Конституції документ від 24 лютого мав низку позитивних змін, зокрема суттєві уточнення було внесено до преамбули та розділів I «Загальні засади», VII «Прокуратура» та X «Автономія Криму». У новому проекті було закріплено унітарну форму державного устрою, символіку держави, визначено характер утворення країни на підставі здійсненого українською нацією права на самовизначення, уточнено присягу Президента та введено присягу для всіх членів Національних Зборів та багато іншого. Водночас, у частині, яка стосується організації державної влади та місцевого самоврядування, проект не зазнав суттєвих змін. В документі знов закріплювалися переважно авторитарний тип політичного режиму, президентська форма правління, унітарна форма державного устрою з практичною ліквідацією системи місцевого самоврядування. Окрім зазначеного, в проект вже потенційно закладалися ризики, пов'язані з процедурними питаннями, відсутністю балансу влади і чіткими авторитарними тенденціями у всіх сферах. Проектом Конституції від 24 лютого 1996 р. передбачалося впровадження сильного інституту президентства, але з ослабленим парламентом та фактично залежною від виконавчої влади судовою системою. Через існування численних політичних ризиків, закладених у проекті, було необхідне подальше серйозне опрацювання і вдосконалення тексту Основного Закону України. Водночас зазначимо, що мотивація необхідності якнайшвидшого прийняття Конституції з огляду на часові обмеження виглядала безпідставною. Коли йшлося про Конституційний Договір, то його дія закінчувалася не 8 червня 1996 р., а моментом ухвалення нової Конституції. Щодо рекомендації Ради Європи у річний термін до 8 листопада ухвалити нову Конституцію, то прийняття законопроекту в такій недемократичній редакції виглядало небезпечнішим, ніж подальша робота над його вдосконаленням.

З появою й опублікуванням проекту Конституції від 11 березня 1996 р. конституційний процес в Україні вийшов за межі парла-

ментської зали й викликав значний резонанс у владних, партійних, аналітичних колах. У Верховній Раді дискусії набрали гострішої форми: вони висвітлили моменти протистояння між Президентом і парламентом та між політичними силами, що принципово не зійшлись поглядами щодо того, в якому вигляді і як швидко ухвалювати Основний Закон держави. У проект від 20 травня 1996 р., доопрацьований тимчасовою спеціальною комісією Верховної Ради, вже було внесено чимало суттєвих змін. Вони стосувалися повноважень і статусу парламенту (Народної Ради України), місця та повноважень уряду, місцевих державних адміністрацій, посилено роль судової влади, повноваження органів місцевого самоврядування тощо. Отже, новий проект у частині організації державної влади і місцевого самоврядування було суттєво змінено. Значний внесок у розробку цього проекту зробили й недержавні експертні організації⁸. Більше половини зауважень, представлених експертами, були прийняті цілком або у значній мірі враховані.

Цей документ, за умови подальшого доопрацювання документа Верховною Радою, мав всі підстави для прийняття його за основу. Попри всі позитиви, в даному документі залишилися деякі недоречності. Це непродуманість функціонування систем співдії та противаг по осі Президент — Народна Рада, Президент — Прем'єр-міністр, органи місцевого самоврядування — місцеві державні адміністрації. Потребував проект також і деякого термінологічного доопрацювання, усунення низки невитлумачених та двозначних правових положень, особливо в частині кадрових призначень.

Під час подальшої парламентської дискусії було також внесено низку змін до проекту та прийнято проект Конституції у першому читанні 4 червня 1996 р. За нього проголосувало 258 народних депутатів. За таких умов Президент України за підтримки Ради національної безпеки і оборони й Ради регіонів висловив своє несприйняття зміни деяких положень проекту. З метою збереження законопроекту в редакції від 11 березня 1996 р. Леонід Кучма підписав Указ про проведення всеукраїнського референдуму 25 вересня 1996 р. саме за текстом цього проекту Конституції. Таке рішення викликало неоднозначну реакцію в суспільстві. Низка громадсько-політичних організацій та органів місцевого самоврядування висловили стурбованість з приводу можливих наслідків такого рішення. Зокрема, Київська міська Рада народних депутатів підготувала рішення про нефінансування організаційних заходів із підготовки референдуму. Підставами такого стану речей була правова

необґрунтованість президентського кроку, оскільки, згідно з Конституційним Договором та Законом «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», рішення стосовно проведення референдуму мало б легітимний характер лише за умови підтримки його Верховною Радою. З другого боку, винесення на всенародне схвалення проекту від 11 березня 1996 р. в той час, коли у першому читанні було прийнято законопроект від 4 червня 1996 р., виглядало, щонайменше, нелогічно і з політичної точки зору. За таких обставин парламентарії продовжили обговорення проекту Конституції в другому та третьому читанні й ухвалили Основний Закон України 28 червня 1996 р. Саме в цей день завершився черговий етап конституційного закріплення інститутів сучасної Української держави.

Згідно з ухваленою Конституцією, Україна визначена як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. За формою державного устрою — унітарна держава з застереженням адміністративно-територіальної автономії для Республіки Крим. За формою державного правління — президентсько-парламентська республіка. Система місцевого самоврядування поєднувала елементи громадянської та державної концепцій, тобто інститутами місцевого самоврядування визнано не лише сільські, селищні, міські Ради та їх виконавчі органи, а й районні та обласні Ради. Головний наслідок, з яким пов'язані подальші дискусії щодо Основного закону і актуалізовані політичні конфлікти, полягав, у першу чергу, у тому, що влада, погодившись на ухвалення Конституції, пішла на політичний компроміс і, відповідно, сприймала Основний Закон лише як документ ідеологічний або політичний, але в жодному разі не як правовий. Слід зауважити, що тій редакції Конституції повною мірою не були враховані історичні уроки та помилки конституційного процесу, завдяки чому на перший план висунулися проблеми зовнішньополітичні, власне політичні, але не правові, а історична боротьба за Конституцію в Україні виступає радше боротьбою за національну ідеологію, а не за Основний Закон для влади та громадян. Крім того, при прийнятті Конституції найважливішу роль відігравали зобов'язання перед Радою Європи, ймовірна російська загроза після перемоги комуністів на виборах президента, намагання подолати роль аутсайдера в конституційному процесі серед країн колишнього Радянського Союзу. Аналіз перебігу подій цих етапів конституційного процесу дає підстави стверджувати, що під час ухвалення Конституції було досягнуто високого ступеня політичної легітимності, певного

ступеня суспільної легітимності, але залишався достатньо низьким рівень правової легітимності (в сутнісному, а не у формальному вимірі). Пріоритет політики відбивався і в законотворчій діяльності. Крім того, пріоритет політики визначив і перше рішення Конституційного Суду, яке депутати і політики назвали політичним компромісом.

Наступні етапи конституційного процесу в Україні вже чітко пов'язані зі сприйняттям Конституції України здебільшого як політичного, а не правового документу. Протягом цього періоду знаходилося багато аргументів, які дискредитували Основний закон⁹. Середи них: процедурні (наголошувалося на «ситуативності», тимчасовості ухвалення Конституції); правові (критикувалася Верховна Рада за неприйняття конституційних актів, але забувалося про недвозначні тлумачення, закладені в самій Конституції); суспільні (апелювання до громадської думки під час обґрунтування ревізії Основного закону, наприклад, референдум 2000 року); політичні (неоднозначне тлумачення Конституції різними гілками влади з використанням в політичній боротьбі Конституційного Суду).

В межах періоду з 28 червня 1996 року до 8 грудня 2004 року також виділяється кілька етапів. Так, на першому етапі (з липня 1996 року до кінця 1999 року) відбувалося формування гілок влади, органів державної влади і місцевого самоврядування в нових конституційних умовах. Посилюється президентська вертикаль, і роль Президента стає більш значною, що врешті-решт стає головним політичним ризиком всього періоду.

Другий етап пов'язується зі спробами перегляду основних норм Конституції, що відбувалося з грудня 1999 року до січня 2001 року. Основна характеристика цього етапу пов'язана з посиленням впливу конкретної особи — Л.Кучми, після його обрання на другий термін. З'являється проект змін до Конституції, яким передбачалося впровадження двопалатного парламенту, зменшення кількості депутатів до 300, скасування депутатської недоторканності, розширення можливостей для розпуску парламенту з боку Президента тощо. Ключовою подією на цьому етапі був референдум 16 квітня 2000 року, Процедурні аспекти референдуму у поєднанні з маніпулятивним характером питань, поставили під сумнів його легітимність. Крім того, запропоновані зміни до Конституції не підтримала Верховна Рада. З цього часу активно розвиваються політичні дискусії навколо необхідності змін до Основного закону.

Третій етап розпочався після пропозиції Л.Кучми щодо проведення політичної реформи, висловленої 24 серпня 2002 року. Головна ідея цих змін вже полягала в обмеженні повноважень Президента та поступовий перехід до парламентсько-президентської республіки. До обговорення на цьому етапі долучалися експерти і науковці.

На четвертому етапі (з вересня 2003 до квітня 2004) обговорення Конституції стало основним у політичному житті нашої держави. Тодішня опозиція вбачала в політичній реформі наміри збереження влади Л.Кучмою. І знов знаходиться компроміс — цього разу ініціаторів реформи з КПУ та СПУ, що дозволило перенести проект змін до Конституції безпосередньо в парламент. Але 8 квітня тільки 294 депутати за необхідних 300 підтримали запропоновані зміни.

На заключному етапі цього періоду (до грудня 2004 року) сталося повернення до політичної реформи. Цей етап також характеризується домінуванням компромісів. Політичні ризики, які виявилися на цьому етапі, були, мабуть, найбільш помітними і загрозливими. Отже, 8 грудня 2004 року було ухвалено в цілому законопроект № 4180 щодо внесення змін до Конституції. Не викликає сумнівів, що це стало можливим лише через компромісні рішення між владою та опозицією з метою недопущення силового протистояння під час виборів Президента. Одним з найгостріших питань тоді залишався термін введення в дію політичної реформи. В результаті зміни до Конституції набули чинності з 1 січня 2006 року.

Ще під час підготовки та прийняття відповідного законопроекту як в політичних, так і в експертних колах, виникало багато питань щодо низки ризиків, пов'язаних з неузгодженістю багатьох питань і розподілом повноважень між гілками влади. Але на той час в цьому вбачався єдиний вихід і тому покладену на конституційні зміни функцію було виконано — досягнуто домовленостей, що дозволило уникнути протистояння і знижена політична напруга в суспільстві. З того часу дискусії щодо конституційного процесу тривають. В новітньому конституційному процесі вже також можна виділити кілька етапів, що може стати предметом окремого дослідження. Так чи інакше, чіткі закономірності політичних ризиків, пов'язаних з конституційним процесом в незалежній Україні вже чітко простежуються і знов повторюються вже в нинішньому обговоренні змін до Конституції.

Отже, на основі запропонованого матеріалу, можемо зробити кілька важливих висновків стосовно політичних ризиків, присутніх в конституційному процесі нашої держави. По-перше, в українському конституціоналізмі практично на всіх етапах переважав традиціоналізм, в той час як дуже слабкою залишалася інституційна складова. Тобто Конституція здебільшого розглядалася як політичний та ідеологічний, а не інституціонально-правовий документ. По-друге, в основні періоди активізації конституційного процесу відчувався значний зовнішній вплив, в умовах зменшення уваги до внутрішніх потреб. Мається на увазі вплив російського чинника, боротьби з радянським минулим, зобов'язань перед Європою тощо. Нарешті, ретельний аналіз українського конституційного процесу дозволяє констатувати, що завжди переважала політична кон'юнктура, тобто проекти відповідних змін готувалися «під когось» (чинного Президента, Прем'єр-міністра, лідера політичної сили), що передбачає реалізацію персоніфікованих очікувань щодо подальших перспектив того чи іншого політика. Ще чіткіше це проявляється після проведення політичної реформи 2004 року і характеризує те, що відбувається зараз. Зрозуміло, що чинну редакцію Конституції необхідно вдосконалювати, але крім цього потрібно ще розробити, узгодити та прийняти законодавство щодо місцевого самоврядування, місцевих адміністрацій, Кабінету Міністрів, Президента, суду тощо. Але все ж таки, головні політичні ризики сучасного конституціоналізму полягають не в недосконалоості правових норм. Справжні ризики і сфера для управління ними знаходиться в площині охорони Конституції та сприяння виконання її положень, перш за все, всіма суб'єктами державної влади і політики. Лише за умов домінанти інституціонально-правової складової над політичною можемо сподіватися, що Конституція з політико-ідеологічного документа перетвориться на правовий. Цього вчить український історичний досвід і світова практика конституціоналізму.

¹ Ризик політичний // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенька. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 570.

² Див. напр.: Головатий С. Конституційний процес: Україна на переході до демократії // Конституції нових держав Європи та Азії. — К., 1996; Заєць А. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України. (1990–1994 рр.) // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 4. — С. 54–70; Журавський В. Політичний процес

в Україні: аналіз, пошуки, рішення. — К.: Пошук, 1995; Тацій В., Тодика Ю. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні: До п'ятиріччя прийняття Конституції України // Право України. — 2001. — №6. — С. 3–7; Тодика Ю. Конституция Украины проблемы теории и практики. — Х., 2000; Шаповал В. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні // Право України. — 1996. — № 9. — С. 49–62; Шемшученко Ю.С., Ющик О.І. Актуальні проблеми розвитку парламентаризму в контексті конституційного процесу в Україні // Правова держава: Щорічник наук. пр. — 2008. — Вип. 19. — С. 3–9. Юзьков Л. Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України // Конституція незалежної України. В 3-х кн. — К., 1995. — Кн. 1;

³ Юзьков Л. Конституційний процес в Україні: основні віхи і процедура завершення // Закон і бізнес. — 1995. — 18 березня.

⁴ Декларація про державний суверенітет України. — К., 1990.

⁵ Детальніше див.: Історія Української Конституції / Упор. Слюсаренко А., Томенко М. — К., 1997.

⁶ Мартинюк Р. Конституційний процес і поділ влади в Україні напередодні укладення Конституційного Договору 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. (Серія «Історичні науки»). — 2006. — Випуск 6. — С. 319–332; С. 331.

⁷ Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993. — С. 53.

⁸ НУО, які активно брали участь у підготовці та обговоренні пропозицій щодо конституційної реформи // http://www.spa.ukma.kiev.ua/konst/static-pages/index.php?page=avtorutet_nuo&mode=print

⁹ Томенко М.В. Уроки новітнього конституційного процесу в Україні // Віче. — 2007. — № 12. — С. 20–21.

Древаль Ю. Д.

ТЕОРІЯ КОНФЛІКТІВ І ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПАРЛАМЕНТІВ

Політичний конфлікт є невід'ємною й чи не найбільш суттєвою рисою «світу політичного»: адже політика як специфічний соціальний феномен якраз і виходить з боротьби за владу та розподілу її ресурсів. Як підкреслює російська дослідниця А. Глухова, «конфлікт — це не лише основна категорія політології, але й мова теорії політики, образ мислення політика»¹. Різноманітні конфліктні ситуації доволі відчутно впливають і на сферу державного управління. Об'єкт конфліктів у сфері державного управління —

розпорядження владою, а зміст утворює переплетіння політичних, правових та організаційно-адміністративних аспектів.

Відомо, що різноманітні конфліктні ситуації доволі зримо виявляються у демократичних суспільствах. Немає сумнівів у тому, що поглиблена соціальна фрагментація і політичний плюралізм властиві будь-яким країнам, але за недемократичних режимів вони перебувають у притишеному стані, вичавлюючись з масової свідомості правовими актами, політичними заходами й офіційною ідеологією. Особливого значення дослідження конфліктних ситуацій набуває у перехідних суспільствах, зокрема, й в Україні. Українські науковці Л. Герасіна та М. Панов, справедливо вказують, що «цивілізовані механізми політичного регулювання й громадсько-політичного діалогу в країні лише формуються, а нові форми здійснення державної влади в той же час запроваджуються дуже не просто і супроводжуються численними конфліктними ситуаціями»².

Разом з тим, у сучасній науці поки що немає однозначного й чіткого погляду на природу і шляхи вирішення соціальних та політичних конфліктів. Систематизуючи розмаїття поглядів та концепцій, можна виділити два основні напрямки або «школи»: так звані «конфліктну школу» й «школу консенсусу».

В основі «конфліктної школи» — концепція чистого (або абсолютного) конфлікту, відповідно до якої суперечність між суб'єктами має невиправний чи «патологічний» характер. На рівні узагальнень така ситуація є моделлю «гри» з нульовою сумою (виграш одного учасника обов'язково призводить до рівнозначного за масштабами й наслідками програшу іншого учасника). У руслі наведених відносин між політичними гравцями обов'язковою умовою виходу з конфлікту має бути «знищення» або супротивника, або наявної ситуації. Наведене положення набуло логічного завершення у теорії класової боротьби в її марксистсько-ленінській інтерпретації. З цього приводу доцільно пригадати Марксову сентенцію відносно власного внеску в розвиток вказаної теорії.

«Школа консенсусу» базується на інших критеріях. Наявність конфлікту в соціальних процесах вважається природною і не обов'язково загрозливою системі (всхідне положення «світу Р. Арона», індивідуалізації і дисперсії конфлікту Е. Дюркгейма, конфліктної моделі суспільства Р. Дарендорфа та концепції позитивно-функціонального конфлікту Л. Козера).

Один з найбільш видних представників французької політичної соціології Р. Арон, зокрема, переконливо обґрунтував неспромож-

ність теоретизувань щодо наявності у капіталістичному суспільстві непримиренної боротьби між класами й натомість пропонував говорити про «здорове суперництво» між різними соціальними групами³. Знаний німецький політичний соціолог Р. Дарендорф у зв'язку з таким баченням проблеми наголос робив на суспільному договорі, який, на його думку, «не складається раз і назавжди», а раз за разом «пишеться наново за допомогою соціальних конфліктів»⁴.

Природно, що згідно з наведеними принципами первісні вимоги чи запити сторін не вважаються сталими та незмінними, і в процесі визрівання й протікання конфлікту вони можуть змінюватися. Більше того, відповідно до визначення німецького дослідника Р. Преторіуса конфлікт містить тенденцію не лише до переваги, а й до балансу та гармонізації інтересів⁵. Отже, характер конфлікту визначається не лише протиборством чи суперництвом, а й взаємозалежністю суб'єктів, а його наслідки не обов'язково призводять до чистої перемоги чи поразки (за одним з авторів концепції «конфліктних ігор» Т. Шеллінгом, «гра з ненульовою сумою»⁶).

Позиції прихильників «школи консенсусу» та «гри з ненульовою сумою» видаються доволі привабливими і перспективними. Але в українській фаховій літературі поки що доволі поширеними є погляди прихильників «гри з нульовою сумою». За баченням С. Бобровник, наприклад, «оскільки підґрунтям конфлікту є суперечність між інтересами суб'єктів, то правомірним є висновок про те, що найрезультативнішим вирішенням конфлікту є усунення цих суперечностей»⁷. Проте поступово набирають сили й погляди прихильників «гри з ненульовою сумою». Зокрема, як відповіддю на наведену вище сентенцію можна скористатися зауваженнями О. Картунова та О. Маруховської стосовно того, що доцільно відмовитись від термінів «вирішення конфліктів» та «завершення конфліктів» (оскільки «вирішити» їх можна лише шляхом повного знесилля чи знищення одного з суб'єктів), замінивши їх за умови «гри з ненульовою сумою» термінами «управління конфліктами», «врегулювання конфліктів» та «розв'язання конфліктів»⁸.

Будь-яка модель є штучною конструкцією. Її сенс має полягати в наданні методологічного підґрунтя для з'ясування й вирішення конкретних, у даному випадку — конфліктних, ситуацій. У статті така ситуація змальовується на прикладі організації роботи законодавчої гілки влади, парламенту.

У сучасній літературі причетність парламентів до різноманітних політико-правових конфліктів обмежується, як правило, їхніми відносинами з органами виконавчої влади. Загальноприйнятою є точка зору, що у цій царині виникають найбільш гострі владні конфлікти, що пояснюється передусім нечітким поділом владних повноважень (конфлікти компетенційного характеру).

Проте, очевидно, таке тлумачення не може вважатися справедливим для усіх випадків конфліктів у сфері державно-владних відносин. Перш за все слід зазначити, що за парламентської та парламентсько-президентської форм державного правління основна лінія розколу між політичними силами проходить не між законодавчою та виконавчою гілками влади, а всередині самого парламенту (парламентська більшість — парламентська опозиція). До того ж, парламент як найбільш політизований серед усіх гілок орган державної влади притягує й фокусує чи не всі політичні конфлікти, що визрівають й вирішуються в державі.

Відтак, виходячи з наведених вище аргументів, фахівців з політичної конфліктології, які досліджують процеси визрівання й протікання конфліктів в органах державної влади, передусім мають зацікавити внутрішні конфлікти в парламенті («мікрорівень»), а вже потім і на цій основі — конфлікти між гілками влади (у даному сенсі, «макрорівень»).

Парламент як загальнонародний виборний орган, в якому знаходять представництво різноманітні суспільні інтереси, справедливо вважається найбільш конфліктним органом державної влади.

Первинними суб'єктами чи «збудниками» конфліктних ситуацій в органах народного представництва є парламентарі, які мають право озвучувати і відстоювати різні, інколи діаметрально протилежні позиції. Проте особистісні суперечності можуть набувати рис політичного внутрішньопарламентського конфлікту лише у тому випадкові, коли вони виходять на рівень відносин між окремими групами. Не випадково видний спеціаліст у сфері політичної конфліктології американець Л. Козер вважав за необхідне підкреслити: «Індивідуальна поведінка, яка є досить чутливою до зовнішнього впливу, не може мати місця при аналізі структурованої соціальної системи»⁹. Слід також враховувати, що вирішення конфліктної ситуації — це також в кінцевому підсумку завжди колективне рішення.

Парламент, образно кажучи, наелектризований потенційними конфліктами. У представницькому органі вже «на мікрорівні»

можуть виникати й розгорятися конфлікти між партійними фракціями, між окремими угрупованнями всередині фракцій, між більшістю і меншістю, між окремими комітетами, між нижньою й верхньою палатами. До них додамо й конфлікти парламенту з «оточуючим середовищем», між парламентом і групами тиску, між парламентом і урядом, парламентом і президентом тощо, які також чинять суттєвий вплив на організацію роботи парламенту.

На особливу увагу заслуговують конфліктні ситуації та конфлікти, які пов'язані з інститутами парламентської більшості та парламентської опозиції. Стосунки між цими основними внутрішньопарламентськими політичними групами відзначаються значною зарядженістю на надмірну критичність та на чисту перемогу. Власне, й доцільність існування парламентської опозиції визначається не лише критикою влади, а й бажанням самій стати владою. Разом з тим, стосунки між цими групами не можуть вважатися непримиренними та антагоністичними (основний критерій системної опозиції).

Парламентарі та окремі парламентські групи передусім представляють єдиний орган державної влади, що зумовлює необхідність спільної роботи, компромісів та консенсусів. У демократичних країнах зі стабільними політичними режимами поведінка представників системної опозиції значною мірою залежить не лише від гостроти питань, що обговорюються, а й від політичних традицій та усталених «правил гри». Наприклад, в Іспанії та Італії партії системної опозиції досить часто ведуть жорсткі й, на поверховий погляд, непримиренні дискусії з владою, але у разі виникнення реальної загрози громадському правопорядку й інститутам влади вони, як правило, «поступаються принципами» й з метою врятування системи висловлюють готовність підтримувати владу. Натомість у Великій Британії навіть у перебігу політичних дискусій наголос робиться не на розбіжностях між політичними гравцями, а на лояльності та конструктивізмові. Згідно з визначенням відомого вченого початку ХХ ст. А. Лоуелла, яке в сьогоденній Англії вважається класичним, опозицією називається «партія, яка не перебуває при владі, але є абсолютно лояльною до установ держави і готовою взяти владу без будь-якого ушкодження для політичних традицій влади»¹⁰.

До речі, відповідно до напрацювань конфліктологів політичним силам значно простіше об'єднуватися в опозиційні чи «оборонні» союзи (для виникнення таких союзів досить часто вповні

достатнім є лише наявність «спільного ворога»), аніж в провладну коаліцію (тут вже на перше місце виходять ціннісні орієнтири та бажання більш впливового союзника самостійно розпоряджатися владними ресурсами).

У цивілізованих країнах парламентський конфлікт, як правило, закінчується консенсусом, який свідчить про взаємні поступки між політичними гравцями і визнання ними спільних правил гри. Але так буває далеко не завжди, тим паче — у насичених конфліктними ситуаціями перехідних суспільствах. У таких суспільствах, у тому числі й в Україні, політичні конфлікти досить часто набувають гострого характеру.

Якщо конфлікти в уряді, а також між урядом і парламентом, можуть привести до урядової кризи, то конфлікти в парламенті і навколо нього можуть спонукати парламентську кризу. Її не слід драматизувати, оскільки це може бути не лише якоюсь надзвичайною, а й буденною подією. Але якщо парламентський конфлікт посилюється і його політичне врегулювання стає неможливим, у такому разі виникає криза парламенту як інституту влади. Його проявами можуть бути, по-перше, довготривала відсутність більшості (внаслідок цього проблематичною стає ефективність здійснення парламентом законодавчої функції), по-друге, гостра конфліктність у стосунках найвпливовіших парламентських фракцій, що паралізує роботу парламенту в цілому.

Якщо депутати не можуть дійти консенсусу щодо спільних рішень навіть у найпростіших справах, то це є свідченням того, що парламент втратив дієздатність. Тоді реалізується процедура розпуску парламенту й призначаються нові (позачергові) парламентські вибори. Такі вибори найчастіше призначаються у тому випадкові, коли розпадається парламентська коаліція, що, до речі, далеко не завжди свідчить про наявність глибокої парламентської кризи.

Подолання внутрішньопарламентських конфліктів може здійснюватися за допомогою правових і суто політичних засобів. Правове регулювання виходить з того, що конфлікт має бути подоланий в особливому порядку, який встановлюється законом. Політичне ж регулювання реалізується шляхом переговорів, який базується на домовленостях на компромісах.

За справедливою оцінкою українського правника К. Бабенка, «проблема взаємодії політики та права найбільш гостро постає тоді, коли зміни відбуваються не просто на рівні тих чи інших законів (навіть якщо йдеться про такі важливі закони, котрі визначають

права політичних партій, політичної опозиції, тип виборчої системи, порядок підрахунку голосів виборців тощо), а коли в процесі політичних дискусій предметом «політичного торгу» стає Конституція як Основний Закон держави і суспільства»¹¹.

До речі, доволі поширеною є точка зору, що в країнах західної демократії більшість конфліктів вирішується за допомогою права. Навіть припустивши, що вказане відповідає дійсності, обов'язково слід зауважити, що практика переважання розв'язання конфліктів суто правовими засобами не відповідає ні принципам сучасного народовладдя з акцентами на саморегулювання суспільного життя, ні тенденціям розвитку сучасного конституціоналізму зі стрижнем у відмові від надмірного правового регулювання. Між іншим, до такого розуміння проблеми останнім часом пристають дедалі більше сучасних конституціоналістів. Відомий російський дослідник Л. Ентін, наприклад, під конституційно-правовими відносинами розуміє лише ту частину політичних стосунків, яка може регулюватися і детально регулюється нормами конституційного права¹². Окрім того, необхідно пам'ятати, що соціальна цінність розв'язання конфліктів полягає якраз у збереженні, а не в усуненні різноманітних інтересів.

Збереження таких інтересів можливе засобом як правового, так і суто політичного регулювання. Але немає сумнівів у тому, що узгодження різноманітних інтересів маємо розглядати в руслі переважно суто політичного і лише частково правового компромісу. Російський соціолог А. Дмитрієв, наприклад, вповні справедливо виходить з того, що нормативно-регулятивна система (до якої належить і правове регулювання) перебуває в діалектичній суперечності з реальним життям, а тому в інструментальному плані вирішення конкретного конфлікту, якщо воно й призводить до розв'язання конфлікту і навіть корисне для всіх учасників, супроводжується низкою недоліків — заорганізованістю, посиленням бюрократизму тощо¹³.

Звичайно, нормативні акти не можуть регламентувати усіх аспектів поведінки окремих парламентарів та парламентських груп, що залишає політичним гравцям широкі можливості для маневру і сприяє розв'язанню конфлікту суто політичними засобами (в авторському тлумаченні це — «політичне парламентське право»¹⁴). Але досить часто причетні до парламентських конфліктів сторони діють на межі правового поля, лише стимулюючи генералізацію конфлікту.

Багатогранну палітру співвідношення «політики» і «права» стосовно організації роботи парламентів, за нашою оцінкою, можна звести до наступних закономірностей:

– «політика» доповнює і конкретизує «право» (звичне і природне співвідношення, властиве демократичному врядуванню);

– «політика» заповнює прогалини, тобто ті аспекти повноважень та діяльності парламенту, які внаслідок їхньої значущості мали бути врегульовані «правом», але на поточний момент не були таким чином врегульовані (хоча й не врівноважене, але допустиме співвідношення, яке, проте, потребує термінового вдосконалення правових основ; таке співвідношення загалом властиве країнам з нестійкими традиціями демократичного врядування);

– «політика» домінує над «правом» (кризове співвідношення, яке залежно від деяких чинників може вилитися у внутрішньопарламентську чи загальну політичну кризу).

Отже, парламент як специфічний і доволі складний орган державної влади буквально насичений різноманітними конфліктними ситуаціями. Розв'язання внутрішньопарламентських конфліктів можливе за допомогою правових і суто політичних регуляторів. Політичний статус парламентарів та окремих депутатських груп складає основу для розв'язання таких конфліктів суто політичними засобами. Разом з тим, привабливість і в деяких випадках ефективність такого шляху створюють спокусу для ствердження домінування «політики» над «правом» (а ще точніше, домінування однієї політичної доцільності над іншою політичною доцільністю). Такий спосіб розв'язання політико-правових конфліктів, як зайвий раз підтверджує досвід сучасного українського парламентаризму, дає змогу досягти лише локальних успіхів і породжує ще складніші проблеми (зокрема, стимулює генералізацію конфлікту — тобто перехід в конфлікті від поверхових до глибших суперечностей, до збільшення діапазону різних точок зіткнення, які супроводжуються розширенням ареалу конфлікту). Успішне розв'язання внутрішньопарламентських конфліктів можливе лише за умови поваги до закону та дотримання чинного законодавства.

¹ Конфликты в современной России (проблемы анализа и регулирования) / Под ред. д. филос. н. Е. И. Степанова. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — С. 122.

² Конституційно-правові засади становлення української державності: За ред. В. Я. Тація, Ю.М. Тодики. — Х.: Право, 2003. — С. 114.

³ Арон Р. Этапы развития социологической мысли: Пер. с фр. — М.: Издат. группа «Прогресс»-«Универс», 1993. — С. 154–156.

⁴ Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Пер. с нем. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — С. 40.

⁵ Преториус Р. Теория конфликта // Полис. — 1991. — № 5. — С. 141.

⁶ Шеллинг Т. Стратегия конфликта // Социально-политический журнал. — 1998. — № 6. — С. 193.

⁷ Бобровник С. Способи вирішення юридичного конфлікту // Часопис Київського ун-ту права. — 2004. — № 3. — С. 9.

⁸ Картунов О., Маруховська О. І спокій тільки сниться! // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1. — С. 103.

⁹ Коузер Л. А. Основы конфликтологии / Учеб. пособие: Пер. с англ. — СПб.: «Светлячок», 1999. — С. 28.

¹⁰ Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы / Пер. с англ. — М.: Изд. С.Скирмунта, 1905. — С. 322.

¹¹ Бабенко К. Конституція України як фактор стабілізації та розвитку правового і політичного життя суспільства // Вісник Конституційного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 40.

¹² Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М. В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю. И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л. М. Энтина. — М.: Норма, 2004. — С. 13.

¹³ Юридическая конфликтология — новое направление в науке («круглый стол») // Государство и право. — 1994. — № 4. — С. 23.

¹⁴ Древаль Ю. Д. Парламентське право: регулює чи декларує? // Вісн. Харк. нац. ун-ту внутр. справ. — 2006. — Вип. 33. — С. 398–402.

Кононенко С. В.

ПОЛІТИЧНИЙ РИЗИК І ТОТАЛІТАРНИЙ КОМФОРТ

Політичний ризик стосується майбутнього. Він є функцією соціального часу. Наслідки ризикованого вчинку — завжди і цілковито в майбутньому. Виникнення сучасної людини «пов'язане з різко зростаючою тенденцією дивитись уперед»¹. Тому й розвиток такої «людини-сучасної» передбачає її зростаючу залежність від майбутнього, в якому містяться результати нинішньої діяльності — так само зростаючої за обсягами. Чим більше вчинено сьогодні, тим більше наслідків буде отримано на завтра і, відповідно, тим більше ризиків.

Зростаюча залежність від майбутнього та зростаючий перетворюючий потенціал людської діяльності призвели до поступового

витіснення уявлення про соціальний час як циклічний і замкнений уявленнями про нього як про спрямований і незворотний². Завтрашній день стає «місцем відплати чи винагороди» за сьогоднішні ризиковані вчинки. Більшість очікувань «людини-сучасної» зорієнтовані на цей прийдешній день. Відповідно, таке саме спрямування отримують її уявлення про соціальний час. Майбутнє чимдалі більше запановує над людською істотою, породжуючи її зворотне прагнення опанувати майбутнє.

О. Шпанн говорить про історичний поступ майбутнього до свого панування; про зростаючу перевагу майбутнього над минулим; про майбутнє, що обвалюється «як єдине ціле»³. Такий абсолютний футуризм є одним з проявів тоталітаризму, який пропонує всім своїм віруючим (насправді — жертвам) той чи інший варіант (ліберальний, комуністичний, фашистський) «світлого майбутнього». Будь-яка тоталітарна практика розпочинається з цілковитого заперечення минулого — уособленого системою традицій; а також сучасного — реальної та ризикованої політичної боротьби за встановлення реального «балансу сил», котрий так само сповнений ризиків. Ідеться про «завершення історії», якого прагнуть всі тоталітаристи — ліберальні, комуністичні, фашистські. Історія, на думку О. Шпанна, уможлиблюється недосконалістю людського соціотворення: адже, якби людина була спроможна засновувати ідеально-довершені соціальні структури, то не виникала б потреба в їхній реструктуризації чи повторному заснуванні, які й становлять сенс історичного процесу⁴. Таким чином, історія може бути завершеною лише втіленням Утопії. В утопічному суспільстві тоталітаристів запанує абсолютна досконалість; зникнуть всі ризики, які об'єктивно існують в реальному політичному житті; історичний процес втратить сенс і припиниться.

Спроби «завершити історію» є максимально ризикованою грою з тією самою історією. Ставками у цій грі є життя мільйонів людей. Побудувати абсолютно ідеальне й досконале суспільство звісно неможливо, однак мобілізувати людей (тоталітарними засобами) на таку побудову не так вже й важко. Тоталітарна абсолютизація майбутнього є шляхом до його знищення. Таке «знищення майбутнього» — ще одна назва проекту «завершення історії» — безпосередньо стосується намірів тоталітаристів усунути з суспільного життя будь-які ризики. Адже допоки існуватиме історичне майбутнє, доти існуватиме загроза відплати (в цьому історичному майбутньому) за нинішні ризиковані кроки.

Політичний ризик стосується можливостей. Він є функцією комплексності. Складність визначається обсягом можливостей. Чим складніше політичне життя, тим воно ризикованіше: «більше можливостей — більша комплексність — більше ризиків».

На думку Д. Золо, саме «комплексність» становить головну проблему теорії й практики політики. Чим комплексніше середовище політичної діяльності, тим складніше її здійснювати: більше необхідних виборів та можливих наслідків; більше факторів, елементів та взаємозв'язків між ними; більша конфліктогенність⁵. Головним завданням політики, твердить цей автор, є селективне регулювання соціальних ризиків. Зростаюча комплексність робить суспільне середовище більш ризикованим, а ризик породжує страх — базове соціотворче почуття, яке живить одвічне прагнення людей до безпеки та об'єднує їх у соціум. Розгортаючи такі (цілком гоббсівські) міркування, Д. Золо доводить, що першою функцією політичної системи є регулювання страху шляхом зменшення комплексності, а отже й ризиків, які вона породжує⁶.

Тоталітаризм став відповіддю на зростаючу комплексність суспільного життя і тієї зростаючої кількості ризиків, до якої вона призводить. Політична діяльність, — оскільки вона стосується всього суспільства і спрямовується до втілення базових політичних цінностей безпеки, добробуту, справедливості в інтересах всіх, а не окремих суспільних груп, — постійно породжує ілюзію можливості тотального політичного контролю, ілюзію можливості усунення будь-яких соціальних ризиків. В масових, індустріальних, комплексних суспільствах спокуса тотального контролю трансформується в спокусу тоталітарну. Таким чином, в контексті тоталітаризму відбувається втеча від зростаючої комплексності та, відповідно, зростаючої ризикованості суспільного життя.

Політичні ризики можуть стосуватися винятково політики, і саме тоталітаризм ці ризики вочевидне. Йдеться про загрозу тотального розростання політики аж до її самознищення. Політична система, спрямовуючись до тотального контролю, може просто «розчинитись» в тих підсистемах суспільства, які вона прагне контролювати: адже виокремленість та існування політики уможливлується виокремленістю та існуванням інших суспільних сфер — економічної, культурної, правової.

Кожна тоталітарна ідеологія — ліберальна, комуністична, фашистська — містить в собі історичне припущення щодо «відмирання» держави й політики чи, принаймні, зведення до мінімуму

їхньої ролі. Справді, навіщо політичне впорядкування й регулювання в абсолютно досконалих «постісторичних» суспільствах — структурно «прозорих», штучно вибудованих, ґрунтованих на ідеологічно «передвстановленій» гармонії? Інша річ, що тоталітарне суспільство є ідеальним типом і реальною суспільною практикою. Тобто таке суспільство можна будувати (майже до нескінченності), однак побудувати — ніколи. Причому, за це тоталітарне будівництво доведеться розраховуватися мільйонами й мільйонами жертв. Тоталітаризм (ліберальний, комуністичний, фашистський) — річ надзвичайно підступна. Він, граючи на викликаних соціальною комплексністю, природному людському страхові перед ризиками й бажанні абсолютної життєвої гарантованості, пропонує соціальні альтернативи, які настільки недосяжні, наскільки й криваві.

Сучасні суспільства були й будуть комплексними, причому, ця комплексність, під впливом технологічних, культурних, економічних факторів, неминуче зростатиме, розширюючи спектр ризиків. Політиці залишається або мудро й реалістично змиритись з такою ситуацією, нароцуючи потенціал політичної дії та врівноважуючи владно-силові полюси соціуму (в тому числі міжнародного), який дедалі більше ускладнюється, або ж знову й знову потрапляти в пастки тоталітаризму, намагаючись досягти недосяжного — абсолютної гарантованості й цілковитого звільнення від ризиків.

Політичний ризик стосується потенціалу. Він є функцією владно-силових ресурсів у розпорядженні того, хто ризикує. Слабкий не ризикує, оскільки по-перше, йому немає що втрачати, а по-друге, через брак ресурсів він просто не спроможний здійснити ризикований крок, тобто «взяти ризик». Можна навіть говорити про такий собі «мінімальний потенціал ризику», тобто про мінімально достатній обсяг владно-силових ресурсів у розпорядженні суб'єкта політичних відносин, який уможливорює його здатність до ризикованих вчинків, здатність «взяти ризик», здатність ризикнути.

Г. Моргентау визначає політику як «боротьбу за владу», а політичні відносини як присутньо владні, тобто відносини винятково з приводу влади і навколо влади. Він же зазначає, що першою і головною метою зовнішньополітичної діяльності, незалежно від конкретно-історичних обставин, є нароцнення владно-силового потенціалу держави⁷. Таким чином, саме влада (її обсяг) є тим, чим ризикують в політиці. Політичний ризик, принаймні з погляду

реалізму, передбачає або загрозу втрати, або можливість набуття владно-силового ресурсу. Більший ризик — більша загроза втрати і більша можливість набуття. Держава може ризикнути своєю «національною могутністю», аби максимально її примножити, зважившись, наприклад, на війну.

Обсяг владно-силового потенціалу не лише визначає ставки ризику, але й перестраховує від наслідків ризикованих дій. Сильний ризикує більшим, ніж слабкий; проте — він не ризикує більше, ніж слабкий. Потужна держава завжди збереже достатній обсяг «національної могутності», аби застрахувати себе від негативних наслідків ризикованого зовнішньополітичного кроку. Звідси й одвічне прагнення великих держав до глобального поширення, яке зазвичай стримується подібним прагненням інших великодержавних потуг та їхніх союзів. Таке прагнення пояснюється в тому числі намаганням зменшити зовнішньополітичні ризики шляхом нарощування контролю над міжнародним середовищем.

Частина сучасних міждержавних союзів і військово-політичних блоків відіграють роль своєрідних страхових товариств, захищаючи держави-члени від можливих зовнішньополітичних ризиків шляхом надання безпекових гарантій та утримання від ризикованої зовнішньої політики. Однак ці альянси також ґрунтуються на певному розташуванні сил — в них домінують держави з переважаючою «національною могутністю». У випадку слабших країн зменшення ризикованості зовнішньої політики досягається ціною відмови (принаймні часткової) від свободи зовнішньополітичної дії — за страховий поліс для своєї державності вони платять її незалежністю. Тому перед новими незалежними державами постає питання обсягу страхових внесків, котре водночас є питанням ціни свободи. Як зберегти цю свободу — відмовою від неї чи нарощенням її потенціалу? Як досягнути більшої зовнішньополітичної автономності — невже через обмін щойно здобутої незалежності на залежний статус в тому чи іншому безпековому альянсі або інтеграційному об'єднанні? Як краще вчинити — усунути всі ті ризики, котрі неминуче породжує незалежна зовнішня політика, відмовившись від цієї незалежності на користь домінуючих держав та контрольованих ними альянсів чи, визнавши неминучу ризикованість автономної зовнішньополітичної (і політичної загалом) діяльності, намагатись мінімізувати ризики шляхом нарощення «національної могутності»?

Г. Моргентау наголошує на відносності «національної могутності» (а отже й влади загалом), яка не може бути абсолютною і всепереважаючою⁸. Загальнополітичне прагнення типового носія влади до максимізації свого владно-силового потенціалу, прагнення до здобуття всепереважаючої влади чи навіть всесилля є нездійсненим, адже, завжди знайдеться стримуючий силовий фактор, який не дасть змогу одній владі стати абсолютною, тобто увідносни її. Страх породжує абсолютистські рішення, а захопленість, ейфорія, ентузіазм живлять віру в можливість їхнього здійснення. Страх перед майбутнім є водночас страхом ризикованих вчинків (радше — їхніх наслідків). Страх породжує прагнення до всесилля, адже, всесильний не ризикує. Він не може ні втратити, ні набути; він все контролює і нічого не боїться; він не має конкурентів, отож і не має тих, коштом котрих міг би пожитись чи на користь котрих міг би втратити. Страх, трансформований в емоційне піднесення (істерику), живить віру людини у власне соціотворче всесилля — в спроможність здійснити проект «завершення історії» і побудувати абсолютно нове суспільство, позбавлене будь-яких ризиків. Страх спонукає слабку людську істоту уявити себе надлюдиною, котра здатна витворити так само надлюдське суспільство.

Тоталітаризм є породженням віри людини у власне соціотворче всесилля. Тоталітарне суспільство є суспільством ідеологічно «передвстановленою» суспільною гармонією, суспільством без вад, суперечностей, конфліктів, а отже, й без ризиків. Віра в можливість створити таке суспільство живиться ілюзією соціотворчого всесилля, коли суб'єкт політичних відносин вважає суспільну реальність не лише вичерпно пізнаною, але й цілковито перетвореною. Віра живиться ілюзіями — вона ж їх і породжує. Передусім, ідеться про абсолютну віру в абсолютні ідеали. Цінності трьох великих ідеологій — лібералізму, комунізму, фашизму — перетворені на об'єкт релігійного поклоніння, надихають цю віру й озмістовлюють ці ідеали. Тоталітарне суспільство є суспільством, збудованим винятково на одному ідеологічному принципі, який виключає і не терпить суспільні елементи, що цьому принципу не відповідають. Тоталітарне суспільство уявляється як абсолютно досконале і гармонійне — це суспільна реальність, тотально реструктурована на основі однієї ідеології; реальність штучна; реальність структурно «прозора»; реальність, позбавлена внутрішньої «втаємничості» та об'єктивності. Тоталітарне суспільство не

створює ризиків, адже воно є ідеологічно наперед визначеним. Тоталітарне суспільство постає результатом трансформації все-силля в гармонію, абсолютного соціотворчого потенціалу — в абсолютну соціальну стабільність, перманентної ризикованості політики — в цілковиту гарантованість і передбачуваність її відсутності.

Тоталітаризм є соціальною практикою, а не завершеною соціальною системою. Інакше кажучи, тоталітарне суспільство можна будувати до нескінченності, однак, збудувати — ніколи. В історії людства не існувало ідеологічно одномірних соціумів, витворених винятково на підставі якоїсь одної ідеології. В реальному людському суспільстві завжди співіснуюватимуть різні й суперечливі ціннісні та структурно-матеріальні елементи. Таке суспільство — еkleктичне, суперечливе, різнорідне, невизначене, а отже, сповне не ризиків. Воно має за відповідник «політичний розум», котрий визнає відносність будь-якої влади, усвідомлює ризикованість будь-якої політичної дії, заперечує будь-які абсолютні — ціннісні, владно-силові, соціотворчі. Реаліст закликає змиритись з неминучістю ризиків, зумовленою боротьбою за владу та неможливістю її зосередження в розпорядженні якогось одного суб'єкта політичних відносин впродовж тривалого часу.

Релятивістський «політичний розум» реалізму протистоїть абсолютистському «тоталітарному розуму» утопіста — ліберального, комуністичного, фашистського. Це протистояння стосується й політичних ризиків: реаліст визнає їхню неминучу присутність у політиці, пропонуючи нарощувати владний потенціал як головний засіб нейтралізації негативних наслідків ризикованих дій; тоталітарист, абсолютно віруючи у соціотворче всесилля своєї ідеології, прагне створити суспільство, в якому взагалі ризиків не буде.

Політичний ризик стосується стратегії. Він є функцією політичного вибору. Таким чином, будь-яка стратегія передбачає ризик, постаючи ризикованою грою — грою з часом, можливостями, ресурсами.

Р. Даль пов'язує виникнення й існування людини-соціальної зі спроможністю людського створіння (просто дорослої дитини і продукту еволюції) накопичувати ресурси шляхом самообмеження й здійснювати соціальні стратегії шляхом взаємодії з іншими членами суспільства. Метою цих стратегій є максимізація винагород і мінімізація санкцій. В разі якщо такі стратегії зорієнтовані на політичну систему як головне джерело винагород і санкцій — людина-соціальна трансформується в людину-політичну⁹. На під-

ставі цих теоретичних побудов, ризикованість політичної стратегії визначається співвідношенням між обсягом очікуваних санкцій і обсягом очікуваних винагород.

Політичний ризик зумовлюється невизначеністю майбутнього — дуальністю «можливих втрат/можливих здобутків». Стратегічне планування в політиці включає розробку негативних і позитивних сценаріїв майбутнього. Планування ризиків передбачає акцентування перших задля якомога успішного досягнення других. Стратегія — це вибір; ризик — обмін можливих втрат на можливі здобутки.

Тоталітарист заперечує стратегії, визнаючи лише єдиновірний «світлий шлях». Тоталітарист не вибирає — для нього вибір завжди «вже зроблено». Він обмінює право на вибір і стратегію (чи радше — на вибір стратегії) на утопічну обіцянку абсолютного комфорту й відсутності будь-яких ризиків. Тоталітарист обмінює «свободу стратегічної волі» на ідеологічно «передвстановлену» гармонію.

Прагнення уникати ризиків та забезпечувати комфортне існування є цілком природним прагненням людей, зрештою, задля цього вони й об'єднуються в суспільства, перетворюючись на людей-соціальних. Соціум захищає і гарантує людське створіння від більшості небезпек позасоціального існування, розвиваючи властивості (наприклад — мислення), які ніколи б не розвинулися в природному середовищі й малих природних колективах. Соціальна еволюція, значною мірою, полягає в перетворенні суспільства із засобу виживання на засіб розвитку, який є творчим виживанням шляхом пристосування середовища, а не пристосування до середовища.

Суспільство, захищаючи від одних загроз, створює інші; усуваючи одні ризики, породжує інші. Природне людське прагнення до більшого комфорту і меншої ризикованості може досить легко трансформуватися в суто тоталітарне прагнення до абсолютного комфорту й усунення будь-яких ризиків. Таким чином, тоталітарні схильності й тенденції є невід'ємною частиною всіх сучасних суспільств. Спроби нових незалежних держав «втекти від історії» (а це одна з форм її «завершення») шляхом набуття членства в безпековому альянсі чи інтеграційному об'єднанні мають суто тоталітарне походження. Всі ці спроби також живляться бажанням абсолютного комфорту й страхом перед ризиками самостійної зовнішньої й внутрішньої політики.

Тоталітаризм є вкрай підступним. Увійшовши до історії в минулому столітті, він навряд чи зникне з неї. Тоталітаризм може

набувати безлічі конкретно-історичних форм, частина з яких відрізнятиметься від традиційних «сталінсько-гітлерівсько-концтабірних» уявлень про тоталітарну практику. Тоталітаризм передбачає ціннісний монізм, ідеологічно передвстановлену соціальну гармонію, яка забезпечує абсолютний комфорт і усуває всі ризики. Тоталітарна практика є культовою практикою, причому, те, які саме ідеологічні цінності становлять об'єкт політико-релігійного поклоніння та зразок тотальної перебудови суспільства — ліберальні, комуністичні, фашистські, — суттєво не впливає на тоталітарний характер цієї практики. Беззастережне поклоніння ідолам лібералізму призводить до тоталітаризму так само, як і поклоніння ідолам комунізму чи фашизму.

Ліберальна демократія є суспільним устроєм, спорідненим з комуністичним соціалізмом та національним соціалізмом. Кожен з цих устроїв передбачає ціннісний монізм — панування одного ідеологічного культу. Руйнація комуністичного тоталітаризму, шляхом запровадження ринку й демократії, зовсім не свідчить про кінець тоталітаризму загалом. Адже: по-перше, будь-яке сучасне суспільство містить у собі тоталітарні тенденції; по-друге, один тоталітаризм може просто заступитись іншим. Тут якраз і зринає питання критеріїв завершеності соціальної трансформації в країнах посткомуністичної напів-периферії. Чим мають завершитись трансформаційні процеси в цих країнах — встановленням ринку та демократії і вступом до безпекових альянсів та інтеграційних спільнот чи створенням потужної національної держави, спроможної до автономної зовнішньої політики і достатньо сильної, аби самостійно нейтралізувати всі ті ризики, які неминуче породжуються незалежною внутрішньополітичною і зовнішньополітичною діяльністю?

Людина-політична є унікальним витвором соціальної еволюції, адже, в ній зосереджена «політична мудрість віків». Людина-політична є природженим реалістом: вона визнає неминучість ризиків і неможливість досягнення цілковитого комфорту, мислячи в термінах відносного, а не абсолютного. Людина-політична опосередковує та врівноважує людину-соціальну, котра боїться ризикованості й прагне комфортного існування, і людину-мислячу, котра схильна продукувати різноманітні Утопії; вона утримує людину-соціальну й людину-мислячу від небезпечного злиття в тоталітарній практиці людини-тоталітарної. Людина-політична готова ризикувати, вважаючи владно-силовий потенціал головною

гарантією від негативних наслідків будь-якої політичної дії, яка неминуче буде, більшою або меншою мірою, ризикованою. Людина-політична культивує у собі мужність перед лицем неминучих ризиків та готовність відповідати за наслідки ризикованих вчинків.

¹ Уитроу Дж. Естественная философия времени / Дж. Уитроу; пер. с англ. Ю. Молчанова, В. Скурлатова и С. Шушурина; общ. ред. М. Э. Омеляновского. — М.: Прогресс, 1964. — С. 72.

² Там же. — С. 74.

³ Шпанн О. Философия истории / Отмар Шпанн; пер. с нем. К. В. Лощевского. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. — С. 448.

⁴ Там же — С. 215–218.

⁵ Zolo D. Democracy and Complexity: A Realist Approach / Danilo Zolo; trans. D. McKie. — University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1992. — P. 6.

⁶ Ibid. — P. 61.

⁷ Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. — Fifth Edition, Revised. — N.Y.: Alfred A. Knopf, 1978. — P. 5, 29.

⁸ Ibid. — P. 107–109.

⁹ Dahl R. A. Who Governs?: Democracy and Power in an American City / Robert Alan Dahl. — New Haven and London: Yale University Press, 1989. — P. 225.

Мироненко П. В.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ ЯК СИСТЕМИ ЗАСОБІВ ПОДОЛАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

В останні десятиріччя розвиток світової цивілізації позначається надзвичайною динамічністю політичних, соціальних, економічних, соціокультурних відносин, що супроводжується посиленням кризових явищ та суспільно-політичної нестабільності як всередині більшості країн, так і на міжнародній арені. Перед науковцями та політиками за цих умов постає проблема необхідності вироблення, теоретико-методологічного обґрунтування та реалізації комплексу заходів політичної стратегій і тактики з метою подолання нестабільності суспільно-державного розвитку. Для України проблема розробки політичної стратегії і тактики

державної політики також є вельми актуальною: адже наша країна перебуває у перехідному становищі, що посилює дію названих негативних явищ та вимагає адекватного реагування не лише з боку органів державної влади і політичних лідерів, але й зі сторони науковців, які мають запропонувати методологію впровадження політичної стратегії й тактики в ситуаціях суспільно-політичної нестабільності.

Дослідження, присвячені аналізу стратегії і тактики як засобів подолання нестабільності суспільно-політичного розвитку за умов перехідного періоду державності, потребують передусім вивчення теоретичних напрацювань щодо визначення базових науково-методологічних підходів до розуміння сутності політичної стратегії та тактики, а також розгляду специфіки функціонування суспільств перехідного типу з метою їхнього подальшого переосмислення та вдосконалення. Представлена стаття має на меті проаналізувати джерельну базу та провідні концептуальні підходи щодо проблематики теоретико-методологічного обґрунтування стратегії і тактики як системи засобів подолання нестабільності суспільно-державного розвитку, зважаючи на світові тенденції демократизації та модернізації сучасних політичних систем.

Досліджувана у представленій статті проблематика, попри свою актуальність та затребуваність, у вітчизняній політологічній літературі дістала недостатнього висвітлення. Серед найбільш ґрунтовних праць українських вчених, присвячених дослідженню стратегії і тактики державної політики в цілому або їхніх окремих аспектів можна виділити монографічні роботи Г. Почепцова «Стратегічний аналіз. Стратегічний аналіз для політики, бізнесу і військової справи», Б. Кухти «Політична влада та її рішення», А. Пойченка «Політика: теорія і технології діяльності». Названа проблематика також стала основою для дисертаційних досліджень вітчизняних науковців Н. Сокур та В. Тертички; результати цих праць були використані при підготовці представленої статті. Аналізуючи джерельну базу запропонованої роботи, варто відмітити праці російських вчених С. Зубкова й О. Панова «Політичний розвиток та його рухомі сили у сучасному суспільстві» та Ю. Яковця «Цикли. Кризи. Прогнози».

Для аналізу в суспільних науках часто використовуються теоретичні класифікаційні підходи, схеми та моделі. Методологічні основи сучасної політичної науки пропонують при дослідженні державної політики оперувати такими поняттями, як «політична

стратегія» і «політична тактика». Відомий вітчизняний вчений Г. Почепцов є одним з найавторитетніших дослідників проблем політичної стратегії і тактики. Він пропонує наступні відмінності політичної стратегії від тактики:

- стратегія працює у межах багатовимірного простору, управляючи не лише прихильниками, але й противниками, опонентами, а тактика функціонує в одновимірному середовищі, спрямовуючи свої дії виключно на прихильників;
- стратегія працює за принципом багатьох кроків, а тактика передбачає тільки один хід;
- стратегія конструює майбутній і віртуальний простір, а тактика спрямована на сьогоднішній і реальний простір;
- стратегія передбачає зміну точок зору, а тактика — дотримання однієї точки зору;
- стратегія має спрямовуватися від розширення поля можливостей до розширення поля дій через зміну правил гри¹.

Особливістю політичної стратегії за сучасних умов, надто у кризових ситуаціях, є те, що вона має бути спрямована саме на агресивне зовнішнє середовище, вміти адекватно реагувати на «виклики» та ризики глобалізації. Наявність розробленої та ефективної політичної стратегії є свідченням політичної сили, могутності держави. Якщо держава прагне адекватно реагувати на всі динамічні зміни, що відбуваються у сучасному світі, вона має розробляти систему потенційної стратегії. Г. Почепцов розглядає наступні принципи потенційної стратегії:

- стратегія збільшує «поле бачення» — розширює часові рамки інтересів і можливостей учасників, дає змогу бачити сьогоднішнє крізь призму майбутнього;
- стратегія звернена до негативного контексту, адже для вирішення певних проблем необхідною є багатоваріантність стратегії;
- наявність стратегії посилює її суб'єкта;
- стратегія не тільки і не стільки планування, але й виконання, тому що реальність важливіша за будь-яку стратегію;
- стратегія як вищий рівень управління може компенсувати недостатність ресурсів, маючи можливості для адаптації;
- стратегія спрямована на визначення пріоритетів, адже ресурсна підтримка можлива лише в обмеженому обсязі².

Політична стратегія, безумовно, є найскладнішим і найважливішим елементом політичної діяльності. Стратегія розробляється

зазвичай у вигляді програми або платформи центральних суб'єктів політики (структур державної влади, політичних партій, лідерів), яка відображає специфіку діяльності цих суб'єктів. На думку українського дослідника А. Пойченка, основою розробки політичної стратегії є пошук екстраординарної мети — мети розвитку, найбільш важливої для країни, особливо у кризові періоди, та привабливої для всіх груп населення. Важливою частиною технології політичної діяльності є також політична тактика як сукупність засобів і методів досягнення локальних, тимчасових результатів. Важливість політичної тактики полягає в тому, що саме від вибору тактичних прийомів і заходів, продуманості та системності їхнього застосування багато в чому залежить реалізація всієї стратегічної лінії³.

Значення політичної стратегії і тактики особливо зростає за умов нестабільності суспільно-політичного розвитку, розгортання кризових явищ в окремій країні, у певному регіоні або у світі в цілому. Розвиток більшості країн сучасного світу є надзвичайно інтенсивним як у політичній, так і в соціально-економічній та культурній царинах діяльності суспільства. Вітчизняні й зарубіжні дослідники зазначають, що в останні десятиріччя загальноцивілізаційні процеси мають перехідний характер, що визначається глибинними закономірностями динаміки розвитку людства в цілому та окремих країн, зокрема. Цей перехідний період цивілізаційного поступу спричиняє поширення і поглиблення суспільно-політичної нестабільності у багатьох державах і регіонах світу з різним рівнем політичного та соціально-економічного розвитку. Тому не дивно, що значна дослідницька увага і вітчизняних, і зарубіжних політологів зосереджується на з'ясуванні сутності, основних параметрів та перспектив розвитку суспільств перехідного типу. Так, російський учений Ю. Яковець визначає наступні риси (параметри) перехідного етапу:

- швидкість змін — це означає, що ті здобутки, які накопичувались протягом тисячоліть і століть, сьогодні можуть змінитися впродовж місяця;

- глибина змін — змін зазнають усі поверхні суспільної піраміди;

- географічні масштаби — нині не існує жодної країни, яка залишилась не включеною у процес змін⁴.

На думку російських дослідників С. Зубкова та О. Панова, структура перехідного процесу, що характеризує нестійкий,

змінний чи навіть кризовий стан політичної системи, включає наступні стадії. Перша — це переоцінка існуючих цінностей й ідеалів, яка вказує на кризовий стан політичної системи, на нестабільність суспільно-державного розвитку. Друга — осмислення теперішнього стану політичної системи у контексті минулого й майбутнього. Третя — нове духовно-політичне самовизначення політичної системи, що виявляється через пошук ідейної домінанти (ідеалу) національного розвитку, здатної стати ціннісною базою для інтеграції соціально-політичних сил. Четверта, завершальна — являє собою комплекс ліквідаційних заходів з метою демонтажу застарілої, архаїчної конструкції політичної системи⁵.

Отже, стадії функціонування перехідного періоду в розвитку будь-якої політичної системи передбачають наявність та впровадження в життя цілісного комплексу стратегічних і тактичних заходів державного управління та керівництва. У противному разі не можна вести мову про подолання нестабільності, вирішення кризових ситуацій у перебігу політичних, соціально-економічних та соціокультурних процесів.

Зміна характеру динаміки цивілізаційних процесів вимагає суттєвих зрушень у функціонуванні політичної системи кожної окремої країни, що має спиратися на ефективне керівництво й управління. Керівництво визначає стратегію, тобто встановлює системні цілі, ідеали та цінності, створює довготермінові програми розвитку, формулює політичну доктрину держави, окреслює основні орієнтири ідеології, визначає час реалізації стратегії та її методи. Управління ж призначене здійснювати цілеспрямований вплив на все суспільне життя країни, являючи собою свідому діяльність, яка спрямована на реалізацію системних цілей та цінностей, а тому слугує підтримці та формуванню певного політичного й соціально-економічного режиму влади, його захисту. «У цілому можна сказати в загальному плані, що якщо керівництво — це висока політика, то управління — це тактика, це виконання, реалізація планів і завдань, які були сформульовані керівництвом», — вважає вітчизняний політолог Б. Кухта⁶. Він зробив спробу вивести загальні тенденції у керівництві й управлінні політичними системами за умов перехідного характеру людської цивілізації, незалежно від якісної будови та специфіки цих систем. Першою загальною тенденцією, на думку дослідника, є прагнення до рівноваги. Саме існування політичної системи — це «певний перманентний стан дрібних тимчасових рівноваг, які, залишаючись

в рамках системних цілей і зберігаючи параметри системи, зазнають в кожний момент постійних змін, тобто порушення мікрорівноваг»⁷. Таким чином, можна дійти висновку, що стратегічною метою функціонування і розвитку будь-якої політичної системи має бути досягнення стану системної рівноваги.

Не менш важливою тенденцією у розвитку будь-якої політичної системи виступає принцип розподілу системних цінностей. Практична реалізація цього принципу залежить передусім від характеру політичного режиму. Так, в авторитарних та тоталітарних країнах центральна влада володіє монополією на право розподілу системних цінностей. Спираючись на таку монополію, авторитарна або тоталітарна влада весь комплекс заходів з політичної стратегії і тактики щодо подолання кризових суспільно-політичних явищ формують на основі співвідношення примусу і переконання під час реалізації політичних рішень, заохочуючи апологетів режиму та караючи його супротивників⁸. Отже, політична стратегія за таких умов базується на єдиній меті — самозбереженні владного режиму, незважаючи на рівень його легітимності, а політична тактика фактично спирається на принцип «пряника й батога».

Варто зазначити, що, розглядаючи основні поняття і категорії, за допомогою яких проводиться аналіз соціальної напруженості, нестабільного суспільно-політичного розвитку суспільства і визначаються найбільш ефективні шляхи здійснення державної політики щодо подолання названих явищ, спираючись на методологію політичної стратегії і тактики можна виокремити такі поняття, як: «соціальна напруженість», «потенціал соціального протесту», «інститут соціального протесту», «потенціал деструктивності настроїв протесту», «форми соціального протесту», «протестні установки», «протестна поведінка» та інші.

Вітчизняна дослідниця Н. Сокур визначає, що «поняття *потенціал соціального протесту* характеризує ступінь поширеності в соціумі установок людей на участь у різноманітних масових акціях, а поняття *соціальна напруженість* характеризує ступінь загрози для стабільності суспільства цього протестного потенціалу. У широкому, загальнотеоретичному аспекті соціальну напруженість можна визначити як стан суспільства, що характеризується наявністю того або іншого потенціалу деструктивності соціальної організації. Вона реалізується у стихійних формах масової участі в соціально-політичному житті, у масових формах впливу на по-

літику органів влади»⁹. Можна стверджувати, що успішність впровадження у життя системи заходів політичної стратегії та тактики щодо подолання кризових явищ у розвитку політичної системи виявляється передусім саме через здатність (або нездатність) системи державного управління та керівництва максимально знижувати потенціал соціального протесту, мінімізувати рівень соціальної напруженості у соціумі.

Названий напрямок розгортання заходів системи політичної стратегії і тактики є надзвичайно важливим, адже нестабільність кризового суспільства — це саме розрив внутрішньогрупової, міжгрупової, соціетальної взаємодії людей, що становить загрозу для цілісності всієї політичної системи. «Протестна активність у перехідному суспільстві в її теперішніх проявах — новий вид прояву соціальної практики, обумовлений проблемами перехідного періоду», — зазначає Н. Сокур.

Контури та вияви інституту соціального протесту значною мірою залежать від тих суб'єктів, що мають можливості й повноваження конструювати оцінки різноманітних подій, а також поширювати думки їхніх учасників. Ідеться перш за все про публічних політиків, представників влади, вчених і журналістів. Останні в цій справі мають значну перевагу, тому що втримують у своїх руках серйозний потенціал соціальної категоризації розширення інформації. ЗМІ також тиражують зразки дій і пропонують суспільству критерії оцінок подій і акцій: вдалі або невдалі, моральні або аморальні, організовані або спонтанні. Важливим чинником, що впливає на характер і рівень соціальної напруженості виступає також ступінь легітимності вищих органів державної влади. Низький рівень легітимності влади стимулює створення і розвиток опозиційних ідеологій, сприяє зростанню соціальної напруженості в суспільстві, розгортанню кризових явищ¹⁰. Таким чином, комплекс заходів політичної стратегії й тактики має формуватися не лише оранами державної влади й управління, але через інституції громадянського суспільства, важливе місце у цій системі посідають незалежні ЗМІ.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники констатують, що всі суспільства, що трансформуються, є підкреслено конфліктогенними, тому для них особливо актуальною виступає проблема конструювання комплексу заходів політичної стратегії і тактики. За цих умов одним з основних завдань постає необхідність зменшення зростаючої соціальної і політичної поляризації, яка розколює

суспільство на бідних і багатих, «демократів» і «комуністів», що безсумнівно заважає суспільній солідарності, поглиблює конфлікти. Різка зміна суспільного порядку, навіть якщо в кінцевому підсумку вона і спроможна підвищити ефективність виробництва, демократизувати соціально-політичну систему, також завжди порушує нормальне функціонування соціуму. Ще одна причина конфліктогенності перехідного суспільства полягає в тому, що відбувається руйнування старої системи ціннісних орієнтацій і психологічно важливих точок опори в суспільстві. Це руйнування не може відбуватися без конфліктів, без радикальних змін політичних і особистісних позицій. До того ж, причиною соціальної напруженості виступає насамперед надзвичайна конфліктогенність самої держави і суспільства, що реформується¹¹. Тому політична стратегія щодо подолання кризових явищ та забезпечення стабільності у таких країнах спрямована не лише на суто політичну царину відносин, але й на відносини у соціальній, економічній, нормативно-правовій, культурній, ідейно-духовній сферах життя суспільствах, тобто вона має системний характер.

Досліджуючи взаємозалежність державної політики й соціально-економічних, нормативно-правових, культурних, міжетнічних та інших умов суспільного розвитку, відомий український фахівець з проблем державного управління В. Тертичка підкреслює, що саме ці умови створюють зовнішні межі політики і тому перспективним напрямом наукових пошуків є проблема середовища аналізу державної політики, особливо її соціально-політичний аспект. Державна політика, на думку дослідника, наступним чином впливає на базові сфери життя сучасного суспільства з точки зору визначення та впровадження політичної стратегії.

По-перше, сутність державної політики визначається в її соціальному спрямуванні, яке в політичній організації суспільства виокремлюється в самостійний вид політики. У свою чергу, культура, що належить до сфери здійснення та впливу державної політики, спирається на програми, концепції та суспільну систему узгодження духовних інтересів особи, спільноти й суспільства щодо науки й освіти, літератури й мистецтва, соціальних і моральних цінностей, інтелектуального й культурного потенціалу суспільства, а також організаційно-правового забезпечення відносин із приводу виробництва й споживання духовних продуктів, причому як усередині країни, так і у відносинах з іншими країнами, народами. Державна політика у міжнаціональній сфері є також визначаль-

но важливою для аналізу політичної стратегії і тактики: адже ця політика передбачає активну і цілеспрямовану дію, спрямовану на динаміку суспільного розвитку. Окрім того, зовнішня політика й оборона країни також є базовими структурними елементами державної політики, які варто розглядати з точки зору її системоутворюючих характеристик, що становлять проблемне поле аналізу державної політики.

На переконання В. Тертички, формування політичної стратегії державної політики нерозривно пов'язане з проблемами визначення цілей суспільно-політичного розвитку. «Актуалізація процесу цілевизначення обумовлена базуванням його на суспільних цінностях й обов'язковому визначенні державної стратегії країни. Загалом визначення чітких цілей державної політики та виявлення наявних обмежень є достатньо складним інтелектуально-організаційним процесом, оскільки цілі є кінцевим результатом, що його намагається досягти державна політика. Для аналізу державної політики характерним є розмежування понять цінності, цілі й завдання, а також її фундаментальних цілей, що фіксуються в спеціальних документах — конституціях чи відповідних законах», — зазначає вчений¹². Таким чином, цілі держави є не просто необхідною складовою комплексу політичної стратегії; вони також обумовлюють відповідні напрями державної політики.

Для визначення доцільних (оптимальних) цілей у контексті формування політичної стратегії слід враховувати, що ціль одночасно є продуктом і виробничим фактором аналізу державної політики, та виявляти і пояснювати відмінності між цілями й альтернативами політики. В. Тертичка пропонує класифікувати цілі державної політики за двома великими групами: головні (самостійні) й інструментальні цілі — умови, які полегшують досягнення головних (самостійних) цілей. Важливими також є стратегічні обрахування/цілі; горизонтальні цілі; вертикальні цілі; діяльність/ефективність програмної мети; зворотний цільовий зв'язок. «Розмежовуючи категорії цілі — заходи — критерії, слід мати на увазі, що взаємозв'язок цілі з результатом загалом дорівнює результативності державної політики і тому доцільним є врахування притаманних цілеутворенню закономірностей», — підкреслює дослідник¹³.

Розглядаючи державну політику в широкому розумінні цей термін можна визначати як вибір державними інституціями між діяльністю та бездіяльністю з розв'язання суспільних проблем.

Дослідження державної політики з точки зору її всебічного аналізу базуються на застосуванні методик ситуативно-аргументованих відповідей на суспільні запити, ризики та обговорення, систематизації, диференціації, критичного підходу і комунікативності інформації. Водночас аналіз державної політики виступає як професійна робота, як послідовно-систематичний аналітичний процес та здатність кваліфіковано його здійснювати згідно з вимогами суспільного розвитку. «Процес розробки й впровадження державної політики є багатограним і різноплановим, тому, досліджуючи його, не можна застосовувати шаблони і кліше, оскільки кожна проблема потребує індивідуального розв'язання», — зазначає В. Тертичка¹⁴.

Таким чином, процес організації та здійснення державної політики, особливо за умов суспільно-політичної нестабільності, потребує розробки та впровадження в життя комплексу заходів політичної стратегії і тактики. Розробка такого комплексу заходів політичної стратегії і тактики повинна базуватися на чітко вибудованій програмі, що має методологічну основу та спирається на певні закономірності при визначенні мети і завдань суспільно-політичного розвитку тієї чи іншої країни. Виходячи з того, що для більшості країн сучасного світу (у тому числі для України) проблема подолання суспільно-політичної нестабільності є надзвичайно актуальною, можна стверджувати, що дослідження, спрямовані на розробку теоретичних та практичних основ політичної стратегії і практики, виступають особливо важливими як в царині політичної науки, так і у сфері науки з державного управління та потребують подальших пошуків.

¹ Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела.—К.: «Дзвін», 2004.—333 с. С. 23, 25, 44, 141.

² Там само. С. 19.

³ Пойченко А. М. Політика: теорія і технології діяльності.—К.: Інститут національних відносин і політології, 1996.—162 с. С. 49, 54.

⁴ Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы. — М.: «Наука», 1999. — 448 с. С. 374.

⁵ Зубков С. А., Панов А. И. Политическое развитие и его движущие силы в современном обществе: Учебное пособие.—М.: МИИТ, 2000.—164 с. С. 42–43.

⁶ Кухта Б. Політична влада та її рішення.—Львів: ЦПД, 2006.—240 с. С. 26.

⁷ Там само. — С. 26.

⁸ Там само. — С. 27.

⁹ Сокур Н. В. Державна політика по зниженню соціальної напруженості у перехідному суспільстві (сфера трудових відносин): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія.—Одеса, 2001. — 17 с. С. 4–5.

¹⁰ Там само. — С. 5.

¹¹ Там само. С. 6–7, 14.

¹² Тертичка В. В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню доктора наук з державного управління: 25.00.01 / Національна академія державного управління при Президентові України.—К., 2004. — 38 с. С. 12–13.

¹³ Там само. — С. 13.

¹⁴ Там само. — С. 13.

Ковалевський В. О.

ПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АРХЕТИПІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ІНТЕРАКЦІЙ

Характер взаємодії (інтерації) суб'єктів у просторі політичної влади визначає процесуальні особливості динаміки політичної системи і загалом детермінує тип політичного режиму. Інформаційна інтерація передуює будь-якому іншому типу взаємодії і своїм результатом не обов'язково має конкретні дії. Скоріше, вона покликана забезпечити процеси легітимації, обговорення та оцінки політичної реальності. З дослідницької точки зору, інтерація являє собою вдалий інструмент для аналізу політики, оскільки є конкретним комунікативним актом, що лежить в основі більшості політичних процесів.

Політичні ризики в сфері інформаційних інтерацій присутні постійно і пов'язані, перш за все, з ситуаціями невизначеності, часто неможливості прямого спостереження взаємодії і оперативної та адекватної її оцінки. В умовах нинішньої символізації політичних процесів інформаційні інтерації стають предметом особливої уваги політиків і науковців. Більше того, саме у площині інформаційних інтерацій знаходяться інструменти управління політичними ризиками. Мається на увазі в умовах чіткого визначення можливих небезпек, пов'язаних з обміном інформацією та формуванням на цій основі моделей сприйняття політичних подій, знаходити методи і технології виправлення ситуації, вчасної профілактики і запобігання політичним конфліктам тощо.

Функціонування та реалізація будь-яких типів інформаційних інтеракцій у владному полі відбуваються так чи інакше на основі певних моделей, які визначаються і часто нав'язуються самою владою та її комунікативними принципами, загальнокультурними та історичними системами, а також специфічними дискурсами і контекстами, процеси функціонування яких набули достатньо масового характеру. Крім того, майже всі існуючі на сьогодні типи інтеракцій мають символічний характер з міфологічним компонентом різної «ваги і якості», а пануюча у суспільстві чи його частині система символів і розвиток технологій для їхнього продукування тільки підтверджують цю тезу. Сформовані завдяки символізації інформаційні інтеракції, що також можуть виступати як політичні міфи або стереотипи, вбудовуються у культурне поле і далі у суспільстві набувають вигляду архетипізованих форм, а формалізовані в них «культурні стереотипи та норми політичного спілкування, що склалися у суспільстві, зумовлюють найбільш загальні параметри комунікації, визначаючи рамки, у яких відбуваються масові інтерактивні зв'язки та здійснюються смислові контакти широких соціальних аудиторій»¹. Інформаційно-процесуальні особливості цього процесу і вимагають від нас відповідного звернення до архетипів, що панують у системі взаємодій у суспільстві загалом чи окремії його частині. Окрім іншого, це буде цікаво з теоретичної точки зору, оскільки відповідна рефлексія дасть змогу здійснити системний пошук концептуальних моделей управління політичними ризиками.

Як було вже зазначено, дослідники політичної сфери останнього часу все частіше звертаються до інформаційних систем і комунікацій, які склалися у суспільстві і здійснюють свій вплив на політичну систему. Дискурсивним і смисловим особливостям політики присвячуються роботи російського дослідника М.Ільїна. О.Соловйов, О.Панарін визначають загрози і ризики у процесі політичної комунікації. Символічний (а в його межах і архетипічний) аспект політичної діяльності досліджують, зокрема, К.Завершинський, Л.Мухарямова, Е.Тверитнева тощо. Небезпеки використання архетипів з метою проведення маніпуляцій політичною свідомістю висвітлюються у роботах С.Кара-Мурзи. В Україні в напрямі символічних підстав політики проводяться дослідження Ю.Левенця. Становленню і функціонуванню медійного дискурсу присвячені роботи В.Кулика, розвитку політичної мови — Л.Нагорної тощо. Також основну увагу на архетипічних засадах суспільства

і політики зосереджують свою увагу українські дослідники О.Донченко і Ю.Романенко. Незважаючи на значну кількість досліджень в цій темі, ще залишається багато питань, зокрема теоретичного характеру. Одному з них і присвячується ця стаття.

Отже, головною метою роботи є визначення і теоретичне осмислення політичних ризиків, пов'язаних з реалізацією сталих моделей інформаційної взаємодії — архетипів. Головні завдання статті, таким чином, полягають, по-перше, в аналізі процесу взаємодії на основі архетипів; по-друге, у визначенні структурних особливостей і специфіки функціонування архетипів, які можуть переводити процес взаємодії в стан невизначеності або прямо загрожувати позитивній політичній динаміці; по-третє, у виявленні особливостей процесу символізації, також загроз, які з цим пов'язані тощо.

Для реалізації поставленої мети можемо використовувати широке визначення політичних ризиків, під якими будемо розуміти потенційні загрози і небезпеки, пов'язані з наявністю достатніх альтернатив використання різноманітних засобів для досягнення політичних цілей. Виходячи з існуючих підходів до визначення політичних ризиків, архетипи можемо віднести до мікрорівня, завдяки чому зосередимо увагу на особистих, здебільшого безпосередніх, суб'єктних інтеракціях.

Цікаві, з погляду нашого дослідження, архетипи здебільшого є продуктами соціально-політичної еволюції та адаптації ментальних моделей індивідів до швидкоплинних змін і умов політико-владних інтеракцій. Зважаючи на особливості політичних процесів, у яких задіяний основний загал людей, архетипи виявляються корелятом «колективного підсвідомого», що, згідно з підходом одного з перших дослідників соціальних архетипів К.Юнга, належать до «колективних уявлень», які йдуть з первісних снів та творчих фантазій... ці образи є спонтанними проявами і ніяк не навмисні винаходи»². До цього додаються традиції, етичний компонент, історична пам'ять людства, конкретного народу, населення регіону. В цих процесах проявляється кілька важливих з інтеракційного погляду аспектів.

По-перше, тут наголошується на потенційних трансформаціях індивідуальної свідомості індивідів у процесі народження та формуванні більш масових та стійких інтерсуб'єктивних форм свідомості, що передбачає іманентну свідомості розширену функцію інтеракції ментальної моделі індивіда та навколишнього світу. Пройшовши системи селекції та сприйняття, інформація як

така надає індивіду формальне право обирати — вступати чи не вступати в інтеракцію, що у політико-владних процесах здебільшого виступає імперативом, тобто створюються умови, коли відмовитися від комунікації стає неможливим.

По-друге, нав'язування архетипами колективних форм сприйняття інформації та інтеракції може мати як явні, так і приховані форми, і дає поштовх народженню інших інтерсуб'єктивних форм та утворень. За визнання суспільства як символічно організованої реальності, колективного досвіду не може бути, він є цілком суб'єктивним, символічним чином організованим в архетипи, моделі сприйняття, селекції та розуміння інформації індивідуальними суб'єктами, які вже самі як комунікаційні утворення здатні нав'язувати правила інтеракції як всередині локальної спільноти, так і з зовнішніми системами та акторами.

По-третє, інтерпретація інформації в ментальній моделі індивіда відбувається за допомогою набору усталених позначень. В організованих спільнотах цей набір також набуває ознак архетипів і вкорінюється у мову (вербальні символи) та інтуїтивні моделі реакцій та поведінки (невербальні символи), які також стають своєрідними фільтрами для сприйняття та реагування на інформацію та інтеракцію. Але, зрозуміло, що минулі події (символізований досвід), відбиваючись у стосунках сьогодення, потребують узгодження, яке досягається шляхом створення та підтримки нових генералізованих форм, що вбудовуються у поле соціуму. Завдяки цим особливостям інституціолізовані в архетипах колективні уявлення та досвід, окрім того, що самі є системами впливу, оперативної та перспективної оцінки інформації та інтеракції, дістають також можливість постійного впливу на інші соціально-політичні системи. Це дає змогу архетипам виступати елементами стійкості або збудливості систем, навколо яких вони функціонують, розширювати або звужувати простір вибору учасників інтеракції всередині них.

Отже, суспільно-політичний архетип є достатньо стійкою і організованою інтерсуб'єктивною структурою, яка має коріння у символічно закодованому у культурі історичному досвіді, з реальними функціями селекції та сприйняття інформації, що дає змогу визначати його як «глибинний психосоціальний конструкт інформаційно-енергетичної природи»³ і використовувати як знаряддя підтримки або дестабілізації соціально-політичних систем з управлінської точки зору та як індикатор і одиниця прогнозуван-

ня динаміки тих самих систем з точки зору дослідницької. Зміст цього конструкту полягає, перш за все, у символізованому досвіді, що став достатньо стійким і підтримується комплексом сучасних гуманітарних технологій. Звідси стає зрозумілою одна з найважливіших функцій архетипів, яка полягає у тому, що вони становлять «історично мінливі символічні структури, що утворюють механізм перекладу символічного змісту інституціональних та організаційних «вимог» на мову повсякденності та навпаки»⁴, забезпечуючи таким чином процес досягнення згоди у масових інтеракційних процесах. Важливе значення тут відіграє мова.

Слід акцентувати також увагу на взаємозалежності понять мови (організованих її засобами метафор), простору, у яких вона функціонує, та архетипів, що проявляється на всіх рівнях інтеракційних процесів і всередині них, що реалізується завдяки створенню та підтримці загальних символічних систем. Звідси стає зрозумілим, що мова і політика, взяті окремо, як відносно самостійні сутності, вже не можуть бути витлумачені поза своїми символічними підставами, «приходячи у взаємне сполучення, ці явища демонструють ефект багаторазового посилення ролі символічних начал у різних переломленнях та варіаціях»⁵. Символізація змісту і форми в інтеракціях, набуваючи масового схвалення та індивідуального або колективного сприйняття, також кодується засобами мови у відповідні архетипи, які забезпечують стабільність системи, в межах якої вони були створені.

Засоби та інструменти, які надає мова політико-владним системам, здатні ефективно підтримувати як систему загалом, так і окремі її частини, у той же час вони можуть використовуватися як механізми для маніпуляцій та трансформацій і зовнішнім шляхом, і всередині цих систем. У цьому сенсі «інтерактивне використання мови зіставно за значимістю з демонстрацією сили і навіть з її використанням. Мовні особливості можуть істотно впливати на формування тих або інших відмінностей у політичній культурі»⁶ і, таким чином, впливати на політико-владну систему взагалі.

Нарешті, ще один аспект особливостей використання мови у політико-владних процесах, поряд зі створеними в її межах архетипами, полягає у тому, що інтеракція має бути певним чином усвідомлена всіма учасниками взаємодії і, в ідеалі, повинна мати однакове значення для них. Як мінімум три мовні системи (комунікаторів та загальна) повинні завдяки вербальній символізації

стати достатньо конгруентними для досягнення успіху інтеракції. З огляду на зазначене, зрозуміло, що у демократичному суспільстві осмислена взаємодія є внутрішнім кодом політичної системи, «це те, що одночасно володіє і політичною, і комунікативно-мовною природою»⁷, що вимагає під час їх вивчення відповідного звернення як до чисто політичних, так і до лінгвістичних аналітичних інструментів.

У процесі формалізації умов інтеракції та організації функціонування відповідного простору створюється єдиний контекст, у якому «вони поєднуються між собою та викладаються словами-символами, знаками або за допомогою символізації ідентичності комунікантів»⁸. З інтеракційного погляду важливо те, що ці знаки та символи вже не слугують репрезентації зовнішнього світу всередині системи, а стають її внутрішніми функціями. Така символізація покликана відповідним чином оформити та закодувати архетип, який буде єдиний для всієї групи чи спільноти, що дозволяє ефективно досягати згоди та в цілому керувати нею в умовах сучасних процесів індивідуалізації. Колективна поведінка, конгруентність якої досягнута шляхом створення та підтримки відповідного архетипу, є моделлю інтеракції, що «характеризується спонтанністю, скороминущию та мінливістю»⁹, яка за природної або штучної відсутності орієнтації індивідів на норми та традиції може брати участь у раптовому народженні та формуванні нових форм організацій та поведінки.

Ідентифікація завжди предметно орієнтована і надає індивіду формального права користуватися досягненнями, статусами, можливостями групи чи спільноти, з якою найтісніше співвідносяться внутрішні преференції особи. З точки зору функціонування архетипів належність до певної групи для її членів є джерелом постійної ментальної підтримки. Важливість та цінність ідентифікації, таким чином, полягає у забезпеченні індивідів набором різноманітних, доступних всередині неї, соціальних ролей і практик, а також у виконанні захисної функції щодо самої групи. Натомість індивід стає носієм та транслятором символів цієї групи, паралельно з виконанням групових правил і обмежень, забезпечуючи її стабільність, оперативну закритість і структурну замкнутість. У випадку конкретного регіону чи міста можна говорити про існування окремих регіональних або міських ідентичностей, які є відмінними від загальнодержавних і між собою.

Ще одним з комплексних феноменів, який лежить в основі побудови такого спільного семіотичного простору, є дискурс, що покликаний засобами мови узгодити індивідуальні ментальні моделі задля розв'язання спільних проблем і може надавати індивідам нових ідентифікаційних рис у своїх межах. Усі наявні на сьогодні методи і технології створення, активізації та підтримки публічних дискурсів представленого порядку «націлені на зменшення дистанції довіри з боку реципієнта. Тобто саме дискурс може виступати інструментом управління політичним ризиком на основі пошуку спільних значень.

Водночас інструментом для підтримання безпеки існуючих в основі ролевих статусів дискурсів знову виступають системи символів. Але необхідно зазначити, що, в свою чергу, наявність систем загальноприйнятих символів, з одного боку, створює умови для їхнього функціонування поза межами дискурсів (і, відповідно, мови), у яких вони створювались, а з іншого, у такому разі дає змогу обходитися без мови взагалі, що є забезпеченням процесів невербальної комунікації та інтеракції, яка має компліментарний характер в інформаційно-інтеракційному процесі. Звертання до символічних чинників функціонування дискурсів зумовлюється тим, що саме через застосування символічних систем дискурс набуває функцій легітимації відносно влади, політики чи конкретних рішень. А виходячи з потенційності автономізації дискурсів, з одного боку, та необхідності досягнення згоди у процесі інтеракції, з іншого, знову-таки постає проблема узгодження способів символізації повідомлень та їхньої інтерпретації. Від її вирішення, тобто методів і механізмів управління політичними ризиками в цій площині, залежить і ефективність політики, і характер політичної системи.

Водночас архетипічні моделі інтеракцій не обмежуються лише мовою чи побудованими її засобами дискурсами. Поряд з ними є ще так звані «схеми»¹⁰, які у суміжних наукових напрямках можуть номіналізуватися як фрейми, скрипти, когнітивні карти і являють собою загальні схеми типізації, тобто моделі інтеракції, які містяться у певним чином символізованому досвіді індивіда та допомагають йому оцінювати перспективи комунікації. Сучасною наукою виділяються в основному п'ять типів таких схем, які використовуються індивідом у комунікаційних процесах: особистісні схеми, подійні схеми, схеми вільного змісту, або процедурні схеми, self-схеми і ролеві схеми. Обрання індивідом тієї чи іншої

схеми залежить здебільшого від контексту, що описаний або визначається як не ідентифікований у досвіді індивіда. З іншого боку, використання цих схем визначається також загалом його ментальною моделлю, але й самі схеми активно впливають на ці моделі. Кожна із запропонованих схем спирається на архетипізоване знання і, окрім вже зазначених інтуїцій щодо перспектив інтеракції, може формувати хибне розуміння змісту конкретних комунікативних актів.

У межах цієї типології функціонують і такі різновиди архетипів, як стереотипи, що можуть розглядатися як особливі типи ролевих схем, які організують попереднє знання та очікування. Стереотипи у суспільстві мають здебільшого негативний характер, але виконують дуже важливу функцію підтримання безпеки існуючої ідентифікаційної структури.

У інтерактивних процесах часто проявляються негативні стереотипи взаємосприйняття, які порушують протікання комунікації і можуть мати не прогнозовані наслідки і призводити до подій, здатних стати дестабілізуючими чинниками для системи, в межах якої вони відбуваються. Вихід з цього полягає у продовженні інтеракції задля вироблення спільної мови (категоризації в межах спільного символічного навантаження і значення) та побудови конгруентних дискурсів для узгодження індивідуальних позицій. У той же час слід пам'ятати, що хоча комунікативні очікування успіху обговорення є цілком раціональними, але внаслідок цього можуть виявитися не тільки приховані можливості для зближення, але й приховані розбіжності. Отже, все залежить від інтересів і прихованих цінностей, які насправді є підґрунтям бажання однієї сторони вступати в інтеракцію з іншою, і як вони можуть бути узгоджені і який мати результат.

Архетип може виступати неформальними правилами. Окрім формальним правил, стилів та умов інтеракції слід ще відзначити, що існує певний обсяг неформального знання, яке може і не набути форм архетипів, проте певним чином зумовлює та обмежує людську поведінку у взаємодії, роблячи реально можливою діяльність інституалізованих соціально-політичних структур і організацій. Як формальні, так і неформальні організації, умови та правила так чи інакше нав'язують індивідам власні моделі інтеракції, які, в ідеалі, повинні бути узгоджені між собою і підтримувати одна одну, що буде слугувати забезпеченню ефективності такої комунікації. У свою чергу, існування неформальних обмежень

всередині формальних організацій та в системі їхніх інтеракцій із зовнішніми системами може мати як позитивні, так і негативні наслідки для самого процесу політико-владної взаємодії. У реальному житті «неформальні обмеження «зверху» найчастіше зміщуються з тими, що з'являються «знизу», і навпаки. Тобто неформальна система забезпечує своє існування завдяки, знову-таки, певним неформальним комунікаціям, тісне зчеплення елементів в яких не дозволяє проводити ефективні трансформації політичної системи, з одного боку, та індивідуальної і колективної свідомості політичних акторів, з іншого, якщо така потреба виникає. Саме цей процес призвів до того, що в нашій країні фактично склалися різні типи суспільної свідомості, кожна з яких є структурно замкнутою, тоді як інтеракції між ними часто набувають маніпулятивного характеру, оскільки нечітко визначені зовнішні канали комунікації та суттєво різняться тезауруси еліти та пересічних громадян. Тобто наявні політичні ризики досить часто на цьому ґрунті стають політичними конфліктами.

Нові політичні умови та вимоги поряд із функціонуванням часто застарілих та неадекватних архетипів призводять до того, що «урбанізація і модернізація політичних спільнот, розвиток комунікацій та контактів з зовнішнім світом сприяють суттєвому перерозподілу влади від урядів до приватних суб'єктів»¹¹. Водночас цей процес знаходиться в межах поліархічної парадигми, за якою визнається множина джерел влади. Але коли він не забезпечується відповідними змінами в індивідуальній та колективній свідомості на всіх рівнях, то приватні інтереси особистості провокують поступове зниження рівня політичної участі і падіння уваги громадськості до інформаційних продуктів влади, що, у свою чергу, робить владне поле занадто автономним та закритим і, нарешті, може призвести до дестабілізації політичної системи загалом.

Паралельно з цим процесом існування різних ролей учасників політико-владного поля, а також відповідні архетипи щодо цих ролей, які можуть суттєво відрізнитися один від іншого, призводять до інформаційного перенавантаження індивідуальної свідомості і, відповідно, певної плутанини у сприйнятті комунікаторів. Таким чином створюються додаткові ризики сугестивно-маніпулятивного використання мови в інтеракціях для отримання очікуваної реакції без відповідного її усвідомлення.

Напрямок управління цим ризиком пов'язаний зі свідомим розширенням простору вибору індивідів з боку політичної еліти, яка

повинна бути в цьому зацікавлена. З комунікативної точки зору носії влади мають зберегти та підтримувати можливість для індивіда вводити нові правила інтеракцій (які не суперечать нормативно визначеним), створити умови для функціонування різноманітної інформації та допомагати її структуруванню і поширенню засобами державних інформаційних інститутів з метою оновлення функціонуючих у суспільстві архетипів та розширення індивідуальних та колективних громадянських тезаурусів.

Таким чином, зрозуміло, що достатньо складний процес формування та функціонування архетипів у соціально-політичних системах має дуже важливе значення з точки зору забезпечення інтеракцій і може проявлятися у різних формах і нав'язувати певні результати комунікації. Всередині цього процесу закладені основи багатьох політичних ризиків, які можуть перерости у конфлікти. Основні особливості суспільно-політичних архетипів полягають у тому, що вони виступають, по-перше, умовами і контекстами інформаційних інтеракцій, по-друге, моделями інтеракційних процесів, що дають змогу впорядковувати існуючу суспільно-політичну комунікацію, по-третє, вони самі є і специфічними формами інформаційної взаємодії, які за певних обставин і процедур набувають характеристик достатньо масових символізованих ментальних структур. Вплив на процес інтеракції з боку архетипічних форм свідомості і колективного досвіду має неоднозначний характер, але, так чи інакше, створює початкові умови сприйняття та інтерпретації інформації індивідами чи групами, що у разі виявлення дає змогу оцінити перспективу будь-якого комунікативного акту.

Існуючі нині в Україні архетипи суспільної та індивідуальної свідомості є наслідками історичних подій, які за умов природного або штучного інформаційного супроводження набули символічного змісту і значення для їх носіїв. Набувши функцій селекції інформації, ці, достатньо стійкі, структури, стали невід'ємною частиною сучасного інтеракційного процесу. Водночас динаміка політичної системи України, набуття та утвердження економіко-політичної незалежності і розширення інформаційних потоків поставили на порядок денний питання про зміну існуючих у колективній свідомості архетипів, що, по суті, вже є політично ризикованим. Вимоги легітимації трансформацій політичної системи та, відповідно, її безпеки супроводжувалися продукуванням нових змістів, у той же час для ефективного поширення та сприй-

няття яких не було створено необхідної інституціональної та комунікативної інфраструктури. Реалізація цього процесу дає змогу дослідникам визначати сучасні українські суспільно-політичні архетипи як комплекс історично символізованого досвіду у поєднанні з ще достатньо мінливими ментальними структурами сьогодення, що нав'язуються самою політичною системою. Сучасний політичний процес у межах формального існування загальноукраїнських архетипічних форм свідомості породив велику кількість локальних ідентичностей і архетипів уже всередині них, які досить істотно відрізняються одна від одної і, відповідно, ускладнюють або уповільнюють суспільно-політичну комунікацію та інтеракцію. Вивчення цих феноменів та формулювання відповідних пропозицій з їхнього вдосконалення потребує звернення до конкретних змістовних характеристик динаміки систем інформаційних інтеракцій у межах прикладних політичних досліджень.

Так чи інакше, сучасне суспільство постійно продукує ризики і головне питання полягає у реакції (держави, науки) на них. Слід пам'ятати, що ліквідувати або повністю контролювати політичний ризик практично неможливо. Політики і науковці мають зосередитися на моделях та інструментах управління політичними ризиками. Практичному втіленню цих моделей має слугувати теоретичне визначення та осмислення важливих з точки зору динаміки політичної системи феноменів. Одним з них і є феномен взаємодії, в межах дослідження якого також можливий подальший пошук ефективних інструментів, методів і технологій прийняття політичних рішень в умовах ризику і потенційного конфлікту.

¹ Соловьев А.И. Коммуникация и культура: противоречия поля политики // Полис. — 2002. — № 6. — С. 6.

² Юнг К.Г. Подход к бессознательному // Юнг К.Г. Архетип и символ. — М.: Renaissance, 1991. — С. 51–52.

³ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. — К.: Либідь, 2001. — С. 24.

⁴ Завершинский К.Ф. Когнитивные основания политической культуры: опыт методологической рефлексии // Полис. — 2002. — № 3. — С. 22.

⁵ Мухарямова Л.М. Взаимодействие языка и политики в символических измерениях // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 2002. — № 2. — С. 32.

⁶ Нагорна Л. Політична мова: зміст і структура поняття // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ — Миколаїв: Вид-во МАГУ ім. П.Могили, 2005. — Вип. 7. — С. 222.

⁷ Ильин М.В. Политический дискурс как предмет анализа // Политическая наука. — 2002. — № 3. — С. 10.

⁸ Луман Н. Власть / Пер. с нем.: А.Ю. Антоновский. — М.: Практис, 2001. — С. 53.

⁹ Тверитнева Е.В. Символика коллективного поведения: классическая теория и современность // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 1999. — № 4. — С. 156.

¹⁰ Луман Н. Вказ. праця. — С. 115.

¹¹ Соловьев Э.Г. Новый мировой порядок: толерантный мир или апофеоз конфронтационности? // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 2002. — № 3. — С. 9.

Опанасюк В. В.

РЕВОЛЮЦІЯ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Постановка проблеми. Сучасні історичні та політологічні дослідження суспільних процесів, що пов'язані з порушенням стабільності та рівноваги політичних систем, потребують з'ясування суті та проявів різних видів макроконфліктів, зокрема, таких істотних, як революції. Однак, і на Заході, і в Україні революція як форма політичного конфлікту залишається проблемою, до якої підходять з обачністю, хоча від цього вона не втрачає своєї актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У виявленні характеристик революції як форми політичного конфлікту опиратимемося на висновки, що отримані Х. Арендт¹, Р. Дарендорфом², Ш. Айзенштадтом³, М. Річардсом⁴, Т. Скокпол⁵, А. де Токвілем⁶, С. Уолтом⁷, С. Хантінгтоном⁸. Серед останніх наукових публікацій в Україні назвемо поодинокі політологічне дослідження революцій, яке здійснив В. Якушик⁹. У працях перелічених вчених здійснено спроби встановити сутнісні характеристики революцій, виявити підстави для їхнього порівняльного аналізу та типології. Однак, не з'ясованими залишаються можливості використання висновків, отриманих внаслідок дослідження класичних революцій, для типології і виявлення характеристик революцій раннього періоду Нового часу. Сучасні можливості конструювання революцій за допомогою політтехнологій ставлять під сумнів висновки про детермінованість революційного процесу, що зрештою,

вимагає коригування вихідних методологічних засад для дослідження цього складного суспільно-політичного явища.

Мета дослідження полягає в тому, щоб довести наявність деструктивного та конструктивного потенціалу революцій. **Завдання дослідження** передбачають з'ясування типових характеристик революцій, виявлення можливостей їхнього використання для дослідження суспільно-політичних трансформацій залежно від фактору історичного часу, виявлення перспектив подальших досліджень у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. Дослідження революцій мають давню традицію в методології та методиці. Серед методологічних підходів — психологічний, економічний, соціологічний, конфліктологічний, історико-порівняльний, структурно-функціональний аспекти¹⁰. Однак цим переліком сучасна політологія не обмежується: до арсеналу науковців активно залучаються синергетика та методологія постмодерну. Найбільш продуктивним виявився компаративний історичний аналіз, що розвивається у двох напрямках. Один з них — теоретичні історико-політологічні дослідження. Другий — статистичні дослідження революцій, пов'язані з обробкою значних масивів даних. Однак, їхні результати настільки відрізняються один від одного через специфічність зразків та залежність від історичного періоду, що знайти консенсус у наукових колах виявилось практично неможливим¹¹. Перспективним у дослідженні революцій вважаємо поєднання компаративних теоретичних історико-політологічних досліджень з конфліктологічним підходом.

Революція (від лат. *revolutio* — поворот, переверот) — це радикальна трансформація правил політичної гри, символів та основ легітимності, що здійснюється, як правило, насильницьким шляхом і супроводжується «новим баченням політичного й соціального порядку»¹². Трансформація — це глибоке істотне перетворення системи, яке змінює структуру і функції базової системи, умови зовнішнього та внутрішнього середовища¹³. Політичну трансформацію М. Михальченко пропонує розглядати як історичний процес, що структурно поєднує трансформацію політичної системи суспільства, «політичної людини», політичної культури суспільства й особи¹⁴ в аспекті політичних відносин, політичної та громадянської відповідальності тощо.

Більшість революцій, як свідчить історія, одночасно вели до якісної зміни політичного й соціального порядку¹⁵. Тому суспільно-політичний феномен, який Ш. Ейзенштадт називав «великими

революціями», а Т. Скокпол — «соціальними революціями», в рамках статті позначено терміном «революція».

Намагаючись підкреслити стрімкість революційних перетворень на відміну від поступовості еволюційного розвитку, Ш. Айзенштадт визначає революцію як ситуацію¹⁶, однак такий прийом тільки заплутує розуміння революції. По-перше, революція — це процес змін; із нього закономірно не випливають ні ускладнення соціальної структури, ні прогресивність перетворень¹⁷. По-друге, революція — це один із видів соціального конфлікту, що в процесі свого перебігу проходить три періоди (передконфліктний, власне конфлікту, післяконфліктний). У кожному з них можна виділити конкретні етапи. Отже, протяжність у часі не дозволяє визначити послідовність революційних подій як ситуацію. До того ж це вносить плутанину в дослідження революційної (передконфліктної) ситуації, яка не обов'язково трансформується у власне революційний конфлікт.

Революція стає можливою, якщо через закриття каналів соціальної мобільності маргіналізація охоплює або загрожує більшості членів суспільства. Однак важко погодитися з претензійним припущенням російського культуролога А. Я. Флієра про те, що маргінали винні в революціях та наступних диктатурах, оскільки не вміють організувати суспільний порядок і паразитують за рахунок тоталітарного (що в нього тотожно насильницькому) контролю за розподілом ресурсів¹⁸.

Серед причин маргіналізації можна виявити як суб'єктивні, так і об'єктивні, а середовище маргіналів не є однорідним. Маргінали — це та частина суспільства, яка виявилася позбавленою негативної свободи, тобто залежною від обставин. Різні прошарки маргіналів у перебігу революції виконують конкретні функції. Так, зокрема, соціальні низи (або люмпени) створюють аскриптивну масу, яка забезпечує роботу механізму революції, вивільняючи руйнівну енергію бунту. Дійсно, внаслідок своєї неконкурентноспроможності вони нездатні організувати новий порядок та забезпечити його існування. Щоб революція була успішною, масі необхідний політичний лідер. Революція здатна вступити у свою конструктивну фазу тоді, коли у перетворенні суспільства вбачають сенс організаційні та інтелектуальні лідери другого плану, маргіналізовані існуючою політичною владою. Саме маргінальна еліта очолює політичний рух під час революції¹⁹ та створює основу нового правлячого класу.

Отже, революція виникає тоді, коли ряди маргіналів масово поповнюють ті, хто має власний потенціал, сили та знання, проте їхня реалізація обмежується тиском політичних структур, що виражається у вибірковій дії правових норм, закритті каналів соціальної мобільності та інших зловживаннях влади.

Головний об'єкт революційної боротьби — це контроль над державою. Революційна ситуація виникає тоді, коли ефективність і компетенція уряду потрапляють у центр взаємовиключних вимог двох чи більше політиків. Революція відбувається, якщо претенденти на державну владу відчують себе спроможними перемогти старий режим і встановити новий, фундаментально відмінний політичний порядок.

У цьому зв'язку доречно зупинитися на понятті «суспільна сила».

Згідно з визначенням С. Хантінгтона, суспільна сила — це етнічна, релігійна, територіальна або економічна група. З ускладненням структури суспільства з'являються нові суспільні сили, диференційовані за професійними, класовими та іншими ознаками, а також розвиваються вже існуючі. «Політична організація або процедура є засобом установа порядку, вирішення суперечок, висування авторитетних лідерів і, отже, встановлення спільності між тими чи іншими суспільними силами»²⁰. Суспільні сили, якщо їм вдається знайти спільні інтереси, здатні об'єднуватися для того, щоб виступити єдиним фронтом або на підтримку, або проти існуючого політичного порядку. Функціонування політичних інститутів можливе тільки в тому разі, якщо суспільні сили мають спільні інтереси й налаштовані сприймати існуючі суспільно-політичні зв'язки. Політичні інститути, які не здатні забезпечити соціальну згуртованість через посередництво правового консенсусу та забезпечення суспільної користі²¹, приречені, оскільки ненависть і соціальна ворожнеча їх руйнують²². При цьому необхідно враховувати три структурні відносини, як пропонує Т. Скокпол: перші відносини між суспільними силами; другі — між суспільними силами та державою; треті — між різними державами у міжнародних відносинах²³. Вважаємо, що для аналізу стабільності політичної системи зі сприйняттям держави як її головного інституту важливіше виявляти й досліджувати глибокі зв'язки, які надають сенс свободі вибору («легітури» за термінологією Р. Дарендорфа²⁴): адже всі форми політичної активності передбачають не просто відносини, а зв'язок між суб'єктами політики

та інститутами політичної влади (державної влади — під час революції).

Звернімося до характеристик революцій, які вдалося виявити С. Уолту. Перше, що відрізняє революцію від інших форм політичної боротьби, — це послаблення адміністративної та репресивної здатності держави внаслідок комбінації внутрішніх і зовнішніх викликів. Друге — революцію супроводжує вибух політичної активності: у масових революціях — елементів, маргіналізованих старим режимом; в елітарних революціях — дисидентів, незгодних зі старим режимом. У будь-якому разі в ситуації соціальної аномії старий режим виявляється нездатним через свої інститути та принципи забезпечити дотримання старих девальвованих соціальних норм. Нелегальні методи боротьби та політичної активності остаточно підривають хитку опору функціонування старого політичного режиму. Третє — революції змінюють мову політичного дискурсу і заохочують розвиток нових символів і соціальних звичаїв. Четверте — революції змінюють принципи формування влади. У більшості випадків, усунувши від влади реакційних членів старого режиму, революції залучають до влади представників раніше заборонених груп. Таким чином, революціям неминуче притаманне «перевизначення політичного співтовариства». Нарешті, п'яте — як правило революції супроводжуються насиллям. Сила часто необхідна, щоб зламати опір старого режиму та здобути домінуюче становище серед конкуруючих революційних фракцій²⁵.

Тепер перейдемо до можливостей використання характеристик класичних революцій для дослідження революцій періоду раннього Нового часу. Так, однією з відмінних рис революцій від інших насильницьких форм протесту Ш. Ейзенштадт називає сутність онтологічних або космологічних уявлень²⁶. Революція приносить у суспільство нове бачення соціального й політичного порядку. Від моделей, сформованих релігійними рухами, ці бачення відрізняє світський характер, перспектива досягнення в реальному, а не в потойбічному житті. Акцент світосприйняття в революціях Нового часу робився на проблемах рівності, свободи, справедливості. Однак, ці проблеми в ранніх революціях тільки намітилися, а отже, не могли бути розробленими на теоретичному рівні. Крім того, всі ранні революції в короткотерміновій перспективі не розширювали кола осіб, які володіли політичними правами, але вони відкривали перспективу для такого розширення.

Другою важливою особливістю вчений називає своєрідне співвідношення між моделлю змін, типом політичного режиму та інституційними структурами суспільств, що переживають революцію. Це співвідношення виражається трьома аспектами. По-перше, суспільство сприймається як цілісність, а отже зміни в різних сферах суспільства стають можливими завдяки політичним діям і змінам у політичній сфері. Так само зміни традиційних критеріїв соціальної стратифікації позбавляють старий правлячий клас влади, а символи революційної культури надають сенсу суспільно-політичним трансформаціям, визначаючи ціннісні критерії інтеграції суспільних сил у революційній боротьбі. По-друге, нові уявлення про суспільний порядок розривають зв'язок із попередньою історією суспільства. По-третє, у ранніх революціях тільки намітилися, а відтак, слабо усвідомлювалися універсалістські та місіонерські тенденції, що яскраво виявилися під час Французької революції 1788-1789 рр. та в сучасних революціях. Слідом за М. Родінсоном, Ш. Айзенштадт цілком справедливо вважає, що «місіонерська орієнтація не обов'язково означала велику терпимість або «лібералізм», оскільки проводилася революційними арміями, налаштованими в першу чергу на руйнування старого порядку та готовими розглядати ідею нового суспільно-політичного устрою як універсальну, і в принципі, прийнятну за межами конкретної етно-національної спільноти. Нація була тільки об'єктом для реалізації універсальних ідей»²⁷.

Зрештою, кожна соціальна революція доби Нового часу досягла, принаймні, трьох результатів: надзвичайної радикалізації та централізації державних інститутів, усунення традиційно вищих станів від проміжного квазіполітичного контролю над селянами, усунення або зменшення економічної влади родового дворянства²⁸.

В історичній навчальній та науковій літературі з проблем революційної боротьби в Україні склалася традиція вживати поняття «національна революція». Це поняття має два значення. Одне з них: воно вказує на спрямованість революції мас на звільнення насильницьким шляхом від чужоземного панування, що супроводжується одночасною зміною політичної системи (М. Ріджеї)²⁹, інше — на предмет і сферу людської діяльності — конструювання нації (Е. Сміт)³⁰. Однак, у жодному разі ці поняття не несуть ніякого концептуального сенсу. Вважаємо за доцільне, враховуючи особливості українського соціуму, вживати поняття «національна

революція» у значенні рішучої і швидкої реалізації проекту політичної нації на основі культурної нації.

Розвиток нації передбачає, що в рамках існуючого політичного порядку національна спільнота має почуватися комфортно, тобто мати реальну можливість задовольняти свої ментальні потреби, передусім ті, що стосуються безпеки, самоідентифікації, збереження національної єдності через встановлену систему суспільно-політичних інститутів та зв'язків. Так само кожен член національної спільноти свій інтерес до держави усвідомлює як можливість реалізації особистих інтересів у правовій площині через посередництво системи устояних суспільно-політичних зв'язків, які держава підтримує та захищає. З одного боку, національна революція виникає, коли етно-національна спільнота втрачає легальну можливість і здатність через існуючу систему політичної влади задовольнити загальнонаціональні, а також особисті інтереси більшості своїх представників, тобто, коли нація відчуває дискомфорт від існуючих легітур. З іншого боку, для початку революції необхідно, щоб система державної влади виявилася не ефективною. Обов'язковою умовою при цьому мають бути такі зрушення в суспільстві, які ведуть до розширення в його структурі індивідуалістського компонента.

Ще один складний і суперечливий момент у дослідженні революцій — використання поняття «буржуазна революція». Це поняття так само має два значення. По-перше, воно називає суспільний клас, формування якого прискорилося в революційній боротьбі. У своєму другому значенні воно ширше, оскільки називає напрям суспільної трансформації. Саме в другому значенні це поняття вживається в історичних та політологічних дослідженнях на Заході.

Якщо зміни в політичній та духовній сферах життєдіяльності суспільства під час революції виявити відносно легко на основі інституційних змін та дослідження суспільної свідомості, то економічні зміни в ході революції прослідкувати вкрай важко. Дійсно, потужні соціальні вибухи, особливо якщо вони супроводжуються громадянською війною, руйнують економічне підґрунтя старого суспільного порядку. Тому нові економічні відносини знаходять собі дорогу поступово. Дослідницьке завдання ускладнюється, якщо революцію очолює харизматичний лідер. Економіка потребує адміністрування, а харизматичний лідер і адміністрування несумісні. Крім того, після руйнування старого порядку, як вдалося встановити А. де Токвілю, починається період, коли елементи

старого порядку (серед іншого — економічних відносин) поступово повертаються до життя³¹. Новий суспільний порядок не ідентичний старому, проте будується на його уламках.

Переваги конфліктологічного підходу можуть бути використані при визначенні етапів революційного руху. При цьому доцільно відмовитися від встановлення кульмінаційної точки революційної боротьби, оскільки не всі конфлікти після її досягнення ідуть на спад. Тому революцію розглядатимемо як власне конфлікт у послідовності таких етапів: інцидент, ескалація конфлікту, збалансована протидія, завершення конфлікту.

Інцидент — випадок, непорозуміння, з якого розпочинається власне конфлікт. Ескалація конфлікту — це різка інтенсифікація боротьби. Етап збалансованої протидії характеризується продовженням боротьби, інтенсивність якої знижується. Сторони конфлікту на цьому етапі усвідомлюють, що власних ресурсів для розв'язання конфлікту їм бракує, ведуть проміжні переговори, але сподіваються на залучення додаткових ресурсів, тому дій для досягнення реальної згоди не розпочинають. Нарешті, етап завершення конфлікту. Сторони готові до припинення конфлікту за будь-яких умов³². Революційний конфлікт може завершитися так само швидко, як і розпочався, оскільки в ньому повною мірою виявляється фактор випадковості, як-от «раптова смерть лідера-харизми, що неминуче тягне за собою якісно нову політичну ситуацію, або зовнішній вплив, ... що може змінити домінуючих суб'єктів»³³.

Поряд із цим не втрачає своєї актуальності метод періодизації. Однак, у його основу нами пропонується покласти підмічену при дослідженні Французької революції 1788–1789 рр. А. де Токвілем особливість. Революція, переконаний французький історик, мала у своєму розвитку дві фази. Перша пов'язана з намаганням повністю знищити своє минуле; друга — з намірами та спробами часткових запозичень із цього минулого. Ідеться про властиві старому порядку закони та «політичні звички», які були знищені революційною хвилею, а згодом з'явилися знову³⁴. У сучасній політичній термінології тут доречно говорити про зміни в системі інститутів державної влади.

Пояснити, чому так відбувається, допоможе спрощена, проте аналітично конструктивна модель революційного суспільства, запропонована Л. Едвардсом. Вчений виділяв у революційному суспільстві три соціальні групи: консерваторів, які прагнуть втримати владу; реформаторів, яких задовольняє поступове проведення

змін на законних підставах; радикалів, які бажають фундаментальних змін у короткі терміни. Революцію здійснюють реформатори та радикали. Перші потребують масової підтримки, а другі відчують ідеологічно-організаційну слабкість, тому змушені підтримувати реформаторів. У більшості революцій перемагають реформатори, які поступово повертають суспільну систему до висхідного пункту, водночас здійснюючи зміни згідно зі своїм баченням суспільно-політичної мети³⁵.

Проаналізувавши революцію як форму політичного конфлікту, зробимо кілька **висновків**. По-перше, дослідження революцій на основі поєднання компаративного та конфліктологічного підходів створює широкі теоретичні можливості для поглиблення конкретно-історичних та проведення прикладних політологічних досліджень. При цьому необхідно враховувати, що окремі характеристики революцій яскраво виявилися і були усвідомлені тільки в пізніх революціях. Відтак, недоречно їх шукати в довершеному стані в ранніх революціях. По-друге, революції характеризує занадто висока ціна влади, що вимірюється людськими життями. Внаслідок колапсу старого режиму всі члени суспільства перебувають у хиткому становищі й жоден не може бути впевнений у задоволенні своїх інтересів і безпеці³⁶. Перебіг революції виявляє первинні інстинкти, архетипи несвідомого бажання смерті переможеного, жертви як спокути за криваву боротьбу, що супроводжувалася неймовірним напруження емоційних сил. Тож, сліпе несвідоме руйнування життєвого простору, але поряд із цим — зміцнення паростків нового життя, а отже, формування нового суспільно-політичного порядку. Звідси випливає, що в революціях поєднуються деструктивні та конструктивні елементи.

¹ Arendt H. On revolution. — Harmondsworth; Middlesex: Penguin books, 1973. — 350 p.

² Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 109 с.

³ Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // Thesis. — 1993. — Вып. 2. — С. 190–212; Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизации / Пер. с англ. В. А. Гордон; Под ред. Б. С. Ерасова. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 416 с.

⁴ Richards M. D. Revolutions in world history. — L.; N. Y.: Routledge, 2004. — 104 p.

⁵ Skocpol T. Social revolution in the modern world. — 3-d ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — 354 p.; Skocpol T. States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia and China. — 5-th ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979. — 407 p.

⁶ Токвиль А. де. Старый порядок и революция / Пер. с фр. М.Федоровой. — М.: Моск. философский фонд, 1997. — 252 с.

⁷ Walt S.M. Revolution and war. — Ithaca: Cornell University Press, 1996. — 365 p.

⁸ Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Пер. с англ. В.Рокитянский. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.

⁹ Якушик В. Українська революція 2004–2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. — 2006. — № 2. — С.19-36.

¹⁰ Див.: Skocpol T. Social revolution in the modern world. — P. 73, 99–100; Skocpol T. States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia and China. — P. 10.

¹¹ Goldstone J.A. Comparative historical analysis and knowledge accumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences / Ed. by J.Mahoney, D.Rueschemeyer. — Cambridge; N. Y.: Cambridge University Press, 2003. — P. 41-42.

¹² Айзенштадт Ш.Н. Назв. праця. — С. 193.

¹³ Див.: Бронніков В. Вплив феномену маргінальності на трансформації політичних систем // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2004. — С. 116.

¹⁴ Михальченко М. І. Трансформація політична // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 667.

¹⁵ Див.: Токвиль А. де. Назв. праця. — С. 23; Conteh-Morgan E. Collective political violence: an introduction to the theories and cases of violent conflicts. — L.; N. Y.: Routledge, 2004. — P. 157.

¹⁶ Айзенштадт Ш. Н. Назв. праця. — С. 193.

¹⁷ Див.: Якушик В. Назв. праця. — С. 19.

¹⁸ Див.: Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учеб. пособ. — М.: Академический проект, 2000. — С. 429-431.

¹⁹ The houses of history: a critical reader in twentieth-century history and theory / Selected by A.Green, K.Troup. — Manchester: Manchester University Press, 1999. — P. 124.

²⁰ Хантингтон С. Назв. праця. — С. 29.

²¹ Див.: Там само. — С. 30, 32.

²² Дарендорф Р. Назв. праця. — С. 33.

²³ Skocpol T. Назв. праця. — С. 169.

²⁴ Дарендорф Р. Назв. праця. — С. 32.

²⁵ Див.: Walt S.M. Назв. праця. — С. 19–21.

²⁶ Див.: Айзенштадт Ш. Н. Назв. праця. — С. 194.

²⁷ Там само. — С. 194–195.

²⁸ The houses of history: a critical reader in twentieth-century history and theory. — P. 124.

²⁹ Див.: Гавлин М. Л., Казакова Л. А. Современные буржуазные теории социальной революции. — М.: Наука, 1980. — С. 47.

³⁰ Див.: Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 84.

³¹ Токвиль А. де. Назв. праця. — С. 5.

³² Див.: Конфліктологія [Електронний ресурс]: Навч. посіб. / Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко. — К.: КНЕУ, 2003. — 315 с. — Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,99999999/catid,136/id,4220/.

³³ Шутов А. Ю. Политический процесс. — М.: ИНФРА-М, 1994. — С. 19.

³⁴ Див.: Токвиль А. де. Назв. праця. — С. 5.

³⁵ Див.: Edwards L.P. The natural history of revolution. — 2-nd ed. — Chicago; L.: University of Chicago Press, 1970. — P. 120–121.

³⁶ Walt S.M. Назв. праця. — С. 19–21.

Руденко О. М.

СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

Актуальність дослідження. Аналіз наукових досліджень у галузі державного управління, конфліктології, соціології та політології, які здійснюються у вітчизняній та зарубіжній науці, вказує на актуальність і необхідність не лише подальшого розроблення методологічних основ вирішення соціальних конфліктів, а й доведення їхньої винятково важливої ролі як механізму забезпечення суспільної стабільності.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі соціальних конфліктів як механізму забезпечення суспільної стабільності. *Основними завданнями*, що розв'язуються в роботі, є: визначити поняття соціальний конфлікт в контексті забезпечення суспільної стабільності; визначити чинники соціальних конфліктів на кожному з рівнів суспільного управління; окреслити основні механізми вирішення соціальних конфліктів в контексті забезпечення суспільної стабільності. *Новизна* дослідження полягає в оцінці соціальних конфліктів як стабілізаційного механізму суспільного розвитку.

Аналіз наукових доробок. У дослідженні використані доробки сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі державного

управління, філософії та соціології щодо питань стабілізації та динамічного розвитку — Л. Абалкіна, В. Бакуменка, К. Гаджієва, А. Галкіна, Л. Гудкова, Г. Дилигенського, О. Кіндратець, В. Князева, Ю. Красіна, Н. Лапіна, Л. Мельник, М. Михальченка, Н. Нижник, А. Паутової, М. Пірен; загальної конфліктології — К. Боулдінга, Р. Дарндорфа, Г. Зіммеля, Л. Дяченка, А. Кожевнікова, В. Сперанського; розв'язання ціннісних, ідеологічних, культурних, свідомісних та національних конфліктів — Є. Бистрицького, О. Валецького, Л. Дробижевої, Я. Етінгера, С. Здіорука, В. Колісника, В. Кременя, А. Кулінченка, Т. Лавренової, Б. Парохонського, М. Пірен, С. Пирожкова, О. Скаленко та інших науковців.

Виклад основного матеріалу. Суспільство як цілісна система характеризується поєднанням та взаємозв'язком певних рівнів суспільного управління, які необхідно розглядати у такій циклічній послідовності — свідомісний (ціннісний) ↔ політичний ↔ економічний ↔ соціальний ↔ культурний (гуманітарний) ↔ свідомісний (ціннісний). В основу відносин як всередині кожного рівня, так і між ними, покладено цілі та інтереси певних суспільних угруповань. За умови неспівпадіння інтересів суб'єктів, розвивається конфліктна ситуація, яка або вирішується за умови використання ефективних механізмів (у тому числі інноваційних), забезпечення суспільної стабільності, або набуває характеру соціального конфлікту. У сфері державного управління соціальні конфлікти є формою взаємодії державно-політичних інститутів, організацій і осіб, що реалізують владу в межах певної державної системи. Тобто, з одного боку, вони дозволяють відслідковувати існуючі суперечності, а з іншого — дають можливість підвищити ефективність усієї системи за умови вмілого управління ними¹. В контексті нашого дослідження будемо розглядати соціальні конфлікти як суперечності між суб'єктами управління, а також між ними та громадськістю, якщо йдеться про переслідування суспільно значимих цілей щодо влади, впливу, територій, ресурсів, що з одного боку призводить до порушення стану суспільної стабільності, а з іншого — виступає стабілізаційним механізмом її забезпечення. При цьому суб'єкти — учасники конфлікту не є носіями власних цілей, інтересів і цінностей, а виступають як типові представники соціальної групи.

Отже, соціальні конфлікти віддзеркалюють такий стан розвитку суспільства, коли порушується його стабільність і рівновага.

Водночас стабільність передбачає включення в динамічний процес суспільного розвитку механізмів використання конфліктів з метою вдосконалення й стабілізації, як зазначає М. Шаповаленко в новітньому словнику з політології². Отже, нестабільність не завжди є злом, що вимагає втручання. Вона може виступати умовою стабільного й динамічного розвитку. Лише системи, що далекі від рівноваги, системи в стані нестабільності, спроможні себе організувати і розвиватися. Нестабільність означає розвиток³. Тому за умов динамічного розвитку соціальні суперечності лише передують стану подальшої суспільної стабілізації, не порушуючи балансу основних складників суспільства, проте формуючи якісно нові інституції та відносини.

Соціальні конфлікти як стабілізаційний механізм доречно згрупувати відповідно до основних рівнів суспільного управління — свідомісні, ціннісно-ідеологічні, політико-правові, економічні, соціальні, гуманітарні та духовно-культурні.

На свідомісному рівні найвиразнішими ознаками конфліктної ситуації є: розпорошення загальної свідомісної ідентичності, знецінення громадянської спрямованості особистості, відсутність національних ідеалів, нехтування загальнолюдськими цінностями. Цей рівень є найскладнішим для діагностування конфліктів та їхнього вирішення, оскільки порушення стабільності фактично відбувається на рівні самосвідомості окремої особистості. В ідеальному варіанті формування життєвої позиції індивіда має базуватися на загальнонаціональних цінностях і відбуватися як безперервний процес самопізнання, поглиблення розуміння своїх проблем, пошук шляхів та засобів їхнього вирішення, що перетворюється на сталу систему поглядів, цінностей, регулятивних настанов, обов'язкових для виконання усіма членами національної спільноти⁴. Отже, основними соціальними конфліктами, що виникатимуть на цьому рівні, будуть: нестабільність усвідомлення особистістю свого місця в соціальних групах, соціальних структурах і загалом у соціальній ієрархії, невизначення або антагоністичне визначення базових цінностей та ідеалів, національної ідеї, несформованість патріотичних почуттів, спотворення національної самосвідомості, відсутність орієнтації на національні цінності у повсякденному житті, традицій, уподобань, міжнаціональної терпимості й толерантності.

Механізмом вирішення конфліктів цього рівня повинні стати системні інвестиції в людину, її постійне моральне та духовне

удосконалення. Найефективнішим у цьому сенсі є, як зазначає П. Ситник, розробка концепції комплексного формування особистості, яка розкривала б механізм послідовного, цілеспрямованого й перманентного виховного впливу усіх соціальних інституцій на громадян країни впродовж усього їхнього життя⁵. Головна роль у вирішенні конфліктів свідомісного рівня має відводитись не лише державі, хоча вона беззаперечно є координатором, а ще й всім державним інститутам та інститутам громадянського суспільства включно з інститутом сім'ї.

Порушення стабільності на свідомісному рівні викликає реакцію на рівні політичному, де нестабільність обов'язково враховує прихильність суб'єктів політичного управління до конкретних типів суспільного й, зокрема, політичного мислення. Як зазначено в дослідженні⁶, залежність політичної стабілізації від соціокультурної визначеності акторів суттєво уточнює розуміння умов її формування, підтримки і перспектив використання. В цьому розумінні, зазначає О. Соловійов, навіть інституціональні фактори набувають досить високого рівня проблематичності, оскільки протестна активність населення може зруйнувати функціонально-ролеві засади влади за зовнішньо мало мотивованими засадами. В такій ситуації передумовами виникнення конфліктів будуть наступні фактори: неефективність організаційно-управлінських відносин, розбалансування діяльності політичних інститутів, втрата здатності політичної системи до управління, зниження або відсутність політичної участі, політична недовіра до суб'єкту управління. Відповідно конфлікти виникатимуть за дезорганізації державної влади та органів влади на місцях, її закритості, кулуарного прийняття державно-управлінських рішень, боротьби за посади в державному апараті, високого рівня корупції, чиновницького свавілля, партійного протистояння, відсутності механізму політичної участі, правової незахищеності громадян, втрати довіри громадян до державного та політичного керівництва, знецінення моральних принципів внаслідок діяльності чиновників.

Враховуючи винятково важливу роль політичної стабілізації в процесі забезпечення суспільної стабільності, механізми її досягнення треба спирати на систему загальнодержавних цінностей, державницьку ідеологію, громадянське суспільство та довіру з боку громадськості. Механізмами забезпечення стабільності політичного рівня є дотримання балансу інтересів між суб'єктами державного управління, а також між ними та громадянським

суспільством, досягнення соціального партнерства, суспільної думки та лобіювання, консультативної взаємодії. Це передбачає, як зазначено в роботі⁷, збереження існуючої системи правління і легітимності влади; утвердження громадянської злагоди й соціального миру; забезпечення управління соціальними процесами; підтримку балансу політичних сил на основі конституційного порядку; гнучке використання владою силових засобів примусу; дотримання домінуючих в суспільстві традицій; підтримку стійких відносин влади з опозицією тощо.

Ю. Нісневіч найефективнішими вважає механізми впливу громадянського суспільства на владу, а серед них — громадську думку⁸. Цей механізм є дійовим, на думку автора, в режимі громадського контролю, при якому об'єктом громадської думки стає діяльність інститутів і посадових осіб держави. В найбільш загальному плані політична стабільність є однією з найважливіших умов динамічного розвитку суспільства та зміцнення позицій держави в світі.

Нестабільність політичного рівня призводить до неспроможності влади контролювати й підтримувати на належному рівні економічні показники розвитку держави, передбачати можливі спади в економіці та прогнозувати шляхи подолання економічних негараздів. Основними показниками передбачуваного економічного спаду буде порушення сталості основних макро- та мікроекономічних показників. Відповідно конфлікти економічної сфери матимуть вигляд неефективної економічної політики, низької результативності економічної діяльності в усіх сферах і галузях економіки, незабезпечення економічних прав і свобод особистості та соціальних груп, правової незахищеності суб'єктів підприємницької діяльності, зниження рівня інвестицій, кризи в освоєнні ресурсів, необхідних благ і товарів, низького рівня офіційної заробітної плати, пенсій, інших соціальних виплат, високого рівня цін на споживчі товари та послуги, відсутності ефективного контролю за економічною діяльністю та функціонуванням державного апарату.

Порушення економічної політики головним чином визначається через систему індикаторів — макроекономічних і мікроекономічних. До першої групи належать індикатори загальноекономічні (індекси цін, курси валют, дефіцит та профіцит бюджету, державний борг, платіжний баланс, золотовалютні резерви), бюджетні (прибутки, витрати, дефіцит та профіцит бюджету, держав-

ні позики, державний борг) та фінансових ринків (фондові індекси, золотовалютні резерви, відсоткові ставки, валютний курс); до другої — рентабельність, об'єм продаж, товарно-матеріальні запаси, дебіторська заборгованість, прибуток, розміри капіталізації тощо⁹. Ще одним індикатором економічних відносин виступає етика, як зазначено у роботі¹⁰. Н. Родіонова дотримується думки, що такий показник викликаний несправедливим розподілом благ, ростом злочинності, погіршенням екології тощо в контексті економічного росту і має вигляд посилення поляризації особистих доходів людей, зростання злочинності, знецінення морального потенціалу суспільства, безвідповідальності у використанні природних ресурсів. Автор деталізує ці показники для Росії — функціонування тіньового сектору економіки, поцирення неетичних методів конкуренції, погіршення стану навколишнього середовища, виробництво неякісної та шкідливої для здоров'я продукції, надмірний бюрократизм, злочинність, всездозволеність, нерозвиненість правової свідомості¹¹. Схоже, Україна на нинішньому етапі стикається з аналогічними проблемами, а отже, зазначені показники можна цілком адаптувати для нашої держави.

Механізмами вирішення соціальних конфліктів у даній сфері є: вироблення концепції спрямування розвитку економіки на забезпечення інтересів людини, яка є центром уваги і виступає метою економічної діяльності; активне здійснення економічної інтеграції з використанням новітніх технологій, вивчення та врахування провідного світового досвіду та використання світового капіталу; здійснення наукових розробок щодо визначення конкретних показників соціально-економічної напруги як в державі загалом, так і в конкретно взятому регіоні по кожній з галузей економіки.

Конфліктні ситуації, що виникають у сфері економіки, вимагають чіткого й швидкого реагування з боку держави, в противному разі вони можуть перерости у стійку соціально-економічну кризу. Отже, економічна нестабільність призводить до виникнення об'єктивних умов для незадоволення населення, проявів соціального збурення, труднощів їхнього попередження та подолання за умов економічного занепаду. Відповідно на соціальному рівні ознаками виникнення конфліктної ситуації будуть: зниження показників індексу людського розвитку, підвищення «показників тривоги», соціальної безпеки та соціальної напруги, проявів соціального збурення, враховуючи незабезпечення державою базових умов життєдіяльності людини. Соціальні конфлікти на цьому рівні

розвиватимуться в напрямі неналежної якості соціального забезпечення та обслуговування, нерівного доступу до соціальних благ, збільшення чисельності населення з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, збільшення числа безробітних і в цілому кількості збіднілого населення, загального зниження показників умов і якості життя, підвищення кількості безпритульних тощо.

Досягнення соціальної стабільності означає ефективне вирішення нагальних соціальних проблем суспільства шляхом економічних перетворень. Водночас не слід ігнорувати той факт, що економічні перетворення можливі лише за наявності відповідних соціальних умов для їхнього здійснення. Крім того, доречно хилити не просто до підвищення рівня добробуту й покращення соціальної політики, а також і до пристосування громадян до нових соціально-економічних умов. В цьому контексті необхідно здійснювати оцінку соціально-економічного становища суспільства та прогноз можливих механізмів його поліпшення, а також моніторинг сприйняття населенням ситуації, що склалася. Відповідно до результатів повинні бути розроблені конкретні механізми соціальної адаптації населення на загальнодержавному та місцевому рівнях із залученням інститутів громадянського суспільства. Помилкова чи умисно помилкова соціально-економічна політика держави погіршує або зводить нанівець процес адаптації. Отже, рівень соціальної стабільності виступає одним із головних чинників суспільної стабільності і за великим рахунком передбачає соціально-політичну та соціально-економічну стабільність.

Головним механізмом виходу з соціальної кризи є вироблення підходу до формування оптимальної моделі соціальної держави як системи взаємопов'язаних соціальних інститутів — доходів населення, соціального страхування та забезпечення¹². Основою при цьому має стати наукова концепція, яка б включала наступні складники: визначення цілей соціальної політики держави, аналіз основних проблем у соціальній політиці з альтернативними варіантами визначення шляхів їхнього подолання, вироблення методології та індикаторів соціальної напруги, визначення критеріїв оцінки якості соціальної політики, законодавче визначення компетентності та відповідальності інститутів державної влади за діяльність у сфері соціальної політики, удосконалення існуючих та розробка інноваційних механізмів прийняття управлінських рішень на всіх рівнях, вироблення механізмів громадського контролю.

За умов низького рівня соціальної та економічної стабільності порушується зацікавленість громадськості у культурному розвитку: відбувається нехтування національними культурними цінностями, традиціями, історією, мовою, мистецтвом, відсутність моральної єдності суспільства та його духовної консолідації, насаджування західних цінностей тощо. Фактично за такими показниками можемо констатувати наявність культурної та гуманітарної кризи суспільства. Основні конфлікти на цьому рівні мають переважно міжнаціональний, етнокультурний та цивілізаційний характер.

Відповідно стабілізація має відбуватися в напрямі популяризації вітчизняної культури, використанні найкращих зарубіжних зразків та адаптації їх до українських реалій і водночас захисту вітчизняної культури від негативних впливів західної культури та перенасичення нею. Без відповідних культурних надбань, які напрацьовані самим суспільством, без сталої системи цінностей неможливе повноцінне функціонування держави на принципах єдності, згоди та консолідації нації. Такий підхід дасть змогу поєднати національні цінності з глобальними гуманістичними цінностями, тобто створить умови національного духовного розвитку.

Висновки. В контексті дослідження визначено соціальні конфлікти як суперечності між суб'єктами управління, а також між ними та громадськістю, якщо йдеться про переслідування суспільно значимих цілей щодо влади, впливу, територій, ресурсів, що з одного боку призводить до порушення стану суспільної стабільності, а з іншого — виступає стабілізаційним механізмом її забезпечення.

Водночас за умов динамічного розвитку конфліктне порушення лише передуює стану подальшої суспільної стабілізації, не порушуючи балансу основних складників суспільства, проте, формуючи якісно нові інституції та відносини. В іншому випадку соціальні конфлікти переходять у найвищу форму свого розвитку — системну кризу, що безумовно призводить до суспільної нестабільності.

В ідеальному варіанті найбільш ефективними механізмами вирішення соціальних конфліктів є дотримання балансу інтересів між суб'єктами державного управління, забезпечення конституційного порядку, консолідація суспільства, консенсус, суспільний договір, досягнення соціального партнерства, суспільна думка та лобіювання, консультативна взаємодія, утвердження громадянської злагоди і соціального миру, формування правового демократичного

суспільства, розвинуеного громадянського суспільства, формування соціальної моделі держави, громадський контроль, підтримка домінуючих в суспільстві традицій.

¹ Державне управління: Словн.-довідн. / Уклад.: В. Бакуменко (кер. творчого кол.), Д. Безносенко, І. Варзар, В. Князев, С. Кравченко, Л. Штика; За заг. ред. В. Князева, В. Бакуменка. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — С. 102.

² Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 632.

³ Князева Е. Мыслить синергетически значит мыслить диалектически // Актуальные вопросы диалектики (историко-философские аспекты). — М.: Кафедра философии РАН, 2000. — С. 113–117.

⁴ Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — 864 с.

⁵ Там само.

⁶ Соловьев А. Политическая стабильность в социокультурном измерении: российские иллюстрации // Государственное управление. Электронный вестник. — 2003. — № 1.

⁷ Там само.

⁸ Нисневич Ю. Информационно-коммуникационная стабилизация политической системы // Вестник Российского университета дружбы народов (Серия: Политология). — 2006. — № 1 (6) — С. 71.

⁹ Санталова М. Формирование социально-экономической политики государства. Система индикаторов // Человек и труд. — 2006. — № 4. — С. 83.

¹⁰ Родионова Н. Модель этического «экономического человека» // Человек и труд. — 2006. — № 1. — С. 67–70.

¹¹ Там само. — С. 67–68.

¹² Роиц В. Социальная модель государства: опыт западноевропейских стран и выбор России // Человек и труд. — 2006. — № 1. — С. 22.

Розумюк В. М.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНФЛІКТ У СУСПІЛЬСТВІ: МАРКСИСТСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Розглядаючи в ретроспективі розвиток теорії соціального конфлікту, слід мати на увазі, що в суто науковому розумінні проблематика ідеологічних аспектів суспільного протистояння, як і питання «ідеології» загалом, вперше були детально проаналізовані К. Марксом. Та й надалі дослідження в цьому напрямі доволі

довго велись, головним чином, різними теоретиками-соціалістами. Тож навіть політичні опоненти марксизму аж до нашого часу змушені постійно використовувати ідеї та концепції цього видатного пророка комунізму.

В марксистській інтерпретації світу історична еволюція людської спільноти стала економічно детермінованим природно-історичним процесом — закономірною й послідовною зміною суспільно-економічних формацій. Заперечуючи доктрину «божественного провидіння», волютаристські та казуальні концепції філософії історії, К. Маркс стверджував, що людство саме визначає свою долю і торує власний шлях, проте хід суспільного розвитку визначається не вільною волею або бажаннями окремих індивідів чи навіть цілих класів, а матеріальними умовами їхнього життя. На його думку, сукупність певних історично усталених виробничих відносин — це базис, який визначає надбудову: притаманні цьому типу суспільства форми політичного життя, ідеологічні уявлення, державний устрій, поширені правові, моральні, художні, філософські та релігійні поняття і погляди. Єдність і взаємодія базису та надбудови являють собою суспільство на певному етапі розвитку — суспільно-економічну формацію, що має історично минулий характер, а розвиток і зміна формацій — це процес прогресивного руху суспільства: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їхньої волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому височіє юридична та політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості»¹.

Неодноразово повторюючи тезу Т. Гоббса, що сутність соціальних взаємин полягає у «боротбі усіх проти усіх»² («громадянське суспільство — це війна відокремлених одне від одного вже лише своєю індивідуальністю індивідумів одне проти одного», «сучасне суспільство, яке ставить окрему людину у ворожі відносини до решти, веде, таким чином, до соціальної війни усіх проти усіх»)³, К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що мова йде не про індивідуальну ворожнечу, породжену моральною зіпсованістю окремих осіб, а класову боротьбу (війну), обумовлену фундаментальними соціально-економічними причинами: «Історія усіх суспільств, що існували до нашого часу, була історією боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер,

коротше, гнобитель і пригноблений знаходились у вічному антагонізмі одне до одного, та вели безперервну, то явну, а то приховану боротьбу, що завжди завершувалася революційним перевлаштуванням усього суспільного устрою або загальною загибеллю ворогуючих класів»⁴. Відповідно, на думку «батьків-засновників» комунізму, класова боротьба є «вічним» явищем, яке притаманне суспільним взаєминам, навіть якщо вона й перебуває в латентних формах: «Війна між класами відбувається незалежно від того, ведуться чи ні справжні військові дії, і вона не завжди потребує барикад і штиків для свого ведення; війна між класами не згасне доти, доки існують різні класи з протилежними, взаємно ворожими інтересами і різним соціальним становищем»⁵.

На відміну від переважної більшості сучасних науковців-гуманітаріїв, які, за словами Л. Козера, розглядають соціальний конфлікт як «дисфункціональне руйнівне явище», різновид «девіантної поведінки», своєрідну «суспільну хворобу»⁶, К. Маркс витлумачував класову боротьбу як рушійну силу прогресу та еволюції людства: «Без антагонізму немає прогресу. Такий закон, якому цивілізація підкорялася до наших днів. До цього часу виробничі сили розвивалися завдяки цьому режиму антагонізму класів... Революції — локомотиви історії. ... (революція) могутній двигун суспільного і політичного прогресу»⁷. Втім, у даній проблематиці його ідеї подібні до світоглядних конструкцій теоретиків інших великих утопій ХІХ–ХХ ст. (лібералізму, націонал-соціалізму), які також розглядали історію людства як боротьбу (за свободу чи за домінування у світі чистокровної арійської раси) і в цій боротьбі вбачали головне джерело прогресу та сенс буття⁸.

Аналізуючи в дусі економічного детермінізму всю сукупність суспільних відносин, К. Маркс спробував дати матеріалістичне пояснення духовного моменту діяльності людини, вказавши на пряму залежність світосприйняття і світогляду як окремого індивіда, так і цілого класу від їхнього місця в соціальній ієрархії та характеру економічних відносин. Стверджуючи як провідний принцип історичного матеріалізму думку «не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість», він наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», причому вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва: «Суспіль-

ні відносини тісно пов'язані з виробничими силами... Ті самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно до розвитку їхнього матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно до своїх суспільних відносин. Таким чином, ці ідеї, ці категорії так само мало вічні, як і ті відносини, які вони виражають. Вони являють собою історично минущі продукти»⁹. Закидаючи історикам й економістам, що вони, на відміну від звичайнісінького дрібного крамаря, так і не спромоглися побачити відмінність між тим, за кого себе видає та чи інша людина, і ким вона є насправді, внаслідок чого «наша історіографія, все ще не оволодівши цим банальним знанням, вірить на слово кожній епосі, що б остання не говорила і не думала про себе», К. Маркс підкреслював необхідність «відрізнити матеріальний, з природно-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх чи філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його вирішення». На його думку, основне джерело соціальних збурень і потрясінь перебувало саме в економічній сфері: «На певному ступені свого розвитку матеріальні виробничі сили суспільства приходять в суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що являється лише юридичним вираженням останніх — з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються на їхні кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот в усій велетенській надбудові... Як про окрему людину не можна судити на основі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту на основі її свідомості. Навпаки, цю свідомість необхідно пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними виробничими силами і виробничими відносинами»¹⁰. Відповідно, будь-які прояви суспільно-політичного протистояння в марксистській інтерпретації поставали віддзеркаленням глибинного соціально-економічного конфлікту антагоністичних класів: «Будь-яка боротьба всередині держави — боротьба між демократією, аристократією і монархією, боротьба за виборче право і т. п. — являє собою ілюзорні форми, в яких ведеться справжня боротьба різних класів одного з одним»¹¹.

Пояснюючи причини неадекватного сприйняття й усвідомлення різними людьми суспільних реалій, К. Маркс запропонував

власну оригінальну концепцію «ідеології», яка гармонійно вписалася в загальну схему жорсткого економічного детермінізму. На його думку, будь-яка велика соціальна група (клас) і, відповідно, кожна людина — представник певного класу, бачить і досягає дійсність крізь призму власного становища у спотвореному світлі своїх специфічних цілей та егоїстичних інтересів. Відкидаючи саму можливість автономного існування свідомості (колективної та індивідуальної), наголошуючи на соціально-економічних детермінантах світогляду, К. Маркс на численних прикладах намагався довести, що в перебігу історичного становлення кожного класу неминуче відбувається процес формування його ідеології — «хибної свідомості», яка включає в себе притаманні лише цьому класу стиль мислення і спосіб теоретизування, певне світобачення, світовідчуття і світовідношення, емоційно забарвлені ідеї, цінності та стереотипи: «Над різними формами власності, над соціальними умовами існування височіє ціла надбудова різних і своєрідних почуттів, ілюзій, способів мислення і світоглядів. Весь клас творить все це на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин. Окремий індивід, якому всі ці почуття і погляди передаються у спадок за традицією і в результаті виховання, може (помилково) уявити, ніби вони і являють справжні мотиви і вихідну точку його діяльності»¹².

Упередженість ідеологічного світогляду, за К. Марксом, обумовлюється не випадковими помилками, людською ірраціональністю чи забобонами. На його думку, ідеологія неминуче формується як «хибна свідомість» тоді, коли сама дійсність існує в спотвореному вигляді. Тож основне джерело неадекватності знаходиться не в сфері самої свідомості, а лежить поза нею — в суспільно-політичній та, передусім, соціально-економічній дійсності. Так, розглядаючи релігію як одну з основних складових ідеологічних форм суспільної надбудови, він стверджував: «Ця держава, це суспільство породжують релігію, хибний світогляд, тому що самі вони — фальшивий світ. Релігія є загальною теорією цього світу ... вона перетворює на фантастичну дійсність людську сутність ... відповідно, боротьба проти релігії є опосередкованою боротьбою проти того світу, духовною втіхою якого є релігія ... (адже) вимога відмови від ілюзій про своє становище є вимогою відмови від такого становища, яке потребує ілюзій»¹³. Дещо пізніше, наочно продемонструвавши історичний контекст ідеологічної еволюції християнської доктрини — від релігії рабів і злидених до апології

маєтних класів та державної влади, Каутський підтвердив справедливості марксистської тези, що «панування релігії не може бути нічим іншим, як релігією панування»¹⁴.

Таким чином, в марксистській інтерпретації ідеологія відображає дійсні суперечності історичного процесу, але в тих їхніх проявах, коли суспільні реалії перевертаються з ніг на голову: адже ключовим завданням надбудови є захист і легітимація того базису, який її породив. Оскільки справжній зміст ґрунтованого на тій чи іншій формі приватної власності базису будь-якої антагоністичної суспільно-економічної формації складають подібні за своєю суттю ворожі людській натурі відносини експлуатації і панування одних класів над іншими, зацікавлені в консервації status quo домінуючі маєтні класи намагаються формувати і закріплювати однотипні ідеологічні конструкції надбудови (різноманітні концепції релігії, моралі, права, філософії, історії, політекономії і т. п.), які, приховуючи справжню сутність існуючої економічної системи, соціальної ієрархії та політичного режиму, водночас їх виправдовують і освячують.

Відповідно, класовий характер ідеологічних конструкцій обумовлює їхню суб'єктивність, пристрасність і заангажованість, коли на свідомому і несвідомому рівні відбувається фільтрація і вибіркоче «виключення» тих фактів дійсності, осмислення яких могло б суперечити соціальним установкам і загрожувати класовим інтересам. При цьому будь-яка ідеологія намагається видати свою спотворену і викривлену картину світу за єдино вірну чи навіть єдино можливу реальність. Більше того, кожен клас в боротьбі за свої інтереси намагається зобразити їх не лише як загальносуспільні, загальнодержавні чи загальнолюдські. Егоїстичні економічні та політичні цілі в класовій ідеологічній інтерпретації часто постають квінтесенцією здорового глузду і найвищої справедливості, підтверджуючи справедливість тези, що всі вимоги «рівності» для усіх по суті представляють вимогу привілеїв для обраних. Так, аналізуючи так звані «природні закони» і саме поняття «природного» («природне право», «природний стан»), Маркс наочно продемонстрував, якою потужною ідеологічною зброєю проти станових привілеїв дворянства стала філософія Просвітництва, оскільки «природність» та «раціональність» вимог буржуазії, ґрунтуючись на її метафізиці, можна було тільки відкинути, але не заперечити.

Як і в процесі матеріального виробництва, в ідеологічній сфері провідну роль відіграють маєтні експлуататорські класи. Саме

вони створюють думки та ілюзії, що становлять основу суспільної свідомості, тим часом як експлуатовані класи їх сповідують. Не випадково в своїх працях Маркс неодноразово підкреслював, що пануючими думками будь-якої епохи являються ідеї пануючого класу: «Це означає, що той клас, який являє собою домінуючу матеріальну силу суспільства, є водночас і його пануючою духовною силою. Клас, який має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, разом із тим володіє й засобами духовного виробництва, і внаслідок цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, загалом підпорядковуються панівному класу. Панівні думки суть не що інше, як ідеальне вираження панівних матеріальних відносин, як виражені в формі думок панівні матеріальні відносини; відповідно — це вираження тих відносин, які роблять цей клас панівним, це, відповідно, думки його панування ... вони (панівний клас) регулюють виробництво і розподілення думок свого часу; а це означає, що їхні думки суть панівні думки епохи». Втім, будь-яка надбудова, віддзеркалюючи розкол суспільства на антагоністичні класи, сама неминуче демонструє внутрішню суперечливість і неоднорідність. Адже поруч з ідеологією панівних класів співіснують елементи ідеології експлуатованих класів. Зміни в економічному базисі неминуче відображаються в надбудові, тож загострення класової боротьби та назрівання соціальної революції обов'язково супроводжуються серйозним ідеологічним конфліктом, адже «саме існування революційних думок в певну епоху вже передбачає існування революційного класу»¹⁵.

Проте ідеологічний конфлікт в ході революції є надзвичайно динамічним процесом (як і сама революція), тож «ім'я, з яким пов'язаний початок революції, ніколи не буває написане на її прапорі в день її перемоги». Задовго до В. Парето з його «теорією еліт» К. Маркс висловив думку, що народні маси піднімають повстання проти існуючого ладу лише тоді, коли окремі представники «еліти» починають підтверджувати їхні сумніви щодо справедливості і легітимності даного порядку: «В сучасному суспільстві революційні рухи для того, щоб мати якісь шанси на успіх, повинні спочатку запозичувати свій прапор у тих елементів народу, які, хоч і налаштовані опозиційно до існуючого уряду, проте цілком приймають існуючий суспільний устрій. Іншими словами, революції повинні отримувати свій вхідний квиток на офіційну сцену від самих-таки правлячих класів»¹⁶.

Розглядаючи егоїстичні класові інтереси як основу і першоджерело ідеології, Маркс обґрунтовано доводив, що «ідея» незмінно осоромлювалася, як тільки вона відокремлювалася від «інтересу». На його думку «будь-який новий клас, який ставить себе на місце класу, що панував до нього, вже для досягнення своєї мети змушений представляти свій інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства, тобто, висловлюючись абстрактно, надати своїм думкам форму загальності, зобразити їх як єдино розумні та загальнозначимі. Клас, який здійснює революцію, вже за одним тим, що він протистоїть іншому класу, від самого початку виступає не як клас, а як представник всього суспільства; він фігурує у вигляді усїєї маси суспільства на противагу єдиному панівному класу». З іншого боку, «неважко зрозуміти, що будь-який масовий «інтерес», який прагне історичного визнання, коли він вперше з'являється на світовій сцені, далеко виходить в «ідеї» або «уявленні» за свої справжні кордони і легко змішує себе з людським інтересом взагалі»¹⁷.

Найбільш виразно і логічно послідовно своє розуміння зв'язків між (абстрактною) «ідеєю» та (економічним) «інтересом» Маркс виклав в одній з своїх класичних праць — «18 брюмера Луї Бонапарта». Розглядаючи «легітимну монархію» Бурбонів як політичне вираження спадкової влади власників землі (старого дворянства), а липневу монархію «короля барикад» Луї Філіпа Орлеанського як відображення «узурпаторської влади буржуазних вискочнів» (тобто великої фінансової буржуазії), він зазначив: «Таким чином, ці фракції були роз'єднані аж ніяк не так званими принципами, а матеріальними умовами свого існування, двома різними видами власності; вони були роз'єднані старою протилежністю між містом і селом, суперництвом між капіталом і земельною власністю. Що їх разом із тим пов'язували з тією або іншою династією старі спогади, особиста ворожнеча, побоювання і надії, заботони й ілюзії, симпатії й антипатії, переконання, символи віри і принципи — хто це буде заперечувати? ...Якщо орлеаністи, легітимісти, кожна фракція намагалася переконати себе та інших, що їх розділяє прив'язаність до двох різних династій, то факти потім довели, що, навпаки, протилежність їхніх інтересів робила неможливим злиття двох династій». Знову повторивши, що необхідно «проводити різницю між фразами та ілюзіями партій, і їхньою справжньою природою, їхніми справжніми інтересами, між їхніми уявленнями про себе та їхньою реальною сутністю»,

К. Маркс з неприхованою іронією нагадав з цього приводу ще й цікавий епізод з англійської історії: «Так, англійські торі довго уявляли, що вони щиро віддані королівській владі, церкві та принадам старовинної англійської конституції, поки в годину небезпеки у них не вирвалося зізнання, що вони пристрасно віддані одній лише земельній ренті»¹⁸.

Таким чином, якщо спробувати зробити з марксистських ідей логічні висновки, то слід було б сказати, що всі ідеології, відрізняючись лише за специфічним змістом (але не за своєю суттю), є пристрасними, корисливими та брехливими, а будь-яка істина — соціально детермінованою і класово обмеженою. Більше того, згідно з цим баченням видається неможливим в принципі й будь-яке науково нейтральне знання, оскільки за кожною «чистою теорією» стоїть (вузько) класове бачення та егоїстичні інтереси, а самі питання дослідники формулюють таким чином, що вони вже передбачають потрібні відповіді. Як дещо пізніше сформулює цю проблему К. Мангейм: «Існують сфери мислення, в яких неможливо навіть уявити наявність ні з чим не співвідносного і не обумовленого соціальною ситуацією знання. Навіть Господь не міг би сформулювати історичну точку зору відповідно до парадигми $2+2=4$, оскільки все, що доступно розумінню, може бути в кожному конкретному випадку сформульовано лише у співвідношенні з постановкою проблеми і концептуальною системою, які самі виникають в потоці історичних перетворень... історичне, соціально обумовлене знання за своєю природою реляційне, тобто може бути сформульоване лише у співвідношенні з певною позицією»¹⁹. (Доволі цікаво відзначити, що ліберальні, фашистські та комуністичні держави у своїй теорії і практиці успішно відшукували «гнилі», «ворожі», «підривні», «неполіткоректні» теорії не лише в галузі історії, політології, політекономії чи філософії, але й мистецтвознавства, генетики, фізики, антропології і навіть шахів).

Проте ані сам К. Маркс, ані його послідовники так і не наважилися зробити висновки, яких дійшов К. Мангейм. В марксистській літературі слово «ідеологія» в значенні обман, фікція застосовується виключно стосовно ворожих пролетаріату суспільних груп (класів) та конкуруючих політичних партій. Хоча сам Маркс і не вживав цей термін щодо пролетаріату, його наступники все ж визнали «ідеологічність» і пролетарської свідомості — діалектичного матеріалізму, проте суто діалектично проголосили догмат нерівноцінності ідеологій. Так, у зв'язку з буржуазною критикою

марксизму відомий лівий комуніст Д. Лукач писав, що часто доводилось чути з буржуазного боку заяви, ніби історичний матеріалізм є такою самою функцією розвитку і розкладу капіталістичного суспільства, як усі інші ідеології: «Загальновідомий в очах буржуазної науки вирішальний аргумент проти істинності історичного матеріалізму полягає в тому, що його треба застосувати стосовно самого себе. Вчення історичного матеріалізму, якщо воно вірне, передбачає, що всі так звані ідеологічні витвори являють собою функції економічних відносин: сам історичний матеріалізм (як ідеології пролетаріату, що бореться), так само є лише такою ж ідеологією, такою ж функцією капіталістичного суспільства». На думку Лукача, «цей доказ може бути визнаний почасти ґрунтовним без того, щоб відмовляти історичному матеріалізму в науковому значенні. В усякому разі історичний матеріалізм можна і потрібно застосовувати до самого себе, але таке застосування до самого себе аж ніяк не веде до повного релятивізму, з нього жодним чином не випливає, що історичний матеріалізм не являється вірним історичним методом»²⁰.

В своїх роботах Д. Лукач і А. Грамші — останні видатні інтерпретатори марксистської доктрини — виклали розлоге обґрунтування, чому одна ідеологія краща за інші. Розгортаючи свою аргументацію, вони стверджували, що за умов капіталістичної формації лише клас пролетарів займає таку позицію («центральну», «ключову»), яка дозволяє тільки йому осмислити й усвідомити реальний стан суспільного розвитку, осягнувши весь світ в його істинності. На відміну від приречених на неминучу загибель реакційних класів і прошарків, які зацікавлені в приховуванні суспільної дійсності навіть від себе і за своїм соціальним становищем, не здатні та й не бажають пізнати закономірності суспільного розвитку, прогресивний клас — пролетаріат — єдиний, який може зрозуміти суспільне буття в діалектичному розвитку, і, здійснивши неминучу соціалістичну революцію, думати про своє постреволюційне майбутнє²¹.

Так перша ж теорія ідеологій, відмовившись від наукового релятивізму, стала черговою жертвою ідеологічного ревелюціонізму.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 13. — С. 6–7.

² Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. — М.: Государственное социально-экономическое издательство. — 1936. — С. 115.

- ³ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 2. — С. 129, 537.
- ⁴ Там само. — Т. 4. — С. 424.
- ⁵ Там само. — Т. 8. — С. 238.
- ⁶ Козер Л. Функции социального конфликта — М.: Идея-Пресс, 2000.
- ⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 4. — С. 96; Т. 7. — С. 86; Т. 8. — С. 38.
- ⁸ Гитлер А. Майн кампф. — М.: Витязь, 2000; Mises L. von. Liberalism. In the classical tradition. — San Francisco: Cobden Press, 1985.
- ⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. — М.: Изд-во политической литературы, 1982. — Т. 13. — С. 7; Т. 4. — С. 133.
- ¹⁰ Там само. — Т. 3. — С. 49; Т. 13. — С. 6-7.
- ¹¹ Там само. — Т. 3. — С. 32.
- ¹² Там само. — Т. 8. — С. 145.
- ¹³ Там само. — Т. 1. — С. 415-416.
- ¹⁴ Там само. — Т. 1. — С. 109; Каутский К. Происхождение христианства. М.: Политиздат, — 1990.
- ¹⁵ Там само. — Т. 3. — С. 45-46.
- ¹⁶ Там само. — Т. 12. — С. 245.
- ¹⁷ Там само. — Т. 2. — С. 89; Т. 3. — С. 46-47.
- ¹⁸ Там само. — Т. 8. — С. 145-146.
- ¹⁹ Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994. — С. 72.
- ²⁰ Лукач Д. История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. — М.: «Логос-Альтера», 2003. — С. 308.
- ²¹ Грамши А. Искусство и политика. В 2-х т. — М.: Искусство, 1991; Лукач Д. История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. — М.: «Логос-Альтера», 2003.

Андреева О. М.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ В УКРАЇНІ

У сучасних політичних дослідженнях в Україні дедалі частіше відсутність міцної національної ідентичності розглядається як фактор ціннісного розколу країни і соціальних ризиків. Якщо ж більш ґрунтовно розглядати цю проблему, то стає зрозумілим, що криза національної ідентичності в Україні пов'язана з відсутністю загальноприйнятої моделі такого роду ідентичності, що, у свою чергу, пов'язане з порушенням оптимальної міри співвіднесення «локального» та «універсального» вимірів національної ідентич-

ності. Подібне порушення призводить до того, що вимір «локального» шукають на шляхах звичного для української історії етноцентричного сценарію (і, практично, без змін відтворюється на принципах романтичних уявлень ХІХ століття), тоді як вимір «універсального» пов'язується з простим *інтеграціоністським сценарієм*, заснованим на принципі механічного входження частини до *Цілого*. Це можливе Ціле і є заміником виміру «універсального». У цих уявленнях роль згаданого Цілого відіграє або «ЄС», або «ЄЕП» (аналог радянсько-імперського утворення на чолі з Росією).

Таким чином, починаючи з перших років незалежності України, замість пошуків виміру «універсального» в українській «національній ідеї», у ній має місце *конфлікт інтеграціоністських сценаріїв*, який зайшов до глухого кута і створив основу для розколу України на основі вибору сценарію за шкалою «ЄС-ЄЕП». Наочним виявом зазначеного тупика є багаторічна суперечка щодо української «багатовекторності», яка заганяла суспільну свідомість України до ситуації помилкового вибору (оскільки всі три варіанти такого роду вибору¹ в реальності означали абсолютизацію інтеграціоністської моделі у формуванні української ідентичності та нової української державності). Основна загроза національній безпеці України за умов домінування зазначеного альтернативного вибору полягає не тільки у фіксації двох різнонаправлених (і відверто ворожих один одному) типів ідентичності, але й той факт, що прийняття інтеграціоністської моделі як заміни універсального виміру національної ідентичності означає приховану відмову від *історичної суб'єктності* як такої (зазначимо, що універсальний вимір невіддільний від подібного роду суб'єктності). Така відмова означає або надання права представникам цього «Цілого» (у цьому разі йдеться про ЄС) розв'язувати проблему «української історичної суб'єктності».

Як уже говорилося, у зазначеному інтеграціоністському міфі «Європа» виступає у ролі «повноцінного» суб'єкта, який «дарує» Україні підключеність до «універсального». Криза національної ідентичності у самій Європі, симптоми якої ми продемонстрували у першому параграфі цієї статті, свідчить про химерність подібного роду уявлень, про проектування на Євросоюз символічних функцій національної ідентифікації, носієм яких наразі він не може бути через власні серйозні проблеми. Що ж стосується «східного» інтеграціоністського сценарію, то його історична безперспективність

для України полягає у підключеність до *далекого* для України *історичного проекту*, оскільки він заснований на принципах і цінностях, протилежних тим, які були домінуючими в українському публічному просторі. (Йдеться про європейські цінності «свободи», «демократії», «прав людини» тощо). Сказане означає не тільки те, що передбачуваними учасниками проекту «ЄП» є держави, чії принципи далекі від моделі європейської демократії, але й те, що східний інтеграціоністський сценарій означає включеність до російського «реставраційного проекту», відтворення віртуальної «радянської імперії» на новому витку історичної спіралі, що раз і назавжди закриває для України можливість змінити свою історичну долю та розстатися з примарою радянського минулого.

Що ж стосується проблеми вибору «локального» виміру української національної ідентичності, то за умов проаналізованого порушення «діалектики» локального та глобального зазначений тупик проявився у суперечках щодо «етнічної» або «громадянської» («політичної») моделі української нації. Незважаючи на всю критику на адресу етноцентризму необхідно відзначити, що за умов української поліетнічності кожна з цих моделей має свої переваги, свої недоліки та свої складності для втілення у життя. Так, етнічна модель «української нації» припускає особливу структуроутворюючу роль українського етносу, української мови та української культури як у формуванні «української нації», так й України як суверенної держави, роль, яка буде нівельована у співтоваристві «політичної нації». (В останньому випадку як об'єкти дискримінації будуть позиціонувати себе етнічні українці). Серед недоліків «етнічної моделі», крім загроз «націонал-радикалізму», існує прихована загроза федералізації України за національно-етнічним принципом, тобто за принципом компактного проживання етносів, які можуть вимагати для себе національно-державних автономій, несумісних з унітарним устроєм України, тобто у цьому разі Україна буде копіювати устрій РФ. (Наприклад, у цьому випадку обґрунтованими будуть претензії на створення Кримськотатарської державної автономії). Загалом можна відзначити, що «етнічна модель» виправдовує себе щодо невеликих держав, де «націотворчий етнос» кількісно домінує. Однак схема «титульний етнос/національні меншості» приховує реальну небезпеку переслідування «національних меншостей», прикладом чого може служити вся історія держав Східної Європи. Складності реалізації

цієї формули в Україні полягають, насамперед, у відсутності такого етносу, у цьому випадку українського, чия кількісна перевага над іншими етносами була б настільки великою, що дозволила б здійснити сценарій національної ідентичності за моделлю «вторинної реетнізації» досить безболісно. Досвід держав, у яких етнічна модель ідентичності у сучасну епоху стає домінуючою, показує, що повністю безболісним цей процес взагалі не може бути. Він може відбуватися за катастрофічним «балканським варіантом» з масовими зіткненнями та жертвами на етнічному ґрунті. Він може здійснюватися у відносно мирних «прибалтійських сценаріях» (хоча й там проблема інтеграції «національних меншостей», особливо російськомовного населення, стоїть досить гостро). Він може здійснюватися за сценарієм грузинським, де наявність «критичної маси» «корінного етносу», здавалося б безсумнівна, проте де однаково маячить примара абхазького та південноосетинського сепаратизму та прямих військових зіткнень. В українському «виконанні» цей сценарій хоча й не дійшов до масштабів повсюдної «балканізації», але все-таки дав відчутні негативні плоди у вигляді багаторазово констатованого в українських ЗМІ «розколу країни», глухих загроз сепаратистських сценаріїв, паростками масових зіткнень на етнічному ґрунті, технологічно спровокованими певними політичними силами як усередині України, так і за її межами (йдеться про зіткнення у Криму). Наведені приклади свідчать про те, що цей «національний проект» потребує істотної корекції.

Модель «політичної нації» має перевагу у смислі затвердження *єдиного правового поля*, у якому функціонують громадяни різних етносів України, відсутністю дискримінації за етнічним принципом, яка досягається шляхом віднесення всіх громадян України до «українців» або «народу України». Окрім відсутності правової основи для дискримінації, виграшною стороною зазначеної моделі нації виступає більша відповідність *унітарному принципу* державності. Ця модель робить непотрібним термін «корінні народи», який заплутує, оскільки «корінним народом» автоматично стає все населення України. Що ж стосується «національних меншостей», то за прийняття цієї моделі до таких можуть бути віднесені ті етнічні співтовариства, які себе ідентифікують як такі та вимагають свого визнання як таких з боку держави. У цьому випадку результатом такого позиціонування може служити консолідація етносу *винятково* на мовно-культурних принципах

і забезпечення мовно-культурних потреб і прав етносу, який відносить себе до «національної меншості». Таке позиціонування має ґрунтуватись на Європейській хартії національних меншин (у числі цих прав пріоритетне значення належить праву на освіту рідною мовою). Але це не означає утвердження права не вивчати державну мову.

Культурно-національне самовизначення у рамках моделі «політичної нації» припускає відсутність ідеї федералізації на етнічних підставах і відмову у праві національних меншостей виступати у ролі правових колективних суб'єктів, які претендують на власну державність, отже, конституційно не допускаються можливості для створення «національно-територіальних автономій».

Таким чином, на перший погляд, модель політичної або громадянської нації за умов поліетнічної держави нерідко видається як «раціональна», сучасна та «європейська» альтернатива етнічній моделі нації. Перераховані вище особливості завоювали в Україні численних прихильників серед тих теоретиків і політиків, які не сприймають крайності «етнофундаменталізму»². Проте є недолік «політичної моделі» нації, який полягає в тому, на наш погляд, що ця модель може мімікрувати під *універсальний* вимір «національного проекту», як стверджують деякі автори. Хоча насправді вона цього недоліку позбавлена та пропонує замість проекту етнонації різновид інтеграціоністського проекту за досвідом створення політичних націй у світі — Франція, Іспанія, США, Бразилія, Індія тощо. Такий шлях для багатоетнічної України цілком прийнятний.

Цей «недолік» був штучно перебільшений у недавній статті О.Кривдика «Українська нація» (сайт «Українська правда» 16.02.07), хоча автор статті не пов'язував цей недолік з відсутністю універсального виміру національної ідентичності у проекті української політичної нації. Проте він побачив тенденцію до «реставрації радянського проекту», яка міститься у концепті «багатонаціонального українського народу». Нібито відсутність універсального компонента національної ідентичності за існуючого порядку речей буде означати консервацію статус-кво, тобто збереження українського народу на існуючому рівні індивідуального населення без об'єднуючого та консолідуючого фактора. (У цій прихованій денационалізуючій тенденції, яка перебуває під камуфляжем риторики щодо політичної нації, можуть приховуватися різні, нерідко несумісні сценарії ідентичності, наприклад, «загальноро-

сійська ідентичність», з одного боку, і «донаціональна, територіальна ідентичність» — з іншого. Спільним у цих сценаріях, проте, буде те, що обидва вони *розмивають* національну українську ідентичність, яка формується, руйнують її слабкі паростки, які так важко пробивають собі шлях серед перерахованих інерційних та негативних тенденцій).

Другою денационалізуючою особливістю, яка міститься у проекті «політичної нації», є, за словами О.Кривдика, відсутність сценарію «культурної ідентичності» української нації, оскільки під виглядом критики «етнофундаменталізму» може здійснюватися заперечення україномовної культури як такої. Зазначена ним «вада» політичної нації нібито проявляє себе як заклопотаність проблемою статусу російської мови в Україні та проект надання російській мові статусу державної або офіційної. За сформованих умов цей проект під маркою мовної рівності (або ідеї мовного білінгвізму) несе у собі передумову *пріоритету* російської мови, яка поширюється на сферу *культури* (тобто російська мова виступає мовою «великої культури» на протигагу українській мові як різновиду «прислівника», як мові провінційній, регіональній, мові «малої культури»).

Таким чином, за існуючої соціально-політичної, культурної та геополітичної ситуації (мається на увазі, насамперед, роль Росії в ескалації проекту «політичної нації» з таким її «контрабандним товаром», як проблема «статусу російської мови») можна стверджувати, що боротьба з «українською ксенофобією» з таким ідеологічним інструментарієм буде насправді замаскованою ідеологією російської «культурної гегемонії». У цьому пункті ми також не зовсім згодні з О.Кривдиком, який відзначав присутність цієї гегемоністської стратегії у проекті «складеної етнічної нації» (на зразок Швейцарії), де етноси анклавно розмовляють своєю мовою. (На думку автора статті, прикладом такого роду проекту виступили ініціативи з «параду регіональних мовних суверенітетів» зразка весни 2006 року). Аналогічною гегемоністською стратегією відзначений проект «двомовного мультикультурного співтовариства» за типом Бельгії, у якому, відповідно до думки автора, також наявні такі перешкоди національному будівництву, як витіснення української мови на культурну периферію, русифікація під виглядом європейського правового принципу і т. д.

Ми дозволили собі досить повно викласти погляди О.Кривдика, щоб показати, що прибічники етнічної моделі (або «універсального

компоненту української національної ідентичності») шукають будь-які шляхи для утвердження своєї позиції і дискредитації інших позицій.

Теорія української політичної нації є протилежною «радянському проекту». Вона, навпаки, пропонує шлях «втягування» різних етносів, які проживають в Україні, в орбіту українства, української мови і культури, зорієнтована на створення міцної держави без етнічних конфліктів. Те, що українські політики своїми незграбними, поспішними діями у мовній політиці дискредитують теорію політичної нації, яка виправдала себе у великій кількості країн, зовсім не означає хибність цієї теорії. На жаль, події 1917–1919, 1991–2008 років свідчать, що українська інтелігенція має здатність для того, щоб будь-яку конструктивну ідею «забалакати», будь-яку коаліцію розвалити, відкрити простір для розвалу держави, а потім розбігтися «по хуторах» і плакати «за гірку долю України». Аналіз цих історичних періодів показує, що жоден інтеграційний проект на користь України наші «найдемократичніші демократи» не здійснили, сильних об'єднаних партій не створили. Останнім прикладом є проект створення так званої «могутньої партії» на основі «Нашої України — Народної самооборони». Знову груповщина, відсутність інтеграційних прагнень, за якими інтереси України та її народу (про який бучімто піклуються «демократи») навіть не проглядаються.

З проаналізованих вище сценаріїв формування національної ідентичності в Україні (і загроз її національній безпеці у вигляді потенційного розколу країни) у формі сценарію «етнічної нації» можна констатувати, що вихід за межі зазначеного сценарію можна знайти на шляхах усвідомлення того факту, що (а) *дзеркальна симетричність* згаданих нами двох сценаріїв пов'язана з тим, що обидва вони виступають похідними від *інтеграціоністських стратегій* і (б) реалізація ж сценарію української політичної нації залежить не від гіпотетичного *третього шляху*, а від політичної волі влади з реалізації стратегії підпорядкування інтеграціоністського проекту (або проектів) проекту «*національної ідентичності*» (а не навпаки). Сказане означає, що інтеграціоністський проект прямо впливає з реалізації *універсального компонента* «національної ідеї», тобто того, яким чином «нація» консолідується у межах глобального «історичного часу» і бачить себе у межах «Великої Історії», як держава підтримує громадянина (а не «етнічну фігуру»), незалежно від етнічної належності, а він державу.

Вибір же цього універсального виміру не пов'язаний з протиставленням «етнічна нація/політична нація» (це протиставлення перебуває на рівні «локального» виміру, дискусій, інколи безплідних), але лежить на рівні більш глибоких «метафізичних» передумов. А ці передумови не зводяться лише до родового «загального», з яким «локальне» співвідноситься як видова своєрідність, але пов'язані з цілісною системою взаємозалежних уявлень (які, безперечно, у більшій своїй частині мають ідеологічний і навіть міфологічний характер). Під подібного роду уявленнями ми маємо на увазі уявлення щодо «закономірностей світової історії» та «особливостей її сучасного моменту», про те, чи існує «універсальна історія» і який її «смысл»³, який «розподіл» існуючих націй у «смысловій конфігурації сучасної історії», яке місце *конкретних* націй у «загальнолюдському «концерті націй» і який «історичний проект» вона повинна вибрати для того, щоб не тільки відбутися, але й «вписатися» до цього «концерту», знайти у ньому своє місце та окреслити «траєкторію свого історичного майбутнього» відповідно до цього місця та взятої на себе «загальнолюдської місії».

У сучасній політичній філософії весь спектр перерахованих «історіософських» питань міститься у «цивілізаційній проблематиці»⁴. Тому значним чином «цивілізаційне» може служити синонімом «універсального», до розгляду того, яким чином «цивілізаційний вибір» нації (та міра його адекватності існуючим історичним реаліям) тягне за собою моделі уявлень щодо загроз і національну безпеку загалом та яка «цивілізаційна підстава» може бути оптимальною для усунення сформованих ризиків і загроз для сучасної України.

На закінчення статті зазначимо, що ці «загальнофілософські» міркування на практиці мають дійовий «технологічний» характер (оскільки тільки з їхньою допомогою можна прописати «номенклатуру історичного проекту» у довгостроковій історичній перспективі), тоді як «чисті технології» без такого роду концептуальних «основ» приречені на повне безсилля у вирі сучасних динамічних змін, де політичні та економічні кризи глобального і національного масштабів стали звичними.

¹ Йдеться про можливий пріоритет а) західного вектора, б) «кучмівської» багатовекторності або прийняттям в) східного вектора. Окремо стоять ізоляціоністські концепції «повного нейтралітету».

² Так, наприклад, Н. Михальченко пише: «Національна ідея втрачатиме дієвість, якщо не буде запліднюватися ідеєю «української політичної нації», у якій «політичне співгромадянство» домінує над іншими формами індивідуальної та колективної ідентифікації — етнічної, релігійної, партійної, кланової. Щоб досягти цього, нам потрібно розв'язати два завдання: по-перше, показати «єдність долі» всього українського народу, хоча деякі його прошарки були в різні часові проміжки по різні боки барикад (політичних, ідеологічних, релігійних), помилялися або йшли правильним шляхом. Кожен громадянин України має реальні шанси бути запитаним для нових ролей після досягнення країною незалежності; по-друге, якими б гострими не були конфлікти в суспільстві на економічному, соціальному, етнічному, релігійному ґрунті, вони не можуть підірвати бажання і здатність громадян України бути єдиним народом, обирати свою долю демократичним шляхом». — Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — К., 2004. — С.211–212.

³ Питання щодо існування «універсальної історії» було у нашій сучасності особливо акцентоване та гостро поставлене Ф.Фукуямом, який останнім часом відходить від цієї проблематики на користь цивілізаційній.

⁴ Популярність ідеологем С.Пантінгтона, колеги та одночасно його опонента Ф.Фукуями показує, яким чином проблеми «смыслу історії» взаємозалежні з проблемою «сутності цивілізації» та ідеологіями «цивілізаційного вибору», що впливають з «цивілізаційних» теорій, які обґрунтовують «політичні права» деяких країн на гарантування безпеки у світі.

Борозенець Т. А.

СВІТОГЛЯДНИЙ ВИМІР РЕЛІГІЙНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ

Релігійний конфлікт як специфічний тип антропного конфлікту

В сучасній конфліктології конфлікт визначається як своєрідний тип проблематичних ситуацій соціальної взаємодії, для якого характерне найвище психологічне напруження сторін, що породжується граничним розбалансуванням системи «завдання — особисті можливості» та (або) «прагнення — умови середовища»¹. Конфлікт в своєму нейтрально інваріантному сенсі наповнюється конкретним змістом залежно від сфери життєдіяльності людини, в якій він актуалізується.

Предметом нашого розгляду є сфера релігії, до якої досі залучена переважна більшість населення планети. Згідно з феноменологічним підходом, який досліджує й категоріально описує явища,

довіряючи виключно їхньому самовиявленню та самосвідченню, релігія — це самовизначення людини стосовно до Сакрального Буття заради цілковитого вирішення всіх смисложиттєвих проблем. Як своєрідна відповідь на екзистенційні проблеми та спроба їх остаточно вирішити релігія характеризується надзвичайною напруженістю свого життєвого поля та підвищеною конфліктогенністю. У випадку релігії, коли йдеться про найважливіші питання життя, компромісу досягти вкрай важко, якщо взагалі можливо.

Релігійні конфлікти, тобто конфлікти, які виникають, формуються та завершуються в сфері та на кордонах релігійного життя, мають різноманітні вияви та форми. Керуючись базовою класифікацією конфліктів, яка виходить з критерію суб'єктності, релігійні конфлікти слід віднести до антропного типу конфліктів, які розподіляються на два види — соціальні та внутрішньо особистісні конфлікти. До соціальних належать конфлікти міжособистісні, між особистістю та групою, між малими, середніми та великими групами. До внутрішньо особистих відносять конфлікти між бажаннями, між бажаннями та можливостями, між бажаннями та вимогами, між потребами, між потребами та можливостями індивідуальності.²

Ці види конфліктів набувають своєрідних трансформацій в релігійному контексті. Так, соціальні конфлікти, набуваючи релігійного характеру, стають конфліктами між окремими віруючими, між окремим віруючим та групою віруючих, між малими, середніми та великими групами віруючих, які можуть представляти групи всередині певного релігійного напрямку чи конфесії, цілі релігійні напрями та конфесії, окремі релігії та релігійну спільноту загалом у її відносинах з навколишнім світом. Внутрішньоособистісні конфлікти в сфері релігії трансформуються в різноманітні конфлікти духовного життя віруючого, які в цілому зводяться до конфлікту між абсолютним сакральним ідеалом, до якого прагне людина, та її наявним недосконалим мирським станом.

За свідченням самих віруючих, релігійні конфлікти мають переважно світоглядну природу, тому що розгортаються в сфері духовного життя людини навколо ідей, норм, принципів, цінностей, почуттів, бажань та ідеалів. Релігійний світогляд — це сукупність уявлень про світ, в яких усвідомлюються та виражаються дані релігійної інтуїції, тобто безпосереднього, глибоко інтимного, досвідного переживання Сакрального. В найбільш інтелектуально

розробленому та структурованому вигляді релігійний світогляд постає у формі богослов'я. Тому, якщо ми хочемо адекватно зрозуміти світоглядну природу релігійних конфліктів, нам перш за все слід досліджувати їхні богословські підвалини.

Богослов'я є типом раціонального пізнання, яке керується абсолютним авторитетом певного релігійного одкровення. Саме специфіка ставлення до певного релігійного одкровення створює світоглядні передумови для виникнення релігійних конфліктів. Так, конфлікт між релігією та зовнішнім нерелігійним світом визначається визнанням або невизнанням авторитету релігійного одкровення як такого, міжрелігійні конфлікти в своїй основі мають змістовні світоглядні розходження між різними одкровеннями, міжконфесійні — між альтернативними традиціями богословського тлумачення одного одкровення, між групами в рамках однієї конфесії — між різними підходами до розуміння однієї традиції тлумачення одкровення, міжособисті — між індивідуально-суб'єктивними інтерпретаціями спільної традиції тлумачення. Внутрішньоособисті релігійні конфлікти в цілому визначаються проблемною напруженістю між благоговінням віруючого перед вираженим в одкровенні абсолютним взірцем та усвідомленням свого реального гріховного стану.

Зокрема, конфлікт між релігією загалом та зовнішнім щодо неї світом нині спостерігається в їхній антагоністичній боротьбі за душу та серця людей, яка знаходить вияв відповідно в релігійному місіонерстві та різноманітних секуляризаційних рухах. Конфлікт між світовими, національними та локальними релігіями виявляється в міжрелігійній полеміці, в якій кожна виходить з визнання власного абсолютного для неї одкровення, що унеможлиблює визнання інших релігійних одкровень як істинних. Так для буддистів єдиним істинним одкровенням є тексти Трипітаки, для християн — Біблія, для мусульман — Коран, для індуїстів — Веди...

Кожна з релігій в собі поділяється принаймні на три конфліктуючі між собою напрями, для кожного з яких характерне власне ставлення до істин єдиного для них одкровення — консервативне, помірковане, ліберальне. В свою чергу кожен з релігійних напрямів поділяється на свої консерваторів, поміркованих і лібералів. Цей розподіл врешті респт охоплює всі елементи релігійної структури — від напрямів та великих груп аж до кожного окремого віруючого, у внутрішньому світі якого ці тенденції ворогують одна з одною.

Для консерватизму властиве прагнення цілковито та буквально сприймати, тлумачити та виконувати постулати релігійного одкровення, абсолютно не зважаючи на конкретний історичний контекст, що в кінцевому підсумку призводить до крайніх форм заперечення, самоізоляції та закритості щодо зовнішнього світу (релігійного фундаменталізму). Лібералізм навпаки визначається вкрай вільним, відірваним від традиційного тлумаченням змісту одкровення залежно від певної історико-культурної ситуації, що загрожує релігії втратою релігійної самоідентичності та розчиненням у зовнішньому світі. Поміркованість займає проміжну позицію між першими двома тенденціями та передбачає трансформацію форм трансляції релігійного одкровення відповідно до історичного контексту за збереження первинного сутнісного змісту одкровення. Прибічники цього підходу вважають, що лише розумний синтез традиціоналізму та модернізму забезпечить виживання та адекватний розвиток їхнього релігійного напрямку в сучасному світі.

В рамках кожної з трьох світових релігії (буддизму, християнства та ісламу) згадані три конфліктуючі підгрупи виявляються досить чітко. В сучасному буддизмі виразником релігійного консерватизму виступає тхеравада, поміркованості — махаяна, а лібералізму — різноманітні необуддійські угруповання. В ісламі консервативна тенденція переважно реалізується представниками шиїзму та ваххабізму, поміркована — сунізму, а ліберальна — суфіями та поодинокими представниками світської інтелігенції. В християнстві консерватизм найбільшого вираження набув у православ'ї, лібералізм — в протестантизмі, а поміркованість — в католицизмі.

Повторимося, що кожен з вказаних напрямів в свою чергу має своїх консерваторів, лібералів і поміркованих. Зокрема, в українському православ'ї чітко виділяються три конфліктуючі сторони — вкрай консервативні старообрядці, в цілому ліберальні УПЦ КП і УАПЦ та поміркована УПЦ, в яких знову ж таки можна виявити консервативних фундаменталістів, ліберальних реформаторів і помірковано-традиціоналістичних апологетів і місіонерів.

Виклики секуляризації та криза релігії

Сучасне суспільство перебуває в радикальній сцієнтистсько-техногенній ситуації. Науково-технічний прогрес є фундаментальним фактором, який повністю конституює не лише зовнішньо-матеріальний образ сучасної цивілізації, але й цілком визначає її глибинні теоретичні засади.

Для сучасної парадигми раціональності характерна відсутність протистояння й навіть чіткого розрізнення суб'єкту й об'єкту пізнання. Сьогодні світ стає вкрай суб'єктивним, релятивним, дискретним, ієрархічним, плюралістичним, діалогічним (синергетичним) та зрештою нігілістично ірраціональним³. Така пост-модерністична картина світу радикально суперечить картині світу класичної науки.

Інакше в ній вирішується і проблема співвідношення віри та розуму, яка має фундаментальне значення для релігії. Віра та розум розглядаються переважно як принципово різні й тому унікальні та рівноправні сфери життєдіяльності суспільства та досвіду особистості. В ліберально плюралістичному світі як релігійний досвід віри, так і наукові знання розуму оголошуються однаково істинними та рівноцінними, вони вже не протистоять одне одному⁴. Здавалося б релігія має святкувати перемогу, адже антагоністичне протиставлення віри та розуму, релігії та науки відходить у минуле.

Проте, з інтенсивним утвердженням нової наукової парадигми безпосередньо пов'язана інтенсифікація процесу секуляризації сучасного суспільства. Фактично науково-технічний прогрес зворотньо-пропорційно співвідноситься з падінням впливу релігії на суспільне життя. Чим далі йде розвиток науки та техніки, тим більше релігія обмежується сферою особистого життя, стає тільки власною справою, втрачаючи реальні можливості впливати на процеси суспільного розвитку. Під впливом секуляризації невпинно девальвується та руйнується релігійний світогляд та спосіб життя⁵.

В наш час помітно скоротилася кількість країн, які дотримуються релігійного віровчення як державної ідеології, допускають контроль церкви над шкільною освітою та іншими сферами суспільної діяльності громадян. Неухильно зростає світськість держав, які до цього тривалий час репрезентували себе як релігійні. Втратила колишній вплив, а то й просто ліквідована цензура церкви в області науки й культури.

За умов зростаючих контактів між народами, утвердження в людському співтоваристві функціональності універсальних норм і принципів співжиття формується уявлення про релігію як лише одну зі складових культури людства, певну субкультуру чи навіть фольклорне явище. Поглиблення диференціації всередині самого феномену релігії призводить до того, що вона втрачає свою інтегративну роль у суспільному житті.

Секуляризуються також побутова і сімейна сфери життя суспільства, спостерігається зниження особистого рівня релігійної активності, поширюється внутрішньоособиста апатія щодо релігії. Дедалі більше віруючих під впливом секуляризації перетворюються на номінальних, позацерковних і безцерковних віруючих. Поширюється формальний підхід до практикування культових дій та обрядів: не через їхній духовно-сотеціологічний сенс, а лише через їхню зовнішню видовищність і звичай.

Дедалі більшого поширення серед віруючих набуває далека від релігійних моральних настанов релятивістська індивідуалістична етика. Дедалі більше людей не дотримується встановлених церквою норм регулювання особистого життя. Скорочується відтворення релігії в нових поколіннях, а також відчувається гостра нестача осіб, які бажають стати служителами культу чи прийняти чернецтво.

Глибока системна криза, яку нині переживає релігія, суттєво відрізняється від тих кризових ситуацій, у яких вона опинялася раніше. Якщо дотепер кризові ситуації в історії релігії стосувалися лише деяких регіонів і не охоплювали весь світ, то в добу глобалізації, яка обумовлена розгортанням НТП, цей процес набув універсального характеру⁶.

Це змушує релігійні громади модернізувати своє традиційне вчення та способи практичної діяльності щодо всього комплексу суспільно-актуальних проблем і перш за все — до проблеми світоглядного самовизначення людини в сучасних умовах. Попри всі деструктивні тенденції релігія продовжує займати значне місце в житті людства, про що переконливо свідчать недавні соціологічні дані⁷. Це є сприятливою передумовою для активної антисекуляризаційної діяльності, яку сьогодні розгорнули представники релігійного світогляду.

Відповідь релігії

Представники релігії нинішній стан речей оцінюють вкрай негативно й намагаються відновити свої позиції в житті сучасного суспільства. Так, сучасна християнська теологія критикує постмодерністичний, дехристиянізований світогляд і намагається захистити традиційно-класичну парадигму раціональності з її вірою в абсолютний статус істини, при одночасному визнанні певної обмеженості людського розуму.

За нових умов релігіям доводиться, з одного боку, пристосовуватися до них шляхом модернізації, перегляду традиційних поглядів

і підходів, а з другого — триматися своїх традиційних засад, без чого вони втратять свою автентичність. Ця дилема вирішується релігіями по-різному. Зокрема, християнські конфесії вирішують її залежно від традиційних для кожної з них інтерпретацій Біблії та відповідних типів вирішення проблеми співвідношення віри та розуму⁸.

Найсильніші ліберально-модерністичні тенденції характерні для сучасного протестантизму. Ситуація постмодерну активно осмислюється й сприймається сучасними протестантськими богословами. Вони наголошують на значущості саме інтерпретаційного (герменевтичного) методу витлумачення одкровення. В протестантській теології кінця ХХ ст., як і в науці, долається чітке протиставлення суб'єкту та предмету дослідження. Звернення до священного тексту набуває форми діалогу людини і Бога. Замість метанаративності у стосунках з'являється плюралістичність. Криза класичної монологічної наукової раціональності виражається в подоланні позаісторичності, абсолютності тверджень, монологічності. Зміст тексту виявляється не позалюдським, а зумовленим тим, хто його витлумачує⁹. Фактичне прийняття протестантизмом постмодерністичного тлумачення проблеми віри та розуму цілком пояснюється властивим для нього кардинальним індивідуалістичним суб'єктивізмом у питаннях віровчення.

Більш традиціоналістичним є сучасний католицизм, який, визнаючи і предметну, і методологічну різницю між вірою та розумом, одночасно стверджує абсолютний статус істин віри, а отже їхню ієрархічну перевагу над відносними істинами науки. При цьому підкреслюється законна автономність людського розуму за умови, що він в своїй діяльності не перевищуватиме своїх повноважень, тобто входить в сферу компетенції віри¹⁰. Для досконалої реалізації своїх природних потенцій розум має цілком покладатися на католицьку церкву, яку очолює римський понтифік як незаперечний авторитет у питаннях віровчення та моралі. У вченні про папу виявляється обмежений суб'єктивізм католицизму, на відміну від необмеженого у протестантизмі. Завдяки своїй позиції католицькій церкві вдається реалізовувати гнучку зважену політику щодо сучасного світу, одночасно зберігаючи вірність своїм традиційним засадам.

Найбільш традиціоналістичною течією християнства залишається православ'я, яке не просто не сприймає, але навіть накладає анафему на постмодернізм, як вияв глобальної апостасії сучасного

світу. Православ'я продовжує стверджувати абсолютну істинність одкровення, що осягається вірою як вершиною розумової діяльності. Віра є основа, енергія та завершальна мета знання розуму. Розумове знання є відбиттям та наслідком віри. Віра та розум не є двома окремими сферами людського життя, разом вони утворюють взаємопроникну органічну єдність. Нероздільний синтез віри та розуму дає православну картину реальності, яка сприймається як незаперечна абсолютна істина з властивими для неї апофатизмом, інтегральністю, ієрархізмом, універсалізмом. У цій перспективі наука тлумачиться як сфера формально-логічного розмислу і тому принципово відносна реальність, яка через свою неповноцінність має цілком підкорятись вірі¹¹.

За умов сучасної парадигми раціональності принциповий підхід основних напрямків християнства до вирішення проблеми співвідношення віри та розуму суттєво не змінився. Протестантизм, католицизм та православ'я у своєму ставленні до світу продовжують керуватися своїми історично традиційними засадами. Тому кожен з них по-своєму самовизначається щодо постмодерного світу.

Світоглядне самовизначення особистості і релігія

За своєю позитивною природою людське самовизначення потребує єдино-універсальних світоглядних засад, яких не може дати вкрай релятивний, плюралістичний світогляд постмодерної доби. Завдання формування та поширення таких засад в суспільстві завжди виконувала релігія з її вченням про пізнання Бога як фундаментальної основи буття всесвіту та людини. Як дійовий засіб самовизначення людини в світі через усвідомлення своєї богоподібності намагається релігія це робити й нині, зустрічаючись на цьому шляху з низкою як зовнішніх, так і внутрішніх перешкод.

До зовнішніх перешкод належить феномен секуляризації. Головною ж внутрішньою перешкодою виступає ситуація антагоністичного плюралізму шляхів релігійного життя в сучасному релігійному житті, що є великою спокусою як для вірних того чи іншого релігійного напрямку, так і для коло- та позацерковних людей. За умов поліконфесійності та полірелігійності людям, які відчують потребу релігійного життя, вкрай важко визначитися зі шляхами і засобами її задоволення.

Спробою вирішення проблеми є сучасний екуменічний рух. Його представники намагаються об'єднати розділені християнські конфесії, а в ідеалі навіть всі релігії на основі вироблення спільного

для всіх віровчення, яке б одночасно дозволяло кожному з учасників не відмовлятися від своїх традиційних переконань. Екуменізм передбачає прийняття фундаментальних принципів постмодерного світогляду — плюралізму, релятивізму та врешті решт нігілізму, й таким чином може розглядатися як втілення постмодернізму в релігійній сфері¹².

Домінуючий протестантський складник екуменічного руху пояснюється, перш за все, властивою для протестантизму релятивістською суб'єктивністю, яка не визнає необхідності єдиної, чітко сформульованої традиції теологічного дискурсу (переказу). Це споріднює сучасний ліберально-екуменічний протестантизм з сутнісними засадами секулярного постмодернізму.

Спроба переважно протестантських напрямків у рамках екуменічного руху виробити єдине християнське віровчення й створити на його основі єдину універсальну (екуменічну) церкву навряд чи може змінити ситуацію на краще. Сама історія засвідчує, що тенденція до релігійної диференціації та дроблення є сталою і домінуючою. Тенденція ж до зближення та поєднання релігій (в зв'язку з супротивом об'єктивних традиціоналістських орієнтацій та суб'єктивного небажання) виявляється вкрай проблематичною.

Отже, релігійний світогляд з властивим для нього абсолютним догматизмом здебільшого обумовлює перманентний конфліктний характер релігійного життя. Саме залучення людини до інтенсивної релігійної практики видається вкрай проблематичним як у внутрішньому, так і у зовнішньому аспектах за культурно-цивілізаційних умов постмодерного світу. Тому для релігійних напрямів нагально актуальним залишається завдання вироблення не позірної, а справді єдиної відповіді на виклики сучасної антропологічної кризи, що передбачає відверто чесний, відповідальний і, головне, самокритичний діалог між усіма зацікавленими сторонами.

¹ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. — СПб.: Питер, 2007. — С. 190.

² Там само. — С. 197.

³ Енциклика Вера і розум его святишества папы римского Иоанна Павла II. Издательство Францисканцев. — М., 1999. — С. 113–128.

⁴ Віра і розум — двоє крил людського духу. Матеріали наукового колоквіуму по енцикліці папи римського Івана Павла II «Віра і розум». — К.: Світ знань, 2001. — С. 186–197.

⁵ Академічне релігієзнавство. Підручник. За наук. ред. проф. А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — С. 813–816.

⁶ Там само. — С. 711–714.

⁷ Національна безпека і оборона. — К., 2000. — № 10. — С. 7.

⁸ Академічне релігієзнавство. Підручник. За наук. ред. проф. А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — С. 737–777.

⁹ Віра і розум — двоє крил людського духу. Матеріали наукового колоквіуму по енцикліці папи римського Івана Павла II «Віра і розум». — К.: Світ знань, 2001. — С. 197–198.

¹⁰ Енцикліка Вера и разум его святейшества папы римского Иоанна Павла II. Издательство Францисканцев. — М., 1999. — С. 65–70.

¹¹ Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. — М., 2000. — С. 75–76.

¹² Академічне релігієзнавство. Підручник. За наук. ред. проф. А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — С. 725–727.

Перевезій В. О.

МІЖПРАВОСЛАВНИЙ КОНФЛІКТ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНОГО РИЗИКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Однією з головних функцій релігійних організацій є так звана інтегративна функція. Релігія має можливість об'єднувати великі маси людей, «охоплює організаційні можливості й здатність (через релігійні інститути) забезпечувати безконфліктний зв'язок, певну злагоду, солідарність, згуртованість суспільства, релігійних громад»¹. Однак похідною від інтегративної є дезінтегративна функція, яку відіграє кожна, без винятку, релігія. Об'єднуючи на підставі спільного віровчення великі групи людей, релігія протиставляє їх іншим групам, які не поділяють їхніх переконань. А коли до віросповідних протиріч домішується конфлікт політичних чи фінансово-економічних інтересів, тоді релігійне протистояння набуває особливо гострих форм, при цьому власне релігійно-догматичні непорозуміння почасти залишаються лише шатами, за якими приховані більш приземлені цілі. Яскравим доказом цього є ситуація, що склалася в Україні. Найбільш непримиренним релігійним конфліктом, який загрожує основам національної безпеки країни, є конфлікт, скажімо, не між ідейно незіставними християнством і буддизмом і не між християнством та ісламом, і навіть не внутрішньохристиянський конфлікт між православними, католиками та протестантами, а внутрішньоправославне протистояння,

позбавлене будь-якого віросповідного підґрунття, зате круто замішане на конфлікті політичних та фінансових інтересів. За таких умов не варто говорити про консолідуючий потенціал українського православ'я, який міг би виявитися надзвичайно корисним для українського суспільства.

Конфліктність релігійного середовища в сучасній Україні зумовлена кількома вузловими проблемами.

Міжрелігійна напруга є однією із форм боротьби різних політичних сил як усередині України, так і поза її межами за реалізацію власних концептів геополітичної стратегії розвитку України. Одним з вузлів міжправославного протистояння в Україні є різне бачення церквами себе у сучасному світі. Виходячи зі своєї історичної традиції, вони по-різному уявляють своє місце у Вселенському православ'ї та глобалізованому світі, намагаються впливати на зовнішню політику держави, від якої залежить та роль, яку відіграватиме у світі українська спільнота. Українське православ'я за своїм геополітичним спрямуванням розділене навпіл. Одна його частина, що репрезентована УПЦ, поділяє ідею месіанської ролі східного (російського) православ'я для сучасного світу, вважаючи себе належною до цієї традиції. Інша, представлена УПЦ КП і, щонайбільше, УАПЦ, — вважає за необхідне поновити втрачений зв'язок зі світовою православною та християнською спільнотою, наголошуючи, що запорукою повноцінного зростання української церкви як складової Вселенського православ'я має стати її автокефальний статус.

Геополітичні інтереси православних церков зумовлюють їхні симпатії до тих політичних сил, які стоять на схожих позиціях. На перший погляд дивною та позбавленою будь-якої логіки видається співпраця УПЦ з українськими комуністами, однак вона зумовлена спільною стратегічною метою — поновленням союзу з «братнім російським народом.» Із тих самих причин УПЦ знаходить спільну мову також з іншими політичними силами, які виступають за тісну інтеграцію України з Росією. Спільне гасло «національних» церков та сил, що уособлюють націонал-демократичний політичний табір, — «Геть від Москви» як політичного і релігійного центру.

Міжправославний конфлікт в Україні ускладнюється тим фактором, що Україна стала полем боротьби між двома головними центрами світового православ'я: Московією та Константинополем. Події останніх років показують, що Вселенська патріархія, бажаючи підпорядкувати собі українське православ'я або хоча б його

частину, не має реальних можливостей здійснити ці плани. Яскравим свідченням цього став візит до України Вселенського патріарха Варфоломія влітку 2008 р. з нагоди святкування 1020-річчя хрещення України-Русі. Патріарх не лише не подав жодного акцентованого сигналу на можливість визнання українських церков, що вийшли з-під омофору Москви, але навіть не наважився на офіційну зустріч з лідером української «православної опозиції» — патріархом Філаретом (Денисенком). На сьогодні Константинопольський патріархат перебуває у надто слабкій позиції, щоб розпочати сутичку з Московією. Він переживає внутрішню кризу, пов'язану із суперечками з підвладними йому грецькими та північноамериканськими єпархіями, не найкращі стосунки складаються із турецькою владою. Відчуваючи це, Московський патріархат не соромиться грубо тиснути на Фанар, дозволяючи собі навіть брутальні висловлювання на його адресу, і така тактика приносить свої плоди.

Таким чином, церковна геополітика є віддзеркаленням міждержавної геополітичної гри, в якій Росія, що набирає потуги, прагне будь-якою ціною втримати в орбіті свого політичного впливу колишні республіки СРСР, надзвичайно болісно реагуючи на їхню співпрацю з євроатлантичними структурами. Було б помилковим вважати, що у цій грі Російська православна церква є лише одним з інструментів зовнішньої політики російської держави. Церква відстоює у першу чергу власні інтереси, будучи потужним суб'єктом міжнародної політики, а тотожність інтересів церкви і держави в Росії робить їх гравцями однієї команди.

В Україні на роль «державної» або «національної» церкви найбільшою мірою претендує УПЦ КП. І тут ми бачимо аналогію з російською ситуацією, коли церква публічно проголошує основні тези державної зовнішньої політики (єрархи УПЦ КП, наприклад, неодноразово говорили про нагальну потребу вступу України до НАТО, про стратегічну перспективу входження до Євросоюзу, гостро засуджують події Голодомору, який останнім часом став однією з головних тем української зовнішньої політики, тощо).

Відмінність від російської ситуації полягає у тому, що державна та церковна зовнішня політика там консолідує націю, в той час як в Україні вона стає дедалі більшим бар'єром для національної єдності. Це означає, що Україні у жодному разі не підходить російська модель державно-церковних відносин, і прагнення політичних сил, що сьогодні перебувають при владі, втілити її у будь-якій

формі наразняться на гостре неприйняття суспільством, а в кінцевому результаті — до їхньої неминучої поразки. А поки що заяви представників влади про необхідність створення єдиної помісної православної церкви викликають напругу більшості релігійних організацій, які вбачають у цих діях намір створення «державної» церкви за російським сценарієм.

Другою вузловою проблемою міжконфесійних взаємин є матеріально-фінансові протиріччя, які, у першу чергу, пов'язані з несправедливо проведеною, як вважають окремі релігійні організації, реституцією колишньої церковної власності. Її було здійснено без наявності чітких законодавчо закріплених механізмів передачі майна релігійним організаціям. Влада й надалі бере безпосередню участь у будівництві культових споруд, створюючи тим самим конфліктогенні ситуації, пов'язані з боротьбою церков за новоспоруджені храми. В окремих регіонах країни до цих пір тривають жорсткі сутички за володіння храмами між різними православними конфесіями (як, наприклад, у Чернігові за Катеринівську церкву).

Однак проблема реституції церковної власності тісно пов'язана із третім вузлом проблем, що випливають з прагнення окремих політичних сил, підтримуваних зацікавленими церковними структурами, змінити релігійне законодавство України, щоб законодавчо оформити особливий статус певних конфесій. При цьому робиться спроба надати статусу юридичної особи не окремим громадам, а церквам як управлінським центрам, що позбавить громади права на самовизначення і назавжди прив'яже їх до конкретного релігійного центру. До моменту вирішення цього першочергового завдання будь-які заходи щодо законодавчого врегулювання процесу повернення церковної власності або, скажімо, набуття релігійними організаціями прав на землеволодіння позбавлені сенсу: адже, ведучи боротьбу за власність, учасники цього змагання прагнуть бути впевненими, що здобута власність назавжди буде закріпленою за певним релігійним центром і за жодних обставин (скажімо, через зміну юрисдикційного підпорядкування окремої громади) не перейде до іншого. Отже, регулювання відносин у сфері релігійних взаємин наптовхується на проблему відсутності адекватного сучасному моменту законодавства. Протягом багатьох років робляться регулярні спроби ухвалити новий закон про «Свободу слова та релігійні організації», які постійно наптовхуються на відсутність узгодженої політичної позиції в середовищі законодавців, що належать або лобіюють інтереси різних релігійних організацій.

Зважаючи на наявні проблеми і на те, що причиною їх виникнення у більшості випадків є дії або бездіяльність органів державної влади, доцільним, на нашу думку, було б ужити наступних заходів:

– домогтися виконання Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» в частині заборони релігійним організаціям займатися політичною діяльністю. Розробити систему санкцій, покликаних запобігти порушенням Закону. Церкви мають бути позбавлені статусу «суб'єктів політичної дії»;

– створити законодавчу базу для регулювання процесів повернення церковного майна законним власникам, дії влади повинні базуватися на підставі судових рішень. Припинити практику спорудження культових споруд за участі усіх гілок влади;

– не допустити таких змін релігійного законодавства, які б надавали будь-які переваги окремим конфесіям та обмежували релігійну свободу та свободу совісті;

– припинити будь-яке державне втручання у процес створення єдиної помісної православної церкви;

– впроваджувати релігієзнавчі дисципліни у школах керуючись принципами позаконфесійності і «відокремлення школи від церкви» та підготувавши необхідну кількість світських кваліфікованих педагогів;

– при розробці принципів державної релігійної політики враховувати позиції віруючих різних віросповідань, теоретичні та практичні поради науковців. Державна релігійна політика має стати публічною та відповідати основним нормам прав людини, що гарантують свободу совісті.

Отже, релігійний чинник є швидше не інтегруючим, а дезінтегруючим фактором у процесі національної консолідації в сучасній Україні. Міжправославний конфлікт, який супроводжує всю історію української незалежності, судячи з усього, триватиме й надалі. Виходячи із цього, політичним силам, які прагнуть покласти в основу ідеї українського державотворення ідею національної інтеграції, на наше переконання, необхідно відмовитися від прагнення використання релігійного фактора у цьому процесі. Необхідно позбавити церкви можливості втручатися в суспільно-політичні процеси, адже вже сьогодні це протистояння проектує міжцерковні конфлікти на й так багатоconfліктне політичне життя держави. Слід позбавити державної підтримки будь-які конфесії через створення особливих умов для місіонерської діяльності; сприяння

у будівництві храмів тощо. Необхідно припинити на найвищому державному рівні пропаганду ідеї єдиної помісної православної церкви. Усе це призводить до щораз нових конфліктів між віруючими — громадянами держави.

Тільки реальне втілення в життя принципів поліконфесійності та відокремленості церкви від держави може з часом привести, щонайменше, до релігійної терпимості, в основу якої ляже принцип «усі різні — усі рівні».

Церкви в Україні ще довго залишатимуться інтегруючим чинником, однак жодна з них — не чинником загальнонаціональної інтеграції. Греко-католицька церква й надалі залишатиметься тією інституцією, навколо якої гуртуватиметься більшість галицьких українців в Україні та поза її межами, навколо римо-католицької — люди, яким близька генетично та духовно західно-християнська традиція, а віруючими УПЦ МП залишатимуться ті, хто відчуває свою духовну та культурну єдність з Росією, кримські татари становитимуть в Україні більшість серед мусульман, протестанти й надалі ставитимуть свою національну належність на другий план після належності віросповідної і, нарешті, віруючі «неканонічних» православних церков і надалі прагнутимуть поєднати національне відродження із відродженням релігійним.

Перш ніж втручатися у релігійні конфлікти, державна влада має бути впевненою, що вона здатна позитивно вплинути на ситуацію. При цьому слід рівнятися на ті держави, де рівноправно співіснують різні релігії, що гарантує їхнім громадянам вільний розвиток власної духовності, держави, де релігійна належність не може бути приводом до агресії не тільки проти співвітчизника, а й проти будь-якої людини. Це і є справжня, а не надумана підстава для інтеграції та консолідації.

¹ Релігієзнавство (Підручник) (ред. В.І. Лубський, В.І. Теремко). — К.: «Академія», 2000. — С. 37.

КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗАГРОЗИ

Проблема виникнення конфліктних ситуацій у міжетнічних стосунках є актуальною для багатьох країн світу. Її активізація на сучасному етапі пов'язана передовсім із загальносвітовими глобалізаційними процесами, за яких поряд із збільшенням економічної та фінансової взаємозалежності країн, інтернаціоналізацією господарського життя, регіональною кооперацією відбувається посилення тенденцій до фрагментації і локалізації світу, етнополітичної суверенізації та культурної сегментації. Ці об'єктивні процеси суспільних трансформаційних процесів дедалі частіше супроводжуються гострими конфліктними проявами: вибухами ксенофобії, ненависті до інших рас, націй та релігій; насильницькими злочинами, протиправними діями угруповань вкрай радикального спрямування.

Актуалізація феномена неприйняття «іншого» — чи цивілізації, чи культури, чи релігії або навіть іншої особистості та похідних від нього проявів нетолерантності, ворожості та гострих насильницьких конфліктів — відбувається протягом всієї історії людства. Однак за сучасних умов — кризи духовно-ціннісних, соціокультурних орієнтацій людини на тлі стрімкого економічного та технічного прогресу, міжнаціональні та міжрелігійні суперечності, спалахи політичного радикалізму й расової непримиренності — набувають особливо жорстокого вияву, супроводжуючись екстремістськими й терористичними діями. При цьому найбільш небезпечною тенденцією останнього часу стала активізація релігійного чинника у насильницьких міжетнічних конфліктах, перетворення його на інструмент політичної боротьби для нагнітання екстремістських настроїв і здійснення «освячених Всевишнім» терористичних актів.

До початку 90-х рр. в рамках концептуальної дилеми «ми — хороші», а «вони — погані» головним ворогом на Заході розглядався комунізм та країни-послідовники комуністичної ідеї. При цьому мусульманський чинник вважався дещо побічним, увага на якому зосереджувалася в контексті подій на Близькому Сході. Згодом «прокомуністична концептуальна дилема» була замінена теорією «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона, яка, зрештою,

звелася до пошуків нового ворога — «мусульманина-терориста». А увага до питань ісламської ідентичності та поширення ісламу актуалізувала проблему пошуку оптимальних моделей міжетнічної взаємодії та запобігання конфліктним ситуаціям.

На тлі поглиблення однієї з найгостріших проблем сучасного глобалізованого світу — посилення міграційних процесів — іслам поступово займає на європейському континенті домінуюче становище, що дає підстави політологам наголошувати на поступовій ісламізації Західної Європи та ймовірній втраті ідентичності. Виходячи з цього, патріарх західного ісламознавства Б. Луїс висловив припущення, що не пізніше кінця нинішнього століття Європа стане ісламською. Навіть якщо відділити ірраціональне тло, яке на психологічному рівні активізує почуття занепокоєння і невдоволення, слід зазначити, що загострення дискусії щодо пошуку оптимальних шляхів співіснування корінного населення та переселенців в цілому проблеми не вирішує. Концепція мультикультуралізму (культурної багатоманітності) в багатьох країнах Західної Європи на сучасному етапі піддається критиці й коригуванню.

Збільшення кількості іммігрантів, перш за все з арабських країн, хоча й має об'єктивні політико-економічні причини, стає дестабілізуючим чинником внутрішньої та зовнішньої політики ряду європейських країн. Адже, крім збільшення або зменшення чисельності населення, даний соціально-економічний та етнокультурний процес супроводжується зміною його етнічного складу, формуванням локальних етнічних спільностей і діаспор, впливає на культурно-побутову сферу й навіть змінює репродуктивні установки населення. Об'єктивні диспропорції у розвитку даних процесів загострюють почуття ворожого ставлення до всього іноземного через страх втратити роботу, опинитися на узбіччі перед «вторгненням чужинців». І якщо концепція культурного плюралізму стала чи не основою державної доктрини в США, де забезпечено повноцінну інтеграцію іммігрантів в американське суспільство та непорушність державних основ, то Західна Європа поступово переорієнтовується на автономію общин, створюючи для іммігрантів ізольовані «національні квартали».

Проблема ускладнюється тим, що за всього розуміння неприпустимості отождення ісламу з тероризмом у масовій свідомості образ «мусульманина-терориста» став досить стійким. Тому нагнітання свого роду «психозу чужоземного вторгнення» та бажання в усіх негараздах звинувачувати «чужинців» посилюють тенденції

ксенофобії стосовно іновірців. Недовіру до мусульман, за опитуваннями середини поточного десятиліття, висловили 39% британців, 67% датчан, 72% голландців, 75% шведів¹. Так, досить поширеними в Іспанії стали погляди відомого політолога Дж. Сарторі, який вважає, що «іслам — це крайність, найбільш далека від європейського мислення через теократичне бачення світу. Його заповіді суперечать принципам плюралістичної системи. Інтеграція його прихильників вкрай ускладнена»². Тому Сарторі висловлює глибоке занепокоєння і закликає врятувати ідентичність європейської держави-нації від зовнішніх загроз з боку глибоко чужої ісламської культури. Намагання європейських інтелектуалів на політичному рівні окреслити консолідовану позицію щодо питань інтегрування ісламу в Європу та оптимізації імміграційного законодавства знайшли своє відображення у Плані захисту прав жителів Європи у боротьбі проти перетворення її на «Єврабію» (даний термін запропонував єгипетський науковець Бат Йєор). Формування такого Плану стане лейтмотивом міжнародної парламентської конференції (14–15 грудня 2008 р.), проведення якої було підтримане членами Європарламенту та депутатами ізраїльського кнесету.

Стосовно Іспанії, яка за останні десять років перетворилася з країни еміграції на країну імміграції, фахівці висловлюють думку про те, що ця проблема повинна вирішуватися не за рахунок притоку мусульманських іммігрантів, зокрема марокканців, а латиноамериканців, які користуються іспанською мовою, сповідують католицизм та легко асимілюються. Посилення антимарокканських настроїв серед населення Іспанії спричинили терористичні акції в Мадриді 11 березня 2004 р., в ході розслідування яких виявився так званий «магрибський слід». А події кінця серпня 2008 р. у Марокко підтвердили зв'язок марокканських терористичних груп з «Аль-Каїдою», що не могло не вплинути на відносини з Іспанією. МВС Марокко нейтралізувало небезпечну терористичну мережу «Фатх аль-Андалус» («завоювання Андалусії»), що діяла в деяких містах королівства і планувала здійснення терактів. Досить нагадати, що Айман аз-Завахірі, сподвижник Усами бен Ладена, у 2007 р. закликав народи країн Магрибу до визволення Андалусії — однієї з південних провінцій сучасної Іспанії, звідки арабів було вигнано в кінці XV ст.

Одним із чинників, що значно посилює проблеми ксенофобії стосовно мусульманського населення, стало форсоване будівництво

мечетей, в яких імами часто закликають до екстремістських дій. Так, після вибуху насильства на Балканах у 90-х рр., що призвів до втрати Югославією державного суверенітету, на території Хорватії, Боснії, Герцеговини, Косово та південно-західної частини Сербії за короткий термін було побудовано понад 160 мечетей, де активізували свою діяльність окремі прихильники ваххабітської течії ісламу. На сучасному ж етапі радикальні проповідники поступово зміщують акценти у бік закликів не до боротьби з «невірними», а до встановлення світового панування ісламу. Наприклад, відоме угруповання «Мухаджирун» на своєму сайті заявляє про бажання побачити чорний прапор ісламу над Великобританією, якій радикальні мусульманські проповідники дали назву «Лондоністан».

Ретельно сплановані заходи політизації релігії призвели до посилення радикальних настроїв серед населення Франції. Наслідком ідеологічної та пропагандистської діяльності представників ісламо-екстремізму стали виступи молоді з мусульманських анклавів Парижу у 2005–2006 рр., що загостило проблему відносин з мусульманським населенням, ворожо налаштованим до правлячого режиму та здатним до самоорганізації. Французький уряд вжив заходів щодо закриття релігійних центрів, які ведуть підривної діяльності, та депортації ісламістських радикалів. Н. Саркозі ще на посту міністра внутрішніх справ ініціював законопроект про вибірковий прийом іммігрантів. Убивство режисера Тео Ван Гога у 2004 р. спричинило вибух обурення населення Нідерландів проти екстремістів від ісламу. Урядова політика відокремлення іммігрантів та наділення мусульманської громади додатковими привілеями стала піддаватися нищівній критиці. Процедура видачі віз у Нідерландах стала більш жорсткою, а підпорядкування голландським законам та правилам суспільної поведінки, вивчення мови — обов'язковими для іммігрантів. Досить жорстку політику стосовно іммігрантів проводить Великобританія, де на рівні державних структур поступово окреслюється тенденція до відходу від застосування терміна «мультикультуралізм» на користь вживання поняття «багаторелігійність». Коли в червні 2007 р. у Великобританії було відвернуто серію терористичних диверсій у Лондоні та Глазго, виконавцями яких мали бути лікарі місцевих шпиталів мусульманської громади, британці з новою силою відчули вразливість від тероризму.

Загалом, прийняти єдине соломонове рішення щодо проблеми імміграції в силу особливостей кожної європейської країни

навіть чи уявляється можливим. Тим більш проблематичним є розв'язання на цій основі проблеми радикального ісламізму та тероризму, яку безпосередньо не можна пов'язувати з питаннями адаптації мусульманських іммігрантів до західного способу життя та норм демократії. У кожній країні існує свій історичний та юридичний контекст щодо іммігрантів, різняться умови їхнього існування та особливості психологічної адаптації. Ряд країн за рахунок іммігрантів вирішують економічні та демографічні проблеми, інші скеровують свої дії на боротьбу з нелегальною імміграцією та розв'язують проблеми щодо другого і третього поколінь переселенців. До недавнього часу політику масової легалізації нелегальних іммігрантів проводили Іспанія та Італія. З часом демографічна ситуація стала поступово вирівнюватися. Наприклад, у Франції сьогодні зафіксовані найвищі показники народжуваності серед країн ЄС — 2 дитини на жінку; в Іспанії та Італії — 1,3; у Німеччині — 1,4. Посилення ж заходів безпеки — прийняття більш жорстких законодавчих актів щодо іммігрантів, запровадження квот, посилення прикордонного контролю та примусова депортація нелегалів на батьківщину — в цілому не сприяло розв'язанню проблеми на рівні європейської спільноти.

Оскільки близько 80% міграційних потоків всередині Європи пролягають через Францію, Іспанію, Італію, Великобританію та Німеччину, саме ці країни-члени Євросоюзу виступили найбільш зацікавленою стороною у пошуку спільного вирішення проблеми імміграції в рамках проекту «Європейського імміграційного пакту», представленого в Європарламенті Францією у травні 2008 р. На порядок денний було винесене питання опрацювання єдиних для всіх країн-учасниць принципів регулювання міграційних потоків для більш раціонального їхнього розподілу та ефективного контролю за рухом людських ресурсів. Пакет пропозицій стосовно легальних іммігрантів передбачає селективний підхід, в основу якого закладено перш за все якісні показники: залучення до Європи кваліфікованих кадрів і створення для них гідних умов існування. Визнаючи об'єктивний характер міграційних процесів, представники європейської політичної еліти висловлюють зацікавленість у тому, щоб іммігранти прийняли «європейські правила гри», що на практиці було формалізовано у схваленні «імміграційного контракту», за яким обидві сторони повинні взяти на себе певні зобов'язання. Однак така практика не поширюється на послідовників радикального ісламу, які вороже ставляться до західноєвропейської

системи цінностей і не відмовляються від тактики нагнітання напруженості.

В цілому, різноспрямовані міграційні процеси, діяльність злочинних організацій у сферах наркобізнесу, нелегальної торгівлі зброєю, людьми та ін. — це ті чинники, які мають різний ступінь ризику, однак формують соціальне підґрунтя для визрівання екстремізму й тероризму. Чи є ці процеси характерними для України?

Стосовно нелегальної міграції, яка створює високий конфліктогенний рівень для безпеки держави, то за даними експертів, Україна перебуває на одному з п'яти основних маршрутів незаконного транскордонного переправлення людей у країни Західної та Центральної Європи, що пролягає з країн міграційного ризику через Росію, Україну, Польщу та Словаччину. По суті наша держава стає перехрестям транзитних шляхів мігрантів з Африки, Азії, Середнього Сходу, а останнім часом — і цілої низки пострадянських держав, активність вихідців з яких у прагненні змінити місце проживання — оселитися у благополучній Європі — зростає рік у рік: з початку 2004 р. по травень 2008 р. Державна прикордонна служба України прийняла від прикордонних відомств країн ЄС 3787 вихідців з країн Південно-Східної Азії та 4199 — з СНД. Досить ліберальне міграційне законодавство, незавершеність договірно-правових відносин з окремими країнами та підписана Україною Угода з ЄС про реадмісію осіб, яка повинна вступити в дію, поступово призводять до перетворення держави на країну-накопичувача нелегальних мігрантів.

Одним з небезпечних конфліктогенних чинників, активізація якого може становити потенційну небезпеку для України, є збільшення кількості іноземних діаспор, в яких знаходять притулок іноземці, лише частина з яких офіційно одержала статус біженця. Серед регіонів компактного проживання іноземців фахівці Держприкордонслужби називають Харків і Харківську область, де проживають громадяни В'єтнаму, Київ та Одесу, де мешкають вихідці з Китаю. У Вінниці та області облаштувалися індійська громада та громадяни з Непалу, Бутану та Сомалі. У Донецькому регіоні зафіксовано близько 18 національних громадських організацій та об'єднань вихідців із кавказьких республік (3000 осіб); в Одеському регіоні функціонують сирійська діаспора (1500 осіб) та китайська етнічна група (5000 осіб). Як зазначають експерти, окремі члени іноземних діаспор можуть бути пов'язані з організаторами каналів незаконної міграції. Найбільше занепокоєння

викликають впливові діаспори з В'єтнаму та Китаю, представники яких працюють у Харкові³.

Кількість нелегалів, що осіли на території нашої держави, перевищує загальновизнані європейські норми у 20–25 разів і становить від 700 тис. до 1 млн. осіб⁴. Серед них є прихильники міжнародних екстремістських організацій («Брати-мусульмани», «Хамас», «Хезб ут-Тахрір», «Хезболла», «Kongra-Gel», Ісламський рух Узбекистану та ін.) та вихідці з «регіонів насильства» — Пакистану, Афганістану, Шрі-Ланки, Сомалі, Нігерії та ін. У їхній діяльності простежуються терористичні ознаки: фінансування своїх соратників за кордоном, проведення пропагандистської та вербувальної роботи в земляцтвах, поширення літератури екстремістського спрямування та вивчення можливостей здійснювати терористичні акти проти іноземних представництв в Україні. Пересторога «експорту тероризму» в Україну зумовила те, що «чверть опитаних українців вважає, що не слід дозволяти нікому з представників бідних країн за межами Європи переїздити в Україну, і майже така ж частка дозволяє подібне переселення лише небагатьом людям з цих країн»⁵.

Згідно з даними всеукраїнських опитувань суспільної думки, здійснених Інститутом соціології НАН України, за останні десять років в усіх областях України щорічно спостерігається зниження рівня толерантності до багатьох національностей⁶. При цьому, за даними досліджень рівня толерантності серед населення АР Крим (2001–2004 рр.), відзначається високий індекс ксенофобії стосовно депортованих народів, підвищений рівень нетерпимості до кримських татар та расистські настрої до негроїдів та монголоїдів⁷. Невипадково актуальною є проблема насильницьких дій на расовому та етнічному ґрунті, про що свідчать дані МВС України: за три місяці 2008 р. проти іноземців на території України вчинено 91 злочин.

Дані процеси відбуваються на тлі складної соціально-політичної ситуації в державі. Криза «нестійкої» ідеології і державно-правової системи в Україні є основою для появи опозиційних груп — політичних, соціальних, релігійних, які ставлять під сумнів легітимність чинної влади, всієї системи управління і можуть вдатися до радикалізму, екстремістських засобів тиску. Недосконалість українського законодавства, непрозорість ухвалень політико-економічних рішень владними структурами, слабкість інтелектуальної конкуренції та системного контролю за реалізацією прийнятих

рішень, правовий нігілізм, високий рівень корупції в системі державної влади — всі ці чинники можуть реально порушувати систему суспільних зв'язків, а отже, й творити «суспільство постійного ризику», в якому нетерпимість, вороже ставлення одне до одного, екстремістські дії підтримуватимуться значною частиною громадян. Нині досить чітко окреслюється тенденція посилення сепаратистських настроїв серед населення східних і західних областей України, АР Крим, що підігривається засобами масової інформації для збурення громадської думки стосовно питань внутрішньої та зовнішньої політики.

В АР Крим утворився вибухонебезпечний вузол політичних та соціально-економічних проблем, спотсєрігається панування кримінально-корупційного диктату, а в релігійне середовище інфільтруються представники радикальних течій ісламу (ваххабізму). За даними Рескомітету АРК у справах релігій, станом на 1 січня 2007 р. на території АРК зареєстровано 366 мусульманських релігійних організацій, серед яких один релігійний центр — Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), 5 медресе, 324 мусульманські громади, що входять до складу ДУМК, і 36 автономних мусульманських громад. Без реєстрації статутів здійснюють свою діяльність 612 етнічних мусульманських громад кримських татар і представників інших народів, що традиційно сповідують іслам. Як зазначають експерти, в Криму розпочався процес формування релігійної опозиції, послідовники якої у своїй діяльності спираються на ідеологічні постулати ваххабізму. Активна діяльність арабських місіонерських груп зареєстрована у Бахчисарайському і Білогірському районах АРК, де мусульманський склад населення сягає 25%. Практично в усіх мечетях Бахчисарайського району наявна релігійна література ваххабітського напрямку. В Криму діють місіонерські організації, благодійні фонди, незареєстрована партія «Хізб-ут-Тахрір» (близько 5000 осіб), що, зокрема, загострює внутрішню конфесійні відносини щодо прав власності на культові споруди, земельні ділянки тощо. Так, зіткнення за право контролю над мечетями між представниками ДУМК та прихильниками партії «Хізб-ут-Тахрір» трапились у мечетях Алушти і Судака. Наведені дані свідчать про цілком реальну перспективу подальшого поглиблення конфліктних процесів на півострові за умов неефективної державної політики у сфері етнополітичного розвитку АР Крим.

Безумовно, мир і злагода в суспільстві є основними цінностями, які завжди культивувалися в українському суспільстві, що має

багатовіковий позитивний досвід взаємозбагачення та взаємовпливу багатьох культур і толерантних відносин між представниками різних національностей і конфесій. Налагодження діалогу культур і релігій задля досягнення продуктивної міжетнічної та міжконфесійної взаємодії повинно стати пріоритетним завданням держави у реалізації етнонаціональної політики. При цьому «забезпечення міжетнічного і міжрелігійного миру та злагоди, недопущення поширення серед населення Автономної Республіки Крим ідеологічних та релігійних течій екстремістського і радикалістського характеру» є одним із стратегічних пріоритетів держави⁸.

¹ Носенко В. Западная Европа и исламизм: противостояние усиливается // Россия и мусульманский мир. — 2008. — № 6(192). — С. 158–179.

² Див.: Lopez Garcia B. El islam y la integracion social // Cuadernos de trabajo social. (Madrid). 2002. Vol. 15. P. 129–130; Atlas de inmigracion marroqui en Espana. P. 433–434.

³ Україна чекає на нелегалів / Кордон. — 2008. — № 4 (48). — С. 15–18.

⁴ Дріжчаний І. Зовнішні фактори впливу на формування державної безпеки України в умовах геополітичної перебудови світу // Виступ на науково-практичній конференції «Оцінка ризиків та загроз національній безпеці в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції» 26 липня 2006 р. — <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish>.

⁵ Стегній О. Ставлення українців до ризику терористичних актів // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2007. — 544 с. — С. 133–137.

⁶ Українське суспільство 1994–2001 рр.: Результати опитувань громадської думки. — К.: МІА-Нодія, 2001. — С. 3–126.

⁶ Араджиони М.А. Исследование современного уровня толерантности населения полуострова и исторического опыта межэтнических и межконфессиональных отношений в Крыму // <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/Panchuk/6.html>.

⁸ Рішення РНБОУ «Про виконання Рішення Ради національної безпеки та оборони України від 8 лютого 2006 року «Про суспільну ситуацію в Автономній Республіці Крим», введене в дію Указом Президента № 822/2006 від 9 лютого 2006 р.

*Соколов В. Н.,
Шагли В. А.*

ОППОЗИЦИЯ И КОНФЛИКТЫ: ПРИЕМЛЕМОЕ И НЕДОПУСТИМОЕ (ЕЩЕ РАЗ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ)

В новейшее время оппозиция рассматривается как трафаретно существующая структура, осуществляющая противопоставления «одних политических взглядов, идей, действий другим политическим взглядам, действиям»¹. Наличие оппозиции, действующей легально, — один из признаков демократичности общества. Оппозиция стала необходимым инструментом производства, находящихся в одном социуме разных политических сил. Иными словами, оппозиция предусматривает укрепившийся политический атрибут общественного развития, как правило, придерживающийся законодательства конкретной страны, моральных норм и правил данного общества.

А ведь совсем недавно под словами «оппозиция», «оппозиционный» (от лат. *oppositio* — противопоставление) имелись ввиду заговор, подготовка к свержению существующей власти, активные террористические действия и т. д. Согласно тем представлениям, оппозиция использовала самые разные методы, вплоть до вооруженных восстаний, бунтов. Финалом действия оппозиции могла быть революция, имевшая соответствующие политические, экономические, социальные и другие последствия. Оппозиция выступала, представляя политикуму и общественности собственные (далеко не всегда отличные от действующих) политические догматы и критерии. Главный лозунг любой оппозиции (в бытовом восприятии) сводился к следующему: «мы лучше, чем они, с нами всем будет лучше жить, чем с ними». Вместе с тем, как бы ни характеризовалась любая оппозиция, какие бы лозунги, призывы она ни озвучивала, что бы она ни обещала, главной её задачей было и есть получение власти. Прежде всего, власти политической. При этом оппозиция, завоевав лидирующее положение, стремится оформить свой приход к власти юридически, с правовых позиций. В свою очередь политическая власть предполагает овладение её инструментом — государством, что означает возрастающие её возможности в сфере экономики, международных отношений, финансовой, военной т. д.

Оппозиция, став собственно властью, стремится закрепить всё в правовых актах: декретах, указах, постановлениях, даже в конституции. При этом государство начинает работать в соответствии с определенными установками новых обладателей власти. Победённые, бывшие представители власти сами становятся оппозицией (если они не разгромлены, повержены, уничтожены). И ситуация соотношения новой власти и новой оппозиции становится весьма похожей на предыдущую.

Разумеется, сказанное — это схема, некое представление о возможном соотношении политических сил. На практике место и положение, а главное — сама сущность оппозиции может быть различной. Известно, что оппозиция бывает радикальной и умеренной, конструктивной (умеющей сформулировать свои содержательные деловые предложения) и деструктивной, лояльной к существующей власти (готовой поддержать власть и согласиться с её действиями) и нелояльной. Существует оппозиция системная (где функционирует механизм отношений между составляющими частями оппозиции) и несистемная (хаотическая). Оппозиция также бывает легальной (то есть, действующей в соответствии с законами данной страны) и нелегальная (существующая на незаконном положении). Кстати, наличие легальной, законной оппозиции — это свидетельство демократических отношений в обществе и государстве. Другое дело, как существующая власть позволяет проявлять себя легальной оппозиции, нарушая имеющие законы либо не нарушая.

Особое место в перечне видов оппозиций занимает парламентская оппозиция. Одно из её определений гласит, что это «группа депутатов парламента или парламентская фракция политической партии (группы партий), которая не участвует в формировании правительства и выступает против правительственной политики»². Именно в стенах парламента оппозиция проявляет себя, используя как парламентские, так и иные способы борьбы. Деятельность оппозиции соответствует контролируемому органу, по возможности (при наличии достаточного количества голосов) влияет на политику правящего большинства. Между тем политические выступления, замечания, поправки для оппозиции могут быть «гласом вопиющего», если она ограничивает свою деятельность только стенами парламента. Ведь рано или поздно оппозиция предстаёт самостоятельной политической силой, способной победить на выборах и получить большинство голосов в законодательном органе страны.

Парламентская оппозиция регулирует баланс сил, особенно в случае принятия решений, требующих конституционного большинства. Кроме того, оппозиция в ряде стран эффективность своей работы закрепляет существующим законодательством, определяющим её права и статус. Существующие квоты в комиссиях, комитетах, подкомитетах даёт возможность парламентской оппозиции влиять на принятие законодательных актов. Парламентская борьба предполагает активизацию меньшинства (это как правило, и есть оппозиция) в соответствии с существующим регламентом. Например, в Финляндии по требованию одной трети голосов парламента рассмотрение очередного законопроекта может быть перенесено на первую сессию парламента очередного созыва. 2/5 членов парламента Дании имеют право отсрочить обсуждение законопроекта на 12 дней и т. д.³

Понятно, что действия оппозиции постоянно находятся в состоянии конфликта с существующей властью. В основе конфликтных отношений лежат интересы сил, представляющих оппозицию. Сами конфликтные условия определяются степенью противостояния «в виде политизированных социальных движений, экономических и политических групп давления...»⁴. Конфликты могут быть примиримые (агонистические) и непримиримые (антагонистические). Первых в практике политического противоборства значительно меньше вторых.

Оппозиция всегда готова к конфликту, выбирая соответствующую стратегию и тактику действия. Диапазон конфликта значителен: от имитации такового до крайне радикальных мер. Имитация нередко связана с идеологическим, политическим, моральным давлением оппозиции на своих противников. В таких случаях обе стороны готовы к компромиссу, но ведут выжидательную политику, стремясь если не ослабить, то прояснить позиции соперников.

Оппозиция политическая может представлять значительную группу: по численности участников, структурированности, организованности. Но главное — по идейной убеждённости, стремлении достичь поставленной цели. Настоящая действующая оппозиция требует постоянной активности, мобилизации имеющихся сил, динамичности в действиях, использование различных методов борьбы. Формы объединения оппозиции могут быть различными. Это прежде всего политические партии, ставшие наиболее типичными. Возникнув в результате непосредственного процесса самореализации человеческого общества, они приобрели наиболее

современный характер института борьбы за власть. Особенно в условиях развития демократического начала, в условиях всеобщего избирательного права, всё более расширяющегося в мировой практике. Политические партии стали важнейшим инструментом оппозиционных сил, опираясь на которые они решали свои задачи.

Кроме партий, существуют и другие форы объединений, на которые опирается оппозиция: политические блоки, фракции, различные общественные организации, которые следуют общей оппозиционной идеологии, сочетая её со своими интересами (в том числе корпоративными). В этом случае для оппозиции ставится задача формирования широкого общественного мнения, а также признания идеологии, предлагаемой оппозицией. Конкретные проявления и действия оппозиции, вспомогательные конфликтные элементы могут быть разнообразными. Главное — их активное использование в практике политического и идейного противостояния используются все формы: митинги, демонстрации, пикеты, голодовки, «атаки» средств массовой информации и т. п. В достаточной степени используется административный ресурс, если он имеется в распоряжении оппозиции, а также возможности парламентской оппозиции.

Таким образом, можно выделить абсолютную связь существующих понятий: оппозиция и конфликты. Проблема определяется лишь степенью активности оппозиции и использования ею форм и видов борьбы. Однако даже в ситуации самого непримиримого противоборства политических сил каждая из них обязана соотносить свои действия с мерой политической ответственности за возможные результаты противоборства.

Политическая ответственность определяется как «тождество, соответствие идеологии и политической практики в развёртывании политического процесса»⁵. Бесспорно, что само значение и содержание политической активности любой политической силы актуально. Деструктивная оппозиция особенно привержена радикальным методам борьбы, отодвигая в сторону, как её методы, так и средства. Здесь налицо макиавеллизм, пренебрегающий нормами морали для достижения политических целей (произведение Н. Макиавелли «Государь» служит своеобразным сводом правил достижения цели — получения власти — и последующего политического властвования). Оппозиции нельзя уподобляться рассуждениям знаменитого флорентийца, который, разделяя гуманистические рассуждения и даже республиканские идеалы, основывал свои

доводы на довольно жестких моральных постулатах, в частности, таком: «Благоразумный правитель не может и не должен быть верен обещаниям, если это оборачивается против него и исчезли причины, побудившие его дать слово»⁶. Как это знакомо нашему современнику...

Можно ли считать оппозицией тех, кто проявляет политическую пассивность? Да, конечно, если это политическое безразличие подталкивает развитые активные политические силы к негативным действиям. Индифферентность к политике, как правило, характерно для определенных социальных групп, слоёв общества, которые по каким-либо причинам разочаровались в политическом действе, не доверяют существующей политической элите, не отражающей их конкретные интересы. Политическая пассивность есть следствие неразвитой политической культуры отдельных социальных групп или же общества в целом. Отрицательное отношение к политике есть непризнание существующей власти, что можно считать разновидностью конфликта. Кроме того, политическая пассивность является и формой социального протеста. Есть немало фактов такого рода, когда избиратель «голосует ногами», то есть не приходит на избирательные участки, что приводит к срыву всей избирательной кампании (в политической жизни Украины это наблюдалось).

Здесь конфликтная ситуация налицо. А мера политической ответственности? Она в данном случае заменяется частным восприятием ситуации, эгоистичным отношением к существующей действительности. Изучая проблему поведенческого подхода в политике, можно выяснить конкретные причины неучастия граждан в общественно-политической жизни. Отсюда вывод: следует устранять основополагающие факторы, вызывающие политическую пассивность, а не стремиться изменить её путем пропагандистского или силового воздействия.

В целом же политическое поведение оппозиции характеризуется её взаимодействием с политикой, осуществляемой политическими противниками. Это и определяет действия, акции, всю структуру построения самой оппозиции. Именно политическое поведение регламентируется поставленными целями и задачами, координируется интересами и выражается в определенных формах. При этом особенно важно, чтобы политическое поведение всей оппозиционной системы соответствовало политическому поведению субъектов (людей), представляющих оппозицию. Разумеется,

такой подход требует от лидеров, функционеров, организаторов оппозиционной структуры кропотливой работы, нацеленной на частное понимание каждым оппозиционером общих целей, чёткого их восприятия. Поступки и действия субъектов должны соответствовать мотивам поведения. В противном случае могут возникать неуправляемые конфликты: массовые беспорядки, погромы и т. д.

Итак, можно ли в политике обойтись без конфликтов? Нет, разумеется. Всё дело в их содержании, масштабности, мере политической ответственности их участников. А ещё должен присутствовать здравый смысл в тех политических (и иных) действиях, которые осуществляют стороны конфликта. Здесь немалую роль играет политический опыт, традиции, политическая культура как политической элиты в целом, так и её лидеров. При отсутствии здравого смысла в действиях политиков электорату, гражданам трудно объяснить непонятные им мотивы поведения этих политиков, соотнести их поступки с обычными повседневными житейскими оценками. Действия украинского современного политикума, к сожалению, далеко не всегда можно соотнести с действиями, определяемыми здравым смыслом.

Существует немало способов недопущения конфликта, его локализации, смягчения и т. д. — например, обмен сторон достоверной информацией; сознательное взаимное воздержание от применения силы, тем более вооруженной; объявление взаимного моратория на какие-либо активные действия; привлечение третьих сторон, выступающих в качестве арбитров; использование существующего в стране законодательства и прежде всего конституции, а в стенах парламента — его регламента. Просто должно быть желание найти компромиссное решение во имя высоких идеалов служения собственному народу, понимая меру своей политической ответственности.

Всё это можно и нужно делать в условиях современной Украины, отодвигая конфликтные ситуации, добиваясь позитивных результатов политическими решениями и действиями.

¹ Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь — справочник (политология) / Овт. ред. Борцов Ю. С., науч. Ред. Коротец И. Д. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997 — С. 330.

² Шляхтун П. П., Парламентаризм: Словник-довідник. — К.: Парламентське вид-во, 2003 — С. 83.

³ Там же. — С. 106.

⁴ Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аведьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерц. ун-та, 1993. — С. 142.

⁵ Человек и общество ... — С. 340.

⁶ Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Государь / Пер. с итал. М. А. Юсима. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 410.

Когут П. В.

ОБМЕЖЕННЯ ПЕРСОНІФІКОВАНОЇ СУТНОСТІ ЯК ПЕРШООСНОВА ПОЛІТИКО-ВЛАДНОГО КОНФЛІКТУ

Політичне життя суспільства розвивається нерівномірно. Це — діалектична закономірність. Адже будь-який розвиток, в принципі, не може бути сталою величиною, а відтак — про його стабільність можна говорити умовно, тобто лише стосовно окремих періодів. Проте, кризові явища в політичному житті суспільства не належать до числа допустимих відхилень діалектичного характеру. Вони зумовлені відступами від прийнятого для даного суспільства характеру політичних відносин, а тому й становлять для нього небезпеку. Складовою частиною політичних криз є політичний конфлікт, атрибутом якого виступає владний елемент. Тому такий конфлікт неодмінно справляє вплив як на політичну систему, так і на владні відносини. Через те вивчення першооснови політико-владного конфлікту становить важливу наукову проблему та зумовлює вибір теми цієї статті.

Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження складають роботи вчених (Соколов В. М., Ханеєв С. Є., Горбатенко В. П., Хевеші М. А., Веймер Девід Л., Вайнінг Ейден Р.)¹, які розкривають фундаментальні підходи до розуміння політики, монографії, присвячені проблемам влади (Канетті Е., Халіпов В. П., Воронов І. О., Трипольський В. О., Чемшит А. А.)², розробки філософських засад персоніфікації Е. Мунье, Ж. Лакруа, І. С. Вдовіної³. Важливе місце у висвітленні самого предмету політико-владних конфліктів належить загальним роботам з конфліктології, які підготували А. Т. Ішмуратов, І. О. Воронов, Рубін Джеффри, Пруйт Дін, Сунг Хе Кім, О. Г. Данілян⁴. Окремі аспекти, в тому числі й персональний елемент в політико-владному конфлікті вивчали дослідники А. Д. Пахарев, Ю. М. Зущик, О. В. Кривошеєнко, В. М. Яблонський, О. Л. Валевський, А. Т. Ішмуратов⁵.

Об'єктом дослідження виступає персональна складова політико-владного конфлікту. В статті ставиться завдання проаналізувати обмеження персоніфікованої сутності особи-персони та соціального утворення — соціоперсони як першопричину виникнення, розвитку та розв'язання політико-владного конфлікту.

Політичні конфлікти — зіткнення, протиборство суб'єктів політики⁶ — стають предметом наукового розгляду і аналізуються у суспільно-політичній практиці здебільшого тоді, коли вони проявляються як доконане явище. Це зумовлено, в першу чергу, вагомністю проблем, які реально існуючі конфлікти створюють для суспільства та його політичної системи. Причинно-наслідковий зв'язок тут очевидний, і тому він породжує зрозумілий інтерес в науковців та політиків.

Водночас не викликає заперечень й те, що політико-владні конфлікти — це багатогранне явище, якому властиві не лише явні, але й приховані риси на етапах його зародження, формування та розвитку. Надзвичайно важливим є етап зародження конфлікту, тому що саме тоді закладаються всі суттєві елементи майбутнього політичного протистояння. Для політико-владної практики цей момент виступає найоптимальнішим часом, коли існує найбільша ймовірність його позитивного вирішення. Тому вірне визначення першооснови політико-владного конфлікту становить ключ до розуміння першопричини його виникнення та характеру майбутнього розвитку.

Першопричина будь-якого політичного конфлікту є наслідком обмеження політичного характеру, що проявляється у стосунках між учасниками політичних відносин. Ці відносини не можна сприймати як абстрактне явище, адже в такому разі зникає предмет конфлікту. А це означає, що конфліктні відносини містять конкретну причину протистояння. Конкретизація протистояння здійснюється самими ж суб'єктами конфлікту.

Конфліктуючі сторони вступають у протистояння на основі суперечності, що виникає між ними. Тому дослідження конфлікту повинно бути спрямоване, в першу чергу, на обставини появи такої суперечності. А вона, в свою чергу, визріває в результаті протилежності інтересів як рушійних факторів соціальних дій⁷. Самі ж інтереси можуть бути лише продуктом персоніфікованого характеру. Через те в першооснові конфлікту лежить персоніфікована несумісність інтересів, яка проявляється назовні у персоніфікованих суперечностях між суб'єктами.

Персоніфікованим інтересам притаманна різноманітність, що виявляється як в їхній множинності, так і в динаміці. Це стоується і окремої персони, і персоніфікованих інтересів соціальної групи. Сама ж різноманітність інтересів потребує політичного характеру їх узгодження. Тому вона виступає об'єктом політико-владної діяльності, а обмеження цієї різноманітності лежить в першооснові політико-владного конфлікту.

Першопричини політико-владного конфлікту завжди слід шукати в сфері персонального. Назовні ж він виступає як явище функціонального характеру. Ця функціональність, своєю чергою, також є широким та багатогранним явищем, що по-різному впливає як на сутність конфлікту загалом, так і на його окремі елементи, формуючи певний тип взаємозв'язку між конфліктом як явищем і його проявами. Однак, спільною основою цих взаємовідносин виступає персональний фактор, в якому на основі персоніфікованих особливостей можна виділити персональні елементи особи (персони), соціального утворення (соціоперсони) і держави (як макро-соціоперсони).

Політико-владний конфлікт розпочинається з обмеження особи — персони, що не дає їй сформувати свій Я-образ⁸. Воно може мати загальний характер, коли політична система суспільства не в змозі відобразити політичні прагнення персони або бути цілеспрямованим, тобто таким, що скероване на певні соціальні групи чи на окремі персоніфіковані особливості. Обмеження загального характеру, якщо вони не виходять від тоталітарної чи авторитарної систем влади, виступають як діалектичне явище, сприйнятливие до реформування. Тому політико-владні конфлікти, що виникають на їхній основі зазвичай не є антагоністичними. Вони можуть бути вирішені шляхом удосконалення політичної системи в тій її частині, що зумовила виникнення конфлікту.

Цільові ж обмеження прояву політичних інтересів персони зорієнтовані на їхню повну або часткову нейтралізацію з боку суспільства. В такому разі виникає питання обґрунтованості суспільної нейтралізації персоніфікованих проявів політичних інтересів. Тобто йдеться про необхідність вироблення стосовно персони дійової системи обмежувальних критеріїв, які б не перешкоджали розкриттю усіх її позитивів в політичному аспекті. Отже, виникає потреба в системі орієнтаційного характеру, яка б виконувала оцінювальні функції щодо політичних інтересів та прагнень персони на предмет їхньої корисності як для цієї ж персони, так і для

інших персон, соціальних утворень і суспільства загалом. Думається, що в основу такої системи має бути покладена така політична поведінка персони, яка спрямована на оптимальне розкриття її персоніфікованої сутності і не завдає шкоди таким же сутностям інших осіб-персон та соціоперсонам.

Обмеження прояву політичних інтересів персони, на наше переконання, — це вихідна функціональна ланка політичного конфлікту. Здійснення такого обмеження означає, що політичний інтерес персони придушений у його зародку і не може відобразитись у політико-владних стосунках. Неповноцінність прояву політичних інтересів персони зумовлює й обмеження її політичних прагнень. Адже те, що не проявилось, не може бути відображено. Іншою стороною обмежень персони у її політичних прагненнях є визнання нераціональності її політичного інтересу, заперечення або сумнів у можливості його реалізації, а відтак — обґрунтування на цій основі недоцільності включення такого інтересу в систему персоніфікованих політичних прагнень.

Загалом же будь-яке обмеження щодо проявів політичних інтересів персони та обмеження в тій чи іншій формі її політичних прагнень створює передумови для політичної ізоляції персони від суспільства, а це становить небезпеку для політико-владних відносин. Збільшення таких обмежень сприяє зростанню ступеня загрози виникнення політичного конфлікту і суперечать важливому принципу громадянського суспільства — пріоритетному самовияві вільних індивідів⁹.

Політичну сутність соціального утворення становить сукупність персоніфікованих політичних інтересів його членів. Отже, ця сутність має соціально-персоніфікований характер. Через те політико-владні обмеження соціального утворення, що є соціоперсоною, також виступають як обмеження персоніфікованої, але соціальної сутності. Тому персональний фактор лежить і в основі політико-владного конфлікту на соціальному рівні.

Політико-владне об'єднання окремих персон в соціумі має під собою чітко виражений персоніфікований інтерес. В іншому випадку персон не проявлятиме зацікавленості політичного чи владного характеру у входженні та перебуванні в такому соціальному утворенні. Політичний інтерес окремої персони відтворюється в спільному інтересі соціоперсони. І, відповідно, обмеження персоніфікованої сутності соціоперсони несе в собі й обмеження кожного з її членів. Воно проявляється в тому, що унеможлиблюється

реалізація політичних прагнень персони, які вона делегувала соціальному утворенню. Це означає, що обмежується основа, на якій сформувалось соціальне утворення, а його персоніфікована соціальна сутність перестає адекватно відображати персоніфіковані сутності осіб, що до нього входять.

Якщо обмеження персоніфікованої сутності безпосередньо для персони завжди виступає як зовнішній політико-владний вплив, то в соціальному утворенні він може бути породжений не лише зовнішніми, але й внутрішніми політичними чи владними чинниками. Від цього залежить сам характер політико-владного конфлікту. Зовнішні обмеження персоніфікованої сутності соціоперсони становлять собою перешкоди, що визріли поза нею і мають зовнішню політичну мотивацію. У випадку, коли вона продиктована персоніфікованими сутностями інших соціоутворень або й окремих персон, що мають вагу в політико-владному середовищі, позитивним виходом з цього конфлікту стає досягнення компромісу. Зазвичай обом сторонам вигідно добровільно обмежити себе в якійсь частині політико-владних прагнень заради виходу з конфліктної ситуації і створення передумов для оптимізації відносин у перспективі. Конфлікт може залишитись нерозв'язаним, якщо для сторін чи сторони конфлікту політичних чи владних позитивів в перспективі немає або вони не усвідомлюються. Це буває лише в тому випадку, коли проявляється явна чи уявна, але вагома несумісність між суб'єктами конфлікту. Проте, навіть в такому разі розв'язання політико-владного конфлікту можливе лише на персоніфікованих засадах, тому що персоніфіковані сутності суб'єктів, як інші в своїй унікальності явища, входять в конфлікт принципово не можуть.

Зовнішні обмеження персоніфікованої сутності соціальних утворень іноді можуть навіть виконати функцію каталізаторів інтересів соціоперсон і сприяти їхньому внутрішньому згуртуванню, що позитивно позначається на забезпеченні політико-владних інтересів. Однак, такий вплив може мати негативні, а то й згубні наслідки для соціоперсони, в якій відсутня внутрішня політична міцність. Слабкість внутрішнього характеру в соціальному утворенні зумовлюється власне внутрішніми конфліктами, які з'являються в результаті обмеження об'єднаних в ньому персоніфікованих сутностей. Такі процеси виникають внаслідок активних внутрішніх пертурбацій самої структури соціоперсони. За умов, коли така структурізація викликана об'єктивними тенденціями

і узгоджується зі змінами соціальної структури суспільства загалом, то внутрішні конфлікти соціумів можуть прискорити розпад старих, віджилих політико-владних відносин в соціумі і посприяти розвитку нових владних відносин у соціально-політичних об'єктах новостворюваних, прогресивніших соціоперсон.

Загрозу для життєздатності соціальних утворень становлять тенденції їхньої негативної внутрішньої структуризації. Вони з'являються внаслідок відходу від власної персоніфікованої сутності частини соціального утворення або конфліктом між соціумом і його формальними лідерами. В такому випадку виникає протистояння, в першу чергу, політичного характеру, суть якого полягає в тому, що політичні інтереси соціоперсони не відтворюються чи неналежно відтворюються її частиною або уповноваженими соціоперсоною представниками. Внутрішній політичний конфлікт неодмінно тягне за собою конфлікт у владних відносинах соціоперсони. Його розв'язання перебуває лише в площині персонального і зводиться до того, щоб визначити ступінь сумісності з персоніфікованою сутністю соціоутворення політичних прагнень та владної поведінки суб'єктів конфлікту. Внутрішні політико-владні конфлікти в соціальному утворенні, незалежно від того, чи ініційовані вони його частиною або уповноваженими соціоутворенням особами, створюють спочатку політичні, а згодом й владні бар'єри для функціонування соціоутворення в суспільстві. Неповне або спотворене представництво в політико-владній системі суспільства соціоперсони, а тим більше, груп соціоперсон неодмінно провокує визрівання в цій системі відносин конфліктного характеру і веде до загальноносуспільної дестабілізації.

Соціальна структура будь-якого суспільства — це надзвичайно складне явище. Її елементи пов'язані між собою багатьма більш чи менш стійкими зв'язками, які в своїй сукупності й визначають соціальну міцність суспільства. Тому будь-яке суттєве послаблення зв'язку між соціальними утвореннями в якійсь частині соціальної структури може спричинити негативні наслідки для неї загалом. Чим складніша соціальна структура, тим загроза появи в ній слабких ланок є ймовірнішою. До того ж, в соціальній сфері суспільства як в динамічному явищі внутрішня міцність зумовлюється ще й характером внутрішніх динамічних процесів: адже кожен елемент в цій структурі сам по собі має властиву лише йому динаміку. Тому узгодження загальносоціальних змін, що здійснюються на основі персоніфікованої динаміки її елементів, становить

надзвичайно важливе політико-владне завдання. Відсутність такої узгодженості зумовлює виникнення конфліктів всередині соціальної структури: адже це загрожує фундаментальним питанням ідентичності, сприяє появі «динаміки ненависті»¹⁰ і є результатом обмежень персоніфікованого характеру. Отже, причиною політико-владного конфлікту може виступати також обмеження характеру динаміки персоніфікованої сутності соціоперсони.

Політична влада в суспільстві здатна виступати оптимальним представником персоніфікованої складової його соціальної структури, якщо вона виражає і реалізовує її політичні цінності¹¹. Тому динаміка політичної влади має відповідати динаміці соціальної структури суспільства, в основі здійснення змін у якій лежать тенденції розкриття персоніфікованих елементів персон та соціоперсон. Проте, розвиток соціального характеру загалом випереджає зміни у відносинах з приводу політичної влади. Тут існує певний розрив, а значить й суперечність. Найважливіше, щоб воно перебувало в оптимальних межах і не набувало антагоністичного характеру. Поява несумісних елементів свідчить про початок переростання суперечності у форму конфлікту. Якщо для окремої персони це може вилитись у форму поодиноких протестів або проявитись у пасивній поведінці щодо формування та здійснення політичної влади, то реакції соціоперсони, в силу її чисельності, завжди властивий елемент масовості. Через те, найперше з погляду функціональності, реакція соціального утворення на обмеження його персоніфікованої сутності становить велику небезпеку для всього суспільства.

Політико-владні конфлікти, ініціатором яких виступає соціальне утворення, як правило, сприймаються суспільством тоді, коли вони виходять за рамки цього утворення і набувають загальносуспільного значення. Однак, їхнє вирішення на цьому етапі уже становить велику складність, тому що це зачіпає не лише саме соціоутворення, а й певною мірою частину суспільства чи суспільство загалом. Тому важливо щоб конфлікти, які визрівають всередині соціоперсони, вирішувались би на її рівні і не дестабілізували соціальну систему суспільства загалом. Ця мета може бути досягнута лише в тому випадку, якщо буде віднайдена первинна основа конфлікту соціоперсони і суспільства.

В політичному конфлікті, безумовно, присутній політичний зміст, який зводиться до представництва соціоперсони в політичній системі суспільства. Відхилення політичної системи суспільст-

ва від його соціальної структури не повинно перевищувати критичної межі, за якою виникають передумови для політичного конфлікту. Ці передумови є наслідком обмеження значимості соціума в соціальній структурі суспільства. Обмеження такого характеру виникають з двох основних підстав. По-перше тому, що динаміка соціальної структури суспільства випереджає свою форму прояву — політичну систему. Через те в суспільстві постійно формуються, з одного боку, «нові» соціуми, персоніфікована сутність яких на загальносуспільному рівні представлена недостатньо, а з другого — персоніфікована значимість «старих» соціумів в політичній системі суспільства перебільшується, виходячи із застарілої оцінки їхніх політичних сутностей. Такі протилежності зумовлені самим характером динаміки персоніфікованих сутностей соціальних утворень і становлять закономірний результат розвитку та взаємодії соціальної та політичної систем. Політико-владний конфлікт за таких обставин виникає лише тоді, коли діалектична суперечність вчасно не отримала належного розв'язання, або ж за наявності цілеспрямованого обмеження значимості соціума в політичній системі суспільства, що є прямим шляхом до розгортання політико-владного конфлікту. Незалежно від мотивів, з яких таке обмеження здійснюється, воно завжди спрямоване проти персоніфікованої сутності соціоутворення, тобто проти його першооснови. Тому цілеспрямоване обмеження персоніфікованої сутності соціального утворення, минаючи стадію політико-владної суперечності, безпосередньо виявляється в політико-владному конфлікті.

Умисне обмеження політико-владних можливостей соціального утворення пов'язане з управлінням у сфері політики та влади. Таке управління найбільше властиве для держави як центрального інституту політичної влади¹². Проте в нинішньому понятті держави присутнє її розуміння як організації політичної влади домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві¹³. Отже, уже на понятійній основі закладаються певні обмеження політико-владного характеру, які має здійснювати держава в інтересах її домінуючої частини. Однак, небезпека таких обмежень полягає в тому, що вони однозначно спрямовуються проти персоніфікованих сутностей певних соціальних груп, але не обов'язково в інтересах персоніфікованих політичних прагнень домінуючої частини населення, зокрема й так званого «середнього класу». У функціональному аспекті тут існує велика ймовірність підміни

персоніфікованих інтересів домінуючої частини суспільства ситуативними політико-владними інтересами політичних еліт, а нерідко й приватним інтересом вождів¹⁴, що назовні подаються як загальнодержавні інтереси. Тому нерідко, прикриваючись складністю та багатогранністю процесу здійснення політико-владних відносин, політичні інституції суспільства, формально реалізуючи надані їм представницькі повноваження, фактично здійснюють обмеження персоніфікованої сутності не лише «дискомфортних» соціоперсон, але й «своєї», домінуючої частини населення. В такому випадку політико-владний конфлікт всередині суспільства визріває у прихованих формах, проявляючись назовні в окремих, на перший погляд невмотивованих протестах.

Отже, політико-владний конфлікт — незалежно від функціональних особливостей власного прояву — в своїй першооснові завжди має обмеження персоніфікованої сутності. Воно виростає з політико-владного обмеження окремої особи-персони і саме на цьому рівні набуває найбільшої гостроти. Водночас розв'язання конфлікту на рівні особи-персони гарантує успішне його подолання в політико-владних відносинах будь-якого соціального рівня. Тому такий принцип повинен стати відправним пунктом у попередженні обмежень персоніфікованої сутності соціоутворень і у державі загалом, а характер подолання цих обмежень має звертатись з тим, наскільки проявляються політичні інтереси та забезпечуються владні прагнення кожної особи, що входить до різних соціоутворень у суспільстві.

Перспективою проведення подальших досліджень може бути компаративний аналіз функціональних обмежень політико-владного характеру в різних політичних системах.

¹ Соколов В. Н., Ханеев С. Е. Власть. Политика. Массы. — О.: Маяк, 2002. — 204 с.; Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. — К.: Генеза, 2006. — 395 с.; Хевеши М. А. Толпа, массы, политика: Ист.-филос. очерк. Монография. — М.: РАН Ин-т философии, 2001. — 222 с. Веймер Девід Л., Вайнінг Ейден Р. Аналіз політики: Концепції і практика. — К.: Основи, 1998. — 654 с.

² Канетти Елиас. Маса і власть. — М.: Ad Marginem, 1997. — 527 с.; Халипов В. Ф. Власть: основы кратологии. — М.: Луч, 1995. — 304 с.; Воронов І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру. — К.: Генеза, 2005. — 287 с.; Трипольський В. О. Демократія і влада. — К.: Парламентське вид-во, 1999. — 174 с.; Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие. — К.: Украинский Центр духовной культуры, 2004. — 527 с.

³ Мунье Эммануэль. Манифест персонализма. — М.: Республика, 1999. — 560 с.; Лакруа Жан. Избранное: Персонализм. — М.: Росспэн, 2004. — 606 с.; Вдовина И. С. Французский персонализм (1932–1982). — М.: Высш. шк., 1990. — 150 с.

⁴ Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфліктів. — К.: Наук. думка, 1996. — 190 с.; Воронов І. О. Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди. — К.: Генеза, 2005. — 320 с.; Рубин Джеффри, Пруйт Дин, Сунг Хе Ким. Социальный конфликт: эскалация, тушик, разрешение. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. — 352 с.; Данильян О. Г. Социальные противоречия. Сущность, типология, формы проявления. — Х.: Основа, 1998. — 143 с.

⁵ Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины. — К.: Знание Украины, 2001. — 270 с.; Зущик Ю. М., Кривошеєнко О. В., Яблонський В. М. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. — К.: Альтерпрес, 1999. — 275 с.; Валецький О. Л., Ішмуратов А. Т. Політичний конфлікт у сучасній Україні: культурні виміри, структура, принципи аналізу. — К.: Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т стратегічних досліджень, 1997. — 101 с.

⁶ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — С. 515.

⁷ Філософський словник соціальних термінів. — Х.: Корвін, 2002. — С. 340.

⁸ Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — С. 120.

⁹ Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. — Львів: Червона Калина, 2002. — С. 71.

¹⁰ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — С. 431–432.

¹¹ Шилов В. Н. Политические ценности: специфика и функции // Социально-гуманитарное знание. — 2003. — № 6. — С. 120.

¹² Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. — Х.: Консум, 2001. — С. 35.

¹³ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — С. 36.

¹⁴ Див.: Кревельд В. М. Расцвет и упадок государства. Пер. с англ. — М.: ИРИСЭН, 2006. — С. 11–12.

Кучеренко І. М.

ПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ 2004 РОКУ

Сучасний політичний процес в Україні позначений нескінченним ланцюгом як відкритого, так і прихованого протистояння команд прем'єр-міністра й президента України. Такий зміст взаємодії головних суб'єктів політики в країні чітко уособлює то приховану, то відкриту боротьбу за владу, ресурси і статуси, перерозподіл яких щоразу порушує усталену раніше рівновагу інтересів, принаймні тих, які нинішні учасники політичного протистояння декларували у період «помаранчевої революції». І якщо для широких верств українського суспільства теперішній політичний процес у країні надзвичайно заплутаний та суперечливий, то для міжнародних оглядачів події в Україні мають чітко окреслений стан. Так, Майкл Емерсон, брюссельський оглядач з європейсько-українських питань заявив, що «Внутрішня політична ситуація в Україні надзвичайно складна і навіть нагадує громадянську війну між президентом і прем'єром... Це неблагополучний варіант демократії, який розчаровує Європу у післяреволюційних здобутках України»¹.

Якщо внутрішня політика України розчаровує Європу, то українське суспільство на цьому фоні переживає не просто розчарування. Іншими словами — це фрустрація (лат. *frustratio* — обман, невдача). При такому психологічному стані людина переживає стан розчарування, внаслідок того, що вона стала жертвою ошуканства чи невдачі в її прагненні задовольнити ту чи іншу значущу потребу. Адже, масовий виступ громадян у 2004 р. був не лише протестом щодо результатів голосування після другого туру виборів президента — він був симптомом суспільної кризи, початок якої сягає 1991 р. Саме з цього періоду, як відзначає О. Майборода, «В Україні боролися дві тенденції — з одного боку, до збереження у модифікованому вигляді номенклатурно-корпоративної форми правління, подібної до радянської, а з другого — до демократизації країни»². В цьому ключі, соціологи Є. Головаха і Н. Паніна називають «помаранчеву революцію», що заманіфестувала себе як демократична за своєю ціннісно-нормативною сутністю, «виявом культурно-етнічної революції»³. Дещо під іншим кутом зору про ці події висловився одному з інтерв'ю газеті «День» у 2005 році, нині почесний президент Києво-Могилянської академії В. Брюховець-

кий. Так, обмірковуючи питання створення музею помаранчевої революції, він вносив пропозицію назвати його музеєм української звитяги. Це він обґрунтовував наступним чином: «Я, крім усього іншого, не вважаю, що це була революція... На мою думку, революція відбулася в 1991 році. Сьогодні це еволюційний процес, наслідок 1991-го. Революція не буває карнавалом... Революція — це коли порушується закон, тривають штурми... На мою думку, це було вертепне, карнавальне дійство в багатьох моментах»⁴. Справді, можна стверджувати, що події «помаранчевої революції» ознаменували «перелом» розвитку масової свідомості. Демократичні настрої суттєво підняли довіру до Президента, уряду, до партійних лідерів, і, що найважливіше, усвідомлення самим українським населенням власної політичної ефективності — впевненості в тому, що сам народ насправді здатен впливати на хід політичного процесу в країні.

Такий хід подій варто розглядати як вповні нормальне явище в житті того чи іншого суспільства, що трансформується, оскільки мрії про суспільне життя без революцій та воєн дедалі більше виглядають як небезпечні ілюзії тоталітарного походження. Політика — тому що вона є боротьбою за владу, що може відбуватися в більш або менш агресивних формах — завжди буде конфліктогенною, а отже, й ризикованою справою. Революцій не уникнути, а війна сама прийде, особливо коли йдеться про такий беззахисний народ, як українці.

Відтак, революційний рух 2004 р. був позначений щонайменше двома ризиками як з боку тодішньої влади, так і тих, хто на її місце претендував. Принагідно зазначимо в контексті нашого дослідження, що саме поняття «ризик» трактується як «Усвідомлена можливість небезпеки... Можливість збитків або неуспіху в якійсь справі»⁵. Перший ризик ніс потенційну фізичну загрозу насильства значній частині безпосередніх учасників тодішнього процесу, а саме — мирним жителям в ході розгортання і перебігу подій. Подекуди фізичний ризик мав наслідки і в післяреволюційні дні, коли з невідомих причин пішли з життя найближчі соратники Л. Кучми — міністри Г. Кирпа та Ю. Кравченко. Другий ризик — моральний. Атмосфера «революційних» подій значним чином підняла дух українського народу. Ціннісно-символічне протиставлення («ми і вони»), яке було закладено в основу «помаранчевого руху», лише сприяло перенесенню політичної доцільності на суто моральні категорії, близькі і зрозумілі більшості людей: справедливість, свобода, боротьба добра зі злом тощо. Таке

піднесення вселяло віру і надію, що суспільне життя справді можна змінити на краще.

На протигагу фізичному ризику (ризика насильства), що вже минув, моральний перейшов у затяжну кризу. Йдеться про ті майбутні небезпеки, якими чревата радикальна інтенсифікація політичної боротьби. Ступінь ризику оцінюється і визначається тим, які руйнівні наслідки можуть виникнути в майбутньому⁶. В політичній практиці навряд чи існує щось ризикованіше від радикальної зміни влади — хіба що військова авантюра в практиці зовнішньополітичній. Спроба змінити політичний режим є досить ризикованим політичним кроком. Однак, якщо така спроба робиться, її слід доводити до логічного завершення: ризикована дія може бути виправданою лише успіхом, інакше ризик не має сенсу і є злочинно безвідповідальним діянням.

Специфіка саме морально-політичного ризику полягає в можливості масової зневіри громадян у тій чи іншій колективній політичній дії. Моральний ризик стосується легітимації, а не фізичного насильства. Ризикований політичний курс містить у собі подвійний ризик моральний і фізичний (ризик насильства), тобто він може призвести як до зневіри в політичній системі, так і до втрати політичного контролю над насильством та його руйнівного спалаху. З погляду неминучих в політиці ризиків будь-яка ефективна політична система має виконувати подвійне завдання — максимально уникати ризику фізичного насильства, контролюючи його; максимально уникати морального ризику, підтримуючи належний ступінь довіри громадян до цієї політичної системи. Якщо таке подвійне завдання політичною системою не виконується, тоді вона сама ризикує бути революційно зміненою.

Характер інтерпретацій подій в Україні кінця 2004 р. доволі різноманітний і багатоаспектний. Однак, слід також мати на увазі, що вибір на користь тієї чи іншої інтерпретації «помаранчевої революції» зумовлюється не лише методологічними установками, але й установками політико-ідеологічними. В аналізі та інтерпретації нагальних політичних подій роль останніх може бути навіть більшою. Вітчизняні політологи, історики, соціологи, філософи, культурологи у численних дослідженнях витлумачують ці події з точки зору причини, наслідків, механізмів інспірування та реалізації «помаранчевої революції».

Дослідження спектру оцінок подій, пов'язаних з політичною кризою в Україні наприкінці 2004 — початку 2005 року, В. Яку-

шик наводить за таким переліком вживаних дефініцій: 1) революція; 2) спонтанний протест народних мас на захист демократичних прав і свобод; 3) комплекс політичних технологій (у тому числі елементів карнавальної культури), застосовуваних для передачі влади від однієї групи правлячої еліти іншій її групі; 4) державний переворот, антиконституційний заколот, путч, що було легалізовано юридичним шляхом⁷. На рівні перерахованих дефініцій, в науковому дискурсі домінують судження по темі «помаранчева революція», яка витлумачується в контексті протистояння старого і нового порядку — залишків комунізму й паростків ліберальної демократії.

Хоча й зауважимо, що українська демократія не настільки вже й «молода» — в багатьох випадках чільники цієї демократії просто імітують інфантильну недієздатність, аби визискувати свій народ та отримувати підтримку іззовні. Під цим кутом зору досить дискусивним залишається питання вищеописаних подій як комплексу політичних технологій. Щоправда, частіше це питання дискутується на міжнародному рівні в руслі тематики «синдрому кольорових революцій» тощо⁸.

Директор Інституту соціології Угорської академії наук Пал Тамаш події листопада-грудня 2004 року в Києві розглядає як комплекс політичних технологій саме з елементами карнавальної культури⁹. Понад те, він називає таку діяльність інновацією київського політичного маркетингу: режисуру масових сцен, керування настроєм вуличного натовпу, «розтягування» карнавалу на тривалі тижні. Самі ж вуличні події він характеризує як складову масової культури, де Майдан можна розглядати як гігантський безперервний поп-концерт, в інтермедіях якого масам пропонувалась і політична інформація. Політичні ж керівники в таких подіях виступають іконографією маскультури, під впливом якої самі стають попгероями. Тут, принаймні, варто наголосити, що подібний перманентний поп-концерт у політиці є справою ризикованою. Адже, за таке політико-театральне дійство можна розплатитися незалежністю власної держави та життям і свободою її громадян.

Як би там було, але надання легітимності новій владі (якщо тільки попередній режим не підлягав засудженню у міжнародному плані) — процес нелегкий, який вимагає неабияких зусиль, наголошує Пал Тамаш, оскільки «у Європі такий спосіб зміни режиму — це справа складна й ризикована, тим паче, що існує загроза

кровопролиття, яке згодом виправдати було б надзвичайно важко. Як наслідок утвердження нового режиму так само є завданням, яке вимагає багато часу і великих енергетичних витрат. Удатися до відкритої конфронтації й довести її до логічного завершення після досвіду 1989-1990 років ніхто не наважувався. Вивести на вулиці більшу чи меншу кількість людей — не проблема. Проблема полягає в тому, яким чином стримувати маси до тієї миті, коли за їхньої допомоги вдасться домогтися зміни влади без залучення силових структур»⁹.

Думки угорського соціолога підтверджуються і розвиваються Н. Луманом, який говорить вже про постреволюційний стан, про ризик влади не зреалізувати ті можливості, які вона отримає, зокрема, внаслідок революційної трансформації. Слушною також є його думка про підміну реальної політики імітаційними підставками у вигляді самомістифікації лідерів та навіювання масам відчуття успіху¹⁰.

Моральний ризик (а нині криза), породжений впливом на масові почуття і свідомість політичними лідерами, які у свій час вивели своїх прихильників на Майдан, зберігається донині. Адже слушно передбачав О. Мотиль, що «помаранчева революція сформує покоління молодих людей, через яких вплине на культуру й змінить звички, мислення та ментальність мільйонів»¹¹. Самі ж події знайдуть своє відтворення не тільки у підручниках з історії України. Ця тематика поширилась на всі сфери духовного і культурного життя нації. Навесні 2006 р. у великий загальнонаціональний прокат вийшов перший повнометражний художній фільм українського виробництва «Помаранчеве небо», де на екрані також з'являються лідери «помаранчевої революції» — Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Олександр Мороз...

Політичним ризиком супроводжувались події в Києві з 21 по 29 листопада, наслідками якого могла стати потенційна фізична загроза значній частині безпосередніх учасників, що прийшли на Майдан. Разом з тим вони не виходили за рамки цивілізованих форм. «Стриманість у діях була стратегією опозиції і вимушеною тактикою з боку «партії влади»¹².

Безперечно, що така «цивілізована» революція навряд чи могла призвести до тих радикальних наслідків до яких призводить будь-яка революція, принаймні, в її традиційному розумінні. Тому масові виступи громадян з приводу нечесних виборів є нормальним явищем для всіх демократій. Інша річ — її перебіг в кожному

конкретному випадку, в кожній окремій державі. І на цьому тлі українська історія цих подій має свої особливості. Однією з них є питання забезпечення правопорядку під час масових виступів, оскільки саме від цього залежала доля багатотисячного зібрання на Майдані.

Як відзначає С. Кульчицький, дослідження подій, пов'язаних зі спробою силового придушення революції, ускладнює та особливість, що документи для аналізу брались з Інтернету. І повторне звернення до них стає марним, оскільки вони потім зникають. «Навіть одержаний генералом С. Попковим сигнал тривоги з постановкою завдання не мав текстуальної основи і був отриманий як усний наказ — прямий або телефонний. Від кого був наказ, — наразі невідомо. Висновок доводиться робити, аналізуючи суперечливі свідчення людей, які були присутні при подіях або визначали їх»¹³.

Проте, загроза силового втручання була. Відповідно й був ризик спалаху насильства, без якого неможлива жодна революція. Проблема в іншому — в тому, що ніхто не відповів і не відповість за втягнення суспільства до ризикованої гри з насильством.

Варто наголосити одну і, мабуть, найголовнішу, особливість українських революційних подій, яку описує С. Кульчицький. Це контроль з боку СБУ за перебігом подій протистояння влади й опозиції. Про це свідчать розповіді самих учасників подій¹⁴. Щоправда, викликає певну дискусію характер такої революції, яка здійснюється під пильним контролем спецслужб, діяльність і прогрес яких витлумачується «в рамках закону». В цьому сенсі, українська «помаранчева революція» може виявитися історично безпрецедентною подією: адже, відомі випадки, коли революції інспірувалися спецслужбами, однак, випадків цілковито контрольованих «революцій» не так вже й багато.

Інша особливість «революційних» подій в Україні, переважно, стосується регіонів. Такі події можна назвати третім ризиком головних суб'єктів політичної діяльності, оскільки такий їхній задум ніс потенційну загрозу національній безпеці України, її цілісності. Особливого поширення набули сепаратистські настрої в східних регіонах. «Група депутатів Дніпропетровської обласної ради виступає за створення Південно-Східної автономії... У м. Донецьку сесія обласної ради обговорює можливість створення автономії»¹⁵. Продовженням таких настроїв став з'їзд депутатів усіх рівнів у м. Северодонецьку, на якому пролунали заклики до відокремлення

східних областей України. Ризик такого розвитку подій видавався тоді досить високим, адже «у роботі з'їзду взяли участь 3576 депутатів із 16 областей України, АР Крим і міста Севастополя. На зборах було заявлено, що депутати представляють більш як 35 мільйонів населення України... Під час обговорення учасниками політичної ситуації у країні лунали радикальні та досить суперечливі заяви ... виступаючи пропонували ввести в Україні надзвичайний стан, розпустити Верховну Раду, сформувати бригади та загони самозахисту, створити південно-східну федеративну державу, яка працює в межах єдиного економічного простору. Пропозиції зробити Харків столицею нової держави...»¹⁶. І хоча такі настрої були поодинокими проявами, що спостерігалися в різні дні, це значною мірою вплинуло на перебіг постревольційних подій в Україні, яку дедалі частіше і в науковому колі, в суто політичному осередку, і в масовій свідомості характеризують як розділену на західну та східну території.

Нарешті, вкрай важко дати однозначне трактування «помаранчевим» подіям. З одного боку, важко піддати сумніву чи запереченню звитяжний вихід учасників на Майдану та багатьох інших майданчиках по всій Україні. Понад те, розгортання політичних подій не залишило байдужими навіть дітей, починаючи з дитячого садочка. Вони гралися «в політику», розподіляючи між собою ролі політичних лідерів, що на той період стали головними діючими особами в політичному процесі. І якщо в садочку гралися, то в школах, навіть з початкових класів діти вже демонстрували свою приналежність, підтримку тій чи іншій політичній силі. Ця демонстрація відбувалась через різноманітну символіку тих чи інших політичних сил: значки, різнокольорові стрічки, прапорці тощо. Саме на цьому ґрунті між ними виникали численні конфлікти. Так само, як і конфліктували між собою члени в межах однієї сім'ї, потім все це знаходило відгомін у родинних та сусідських взаєминах.

З іншого боку, залишається відкритим і дискусійним питання щодо так званої «карнавальності» «помаранчевих» подій.

Однак наголосимо, що за будь-якої організації масових виступів у 2004 р. ризик влади і тих, хто на її місце претендував, був надзвичайно високий. Представники попередньої влади могли застосувати силу — на це вказують згадані обставини, і могло статись кровопролиття. Опозиція ж ризикувала комплексом дій, в першу чергу морально-психологічним чином. Саме на боці опозиції виступала суттєво значна частина українського суспільства. На-

голосимо, що, йдучи до влади і застосовуючи морально-психологічний чинник, опозиція ризикувала своїм майбутнім, яке потрібно було виправдати. Адже кредит довіри під час «помаранчевих» подій до опозиції був надзвичайно високий. Так, оцінюючи діяльність влади за перші 100 днів у 2005 р. соціологічна служба Центру Разумкова відзначила, що 43% респондентів вважають розвиток подій такими, що розгортаються в правильному напрямі. Менше третини (31%) оцінюють напрям розвитку подій як неправильний, а інші з відповіддю на запитання не змогли визначитися. Для порівняння — діяльність влади на початку 2004 р. лише 20% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються в правильному напрямі, понад половина (56%) були переконані в неправильності напрямку розвитку подій¹⁷.

З іншого боку, оцінка розвитку подій має яскраво виражені регіональні розбіжності. Вона вкрай позитивна в Західному регіоні (72% вважали напрям розвитку подій правильним і 9% — неправильним) і просто позитивна в Центральному регіоні (55 і 20% відповідно). Проте в Південному та Східному регіонах помітно переважають негативні оцінки. Дотримується думки, що події в країні розвиваються в правильному напрямі, понад чверть (28%) населення Південного та майже чверть (24%) — Східного регіону. Протилежну точку зору мають близько половини опитаних у Східному регіоні (49%) і трохи менше — у Південному (45%).

Отже, як бачимо, з одного боку, дії нової влади мають досить високу підтримку в суспільстві, набагато вищій, ніж був у влади попередньої. З іншого боку, — ставлення до влади має яскраво виражені регіональні відмінності. Це ще раз засвідчує та сумна обставина, що розкол суспільства за географічною ознакою існує.

Слід однак зауважити, що таке негативне ставлення до діяльності влади швидше зумовлене нагальними й побутовими потребами південно-східної України, але жодним чином не через їхню ворожість до української державності, яка відображалась лише поодинокими сепаратистськими закликами.

Якщо порівнювати довіру громадян з попередньою владою, то такий показник звичайно високий. Якщо характеризувати ставлення до нової влади, то кредит довіри поступово почав зменшуватися. Зокрема, йдеться про важливу для нашого дослідження особливість — соціальне самопочуття громадян через півроку після Майдану. Як зазначають експерти Центру Разумкова, соціальне почуття «стало тим вододілом, який розділив новітню історію

України на два періоди — «до революції» і «після революції» Адже головне почуття, яке переживають сьогодні громадяни, це тривога за майбутнє — 38,5% респондентів. Майже кожен четвертий громадянин (24,2%) сприймає ситуацію в країні з оптимізмом, 8,9 опитаних — з гордістю, 8,7% — із задоволенням. Упевнені у своєму майбутньому 17,8% громадян.

Водночас 15,5% громадян виявилися розчарованими. Більше, ніж кожен десятий (10,8%), відчуває безнадію, ще кожен десятий (9,9%) — роздратування. У 7,8% опитаних все те, що відбувається, викликає пригніченість, у 6,3% — обурення, а 4,9% ставляться до цього з байдужістю¹⁸. Таким чином, позитивні оцінки в цілому переважають, але потенціал невдоволення також дуже серйозний.

Таку ж тенденцію відзначають соціологи Є. Головаха і Н. Панина, вказуючи на те, що лише за перший рік діяльності Президента (2005 р.) рівень довіри до нього знизився на 20%. Поряд зі зниженням довіри до Президента упродовж 2005 року суттєво поменшала й частка людей, які довіряють іншим владним структурам — уряду і Верховній Раді. Так чи інакше, але «внаслідок некомпетентного політичного управління позитивні зміни в процесі демократизації в Україні за минулий рік були зведені нанівець, тобто повернулись до вихідного рівня початку 2004 року»¹⁹. Причини зміни своїх настроїв самі люди пов'язують перш за все із розчаруванням у лідерах «помаранчевої революції». Цю ж тенденцію у своєму дослідженні відзначає політолог В. Каспрук. Він твердить, що не просто розчарування, це навіть гірше, тому що, «до нинішнього президента, який мав свого часу найвищий рейтинг серед політиків, необхідно фактично застосовувати такі ж мірки в оцінці його політичної діяльності, як і до його попередника у 2002 і 2004 роках»²⁰.

В політичній зневірі немає нічого поганого. Така зневіра є невід'ємною складовою політичного механізму будь-якої демократії: адже, обирають інших через те, що зневірюються в попередніх. Коли якась політична партія сподівається, за умов демократії, на вічну любов і підтримку електорату, то ця партія або наївна, або самозакохана, або недалекоглядна, або — все разом. Лякатися коливань громадської думки може лише той, хто боїться демократії. Хоча, зауважимо, підстав для такого страху перед демократією в українському суспільстві також чимало. Адже гасла, проголошені на Майдані з метою повалення «безвідповідальної» політич-

ної системи Кучми та прихід до влади сильного Президента Ющенка, залишилися так само далекі від інтересів виборця.

¹ У ЄС чекають від Тимошенко її версію «війни» з Ющенком // <http://pravda.com.ua/news/2008/6/19/77731.htm>

² Майборода О. «Помаранчевий» протест — випадковість чи закономірність / О. Майборода // У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упорядкування Ю. Шаповала. — К.: ЕксОб. — 2007. — С. 75. — ISBN 966-7769-62-3.

³ Головаха Є., Паніна Н. «Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №3. — С. 50.

⁴ Брюховецький В. «Владу беруть силою. А втримують мудрістю» / В. Брюховецький // www.day.kiev.ua/130898/

⁵ Великий глумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів і словосполучень / Вячеслав Тимофійович Бусел (уклад. і голов. ред.). — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004». — С. 1030. — ISBN 966-569-013-2.

⁶ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / В. Седелник (пер. с нем.); Н.Федорова (пер.с нем.). — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — С. 38. — (СЕУ). — Бібліогр.: с. 348–365. — ISBN 5-89826-059-5.

⁷ Якушик В. Україна 2004–2005: революція чи ні? / В. Якушик // У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упорядкування Ю. Шаповала. — К.: ЕксОб. — 2007. — С. 255. — ISBN 966-7769-62-3.

⁸ Синдром «цветных» революций // www.polit.ru/research/2005/06/07/sindrom.html

⁹ Тамаш П. «Масові виступи на міських вулицях як жанр політичного карнавалу: можливе глумачення подій листопада-грудня 2004 року в Києві» / Пал Тамаш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №1. — С. 5–17, 9.

¹⁰ Луман Н. Риск власти / Никлас Луман // Власть; Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. — М.: Праксис. — 2001. — С. 132–133. — (Серия «Образ общества»). — ISBN 5-901574-06-0.

¹¹ Мотиль О. Помаранчева криза в демократичній перспективі / Alexander J. Motyl. «Orange Crisis in Ukraine?». З англійської переклав Павло Грицак за рукописом // http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=4903

¹² Кульчицький С. Українська революція 2004р. [Текст] / Кульчицький С. — К.: Генеза, 2005. — С. 181. — (в опр.) іл. — ISBN 966-504-468-0.

¹³ Кульчицький С. Українська революція 2004 р. [Текст] / Кульчицький С. — К.: Генеза, 2005. — С. 223. — (в опр.) іл. — ISBN 966-504-468-0.

¹⁴ Романченко В. «Узнав, что войска приведены в боеготовность, я спрашивал себя: «что дальше?..» // www.segodnya.ua/oldarchive/c2256713004f33f5c2256f8d0056e9fb.html

¹⁵ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції / Д. Яневський; За ред. О.А. Кравець; Передмова П.О. Порошенка; Худож. оформлювач І.В. Осипов. — Харків: Фоліо. — 2005. — С. 130–131. — ISBN 966-03-2941-5.

¹⁶ Старцев В. З'їзд «переможців» // www.dt.ua/1000/1550/48585/

¹⁷ Биченко А. Громадяни про владу й опозицію / А. Биченко // <http://www.dt.ua/1000/1030/50303/>

¹⁸ Якименко Ю. Майдан тривоги нашої? / Ю. Якименко // <http://www.dt.ua/1000/1550/50532/>

¹⁹ Головаха Є., Паніна Н. «Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №3. — С. 46–47.

²⁰ Каспрук В. «Україна напередодні політичного цунамі» / В. Каспрук // www.pravda.com.ua/news/2008/8/13/79857.htm

Черінько І. П.

ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ НАВКОЛО ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНИ

З відновленням державної незалежності України у 1991 р. та входженням нашої держави до світового співтовариства вивчення можливих варіантів зовнішньополітичної орієнтації України є доволі складною і не менш актуальною проблемою.

Так само актуально вивчати тему місця України у світовій ієрархії держав. Урахування цього при виробленні збалансованого зовнішньополітичного курсу має неабиякий практичний підтекст. Зауважимо, що комплексного дослідження даної проблеми у вітчизняній науковій думці досі не спостерігалось. Метою даної роботи є наукова спроба автора заповити цей вакуум.

У Статуті ООН зафіксовано принцип суверенної рівності всіх держав світу. Втім, історія вчить, що майже будь-яка рівність неминуче передбачає наявність перших серед рівних. Такими нині можна вважати постійних членів Ради Безпеки ООН. Посівши свої місця як «світові поліцейські», кожен з головних переможців у Другій світовій війні здатний заблокувати прийняття Радою Безпеки будь-якого рішення, окрім процедурних. І навряд чи хтось з цієї п'ятірки, виходячи з своїх національних інтересів, погодиться відмовитися від такого права чи збільшити когорту тих, хто його має.

Вітчизняні дослідниці О. Коппель та О. Пархомчук, посилаючись на британського вченого І. Луарда і зазначивши, що наслідком

нерівності держав є міжнародна стратифікація з притаманною їй фактичною ієрархією держав на міжнародній арені, наводять наступну класифікацію¹:

– наддержави, для яких є характерним здатність до масових руйнувань планетарного масштабу, спроможність впливати на умови існування всього людства і неможливість поразки від іншої держави або коаліції держав, якщо до коаліції не входить інша супердержава;

– великі держави, які істотно впливають на світовий розвиток, причому їхній вплив не обмежується одним регіоном або сферою відносин на рівні регіону (втім, чіткого визначення поняття великої держави все ж не існує);

– середні держави, які мають вплив у найближчому оточенні;

– малі держави, які несуттєво впливають на оточення, але мають засоби для захисту незалежності;

– мікродержави, нездатні захистити суверенітет національними засобами².

Така класифікація видається найбільш точною, принаймні виокремлення інших категорій держав нагадує пошук у темній кімнаті чорної кішки, якої там немає.

Гортаючи сторінки вітчизняних суспільно-політичних видань, помічаємо, що Україну відносять до середніх держав, вплив яких на світові політичні процеси не є визначальним.

Так, професор В. Манжола засвідчує, що статус України, як держави середнього рівня в світовій ієрархії міжнародних акторів дозволяє констатувати, що Україна має недостатньо так званої «структурної сили», щоб суттєво впливати на процеси в глобальній системі міжнародних відносин³.

Вагомим аргументом на користь приналежності України до «держав середнього класу» є розміри нашої країни та її населення (площа України становить 603,7 тис. кв. км, або 0,4% земної суші⁴, а її людність — приблизно 0,8% населення світу), вигідне географічне розташування України, а також структура її промисловості. Водночас не дуже вмотивовано говорити про значний вплив нашої держави на її найближче оточення, особливо коли зважити на тісний союз Білорусі з Росією та на членство нашого «західного оточення» в ЄС і НАТО, а також на членство Туреччини, що перевищує Україну за площею, кількістю населення і за ВВП, у згаданому блоці (не забудемо про її могутні військові потуги).

Отже, постає цілком закономірне запитання: чи має Україна свої сфери впливу і, якщо має, то якого — економічного, політичного, військового, усіх разом чи ще якогось? Поняття сфери впливу висвітлив відомий політолог Збігнев Бжезинський у своїй праці «Велика шахівниця». Там у розділі «Китай — не світова держава, натомість регіональна» він зазначає, що китайську сферу впливу можна визначити як район, де першим запитанням, що постає в столицях держав, які розташовані на прилеглий території, за умов виникнення будь-якої проблеми є: «А що думає з цього приводу Пекін?»⁵. Не впадаючи в захмарні ілюзії, можна розглянути хіба що питання, чи зважають у столицях Грузії або Молдови при прийнятті кожного важливого рішення на позицію офіційного Києва. Країни ж регіону Центрально-східної Європи, приймаючи свої найважливіші рішення, якщо їй захочуть з кимсь серйозно порадитися, то хіба що з Брюсселем чи Вашингтоном, а той, хто вважає, що позиція Києва є визначальною при прийнятті найважливіших рішень у Москві, явно не товаришує із здоровим глуздом.

Втім, у кожного українського патріота національна гордість в будь-якому разі стоятиме вище за об'єктивний аналіз, і факт приналежності України до середніх держав лишатиметься беззаперечним.

Варто мати на увазі, що становлення української держави на світовій арені було дещо іншим, ніж у провідних держав світу. Якщо, скажімо, Велика Британія чи Росія пройшли тривалий історичний шлях, сповнений воєн, територіального розширення й модернізації, перш ніж стати потужними гравцями на міжнародній арені, то Україна на момент відновлення своєї державності внаслідок розпаду СРСР апріорі могла швидко увійти до числа «ваговиків» світової політики. Адже радянська доба, окрім комуністичної диктатури, голодоморів та репресій, все ж дала Україні розвинену промисловість, Крим, західні області, і, що дуже важливо, — третій за потужністю ядерний арсенал у світі. На жаль, наша держава не скористалася цим або ж просто не схотіла скористатися.

Відомий вітчизняний громадський діяч Борис Олійник свідчив: «Сьогодні я репрезентую державу, третю за потенціалом ядерної зброї у світовому ядерному клубі, що добровільно, без примусу, відмовилася від ядерної потуги, першою у світі, за всю видиму історію. Ви думаєте, що хтось наслідував цей благородний приклад України? Та в жодному разі!»⁶ На прикладі невгамовних

ядерних амбіцій різних держав світу ми бачимо сьогодні, наскільки романтичним і необачним був той крок...

Добре відомою є теза, що «історія не знає умовного способу». Але політологи все ж дозволено теоретизувати, використовуючи поняття «якби».

Якби після відновлення державної незалежності Україною керували рішучі, тверді, прагматичні лідери, і наша держава не піддалася б романтичним сподіванням і тискові з боку США й Росії, зберігши принаймні кілька сотень тактичних атомних боезарядів і кілька десятків стратегічних бомбардувальників з крилатими ядерними ракетами до них, не пожаліла б зусиль і коштів (а вони б неодмінно знайшлися!) на створення замкненого чи відносно замкненого циклу виробництва ядерних боезарядів за рахунок розширення видобутку власного урану, тоді Україна цілком могла би не тільки бути беззаперечним лідером в регіоні Центрально-Східної Європи, являючи собою реальну противагу Росії на пострадянському просторі, але й цілком могла б розраховувати на долучення до когорти великих держав. А тези про те, що зберігши ядерну зброю, Україна неодмінно наразилася б на всебічну блокаду і не могла б зміцнити свою незалежність, видаються не більш ніж невдалим виправданням й незграбною альтернативою кусанню ліктів.

Тоді риторичними здаються запитання, чи були б у ядерної України якісь непорозуміння на островах Тузла та Зміїний? Принагідно згадаймо найчисельнішу демократію світу — Індію, що беззаперечно входить до когорти чільних світових країн, будучи ядерною державою.

Втім, повернімося до самих функцій держави та її сутності, що полягає у забезпеченні гідного рівня життя і розвитку своїх громадян. А для цього зовсім необов'язково тиснути на своїх сусідів і жахати світ ядерними боеголовками. За стародавнім висловом, втрачені можливості не повертаються. Отже, нині для України єдиним шляхом розвитку є зміцнення демократії, поступ ринкової економіки й всебічне входження до спільноти розвинених держав світу — членів НАТО та ЄС.

Зрозуміло, така політика має реалізовуватись виключно шляхом рівноправного партнерства: адже якщо ми не поважатимемо свою державу, хто за нас це робитиме?! Дедалі більш слушною й актуальною на тлі сучасних українських реалій видається теза Л. Тупчієнка стосовно до того, що нині лише сліпий не бачить, як орієнтація на Європу трансформувалась у прислужництво перед

Заходом, догодництвом і пряме холуйство, в апологію ситості, задоволення, міщанства, розбещеності і насильства⁷. В такий спосіб, звісно ж, Україна далеко не піде, а реалізація політики лакейства і примітивної мімікрії заведе нашу державу просто на задвірки європейської цивілізації і назавжди лишить її там.

Здавна говорено: якщо сам не можеш перемогти, приєднуйся до переможців. Але Україна не збирається просто приєднуватися, поскільки ніхто нам не подарує високого рівня життя й надійних гарантій безпеки. Наша держава прагне — і що найголовніше — спроможна стати реальним учасником системи європейської та міжнародної безпеки, а в перспективі — рівноправним гравцем на європейському спільному ринку.

Питання статусу російської мови і вступу до НАТО лишаються ключовими для примирення прихильників антагоністичних політичних поглядів та відповідних політичних сил. Дарма вважають, що кожна з цих проблем є надуманою і, мовляв, якби політики не роздмухували галасливої демагогії з метою отримання політичних дивідендів у передвиборчих кампаніях, українцям жилося б краще. Насправді ж, українцям жилося б краще за умови мудрого вирішення цих проблем.

Аксіомою є те, що помаранчева коаліція могла відбутися й ефективно функціонувати лише за умови конструктивної співпраці з Партією регіонів. Не виключено, що з приводу цих двох болючих тем помаранчеві й біло-блакитні сили зійдуться на так званому «нульовому варіанті». Партія регіонів не порушуватиме питання про зміни до Конституції та двомовність, мотивуючи це недостатньою кількістю голосів у парламенті, а помаранчевий блок законсервує євроатлантичні прагнення України, пояснюючи це неготовністю самого українського суспільства до такої рішучої зміни.

Слід наголосити, що через ворожу риторику українських просоїських сил, тотальну дезінформацію, влучну демагогію з приводу України і НАТО, що позитивно сприймалася суспільством через силу-силенну стереотипів, навіяних радянською ідеологією. І внаслідок зволікання української влади з рішучим просуванням до Брюсселя вже й «по той бік барикад» не дуже зацікавлені у прийнятті України до НАТО. Про це свідчать численні заяви американських і європейських політиків. Якщо, скажімо, в таких державах Центральної та Східної Європи, як, наприклад, Польща, Чехія, Угорщина, політичні сили змогли згуртуватися навколо необхідності входження до євроатлантичної спільноти, навіть

форсованими темпами, то в Україні ситуація є зовсім іншою. І невтішною: минуло сімнадцять років з того часу, як Україна відновила свою незалежність, а віз і нині там.

Поступ України є можливим лише за умови суттєвого, змістовного компромісу між Регіонами та помаранчевим блоком. Допокі українська преса і програми новин розповідатимуть про щось на кшталт того, що активні шестигодинні переговори між Віктором Ющенком та Віктором Януковичем завершилися, на жаль, безрезультатно, ціни в нашій державі зростатимуть, а іноземні інвестори вважатимуть Україну зоною ризику.

Державі потрібна принципова домовленість про новий етап вітчизняного державотворення. Помаранчевий блок та Партія регіонів, як провідні гравці Верховної Ради й українського політичного простору, можуть укласти конструктивну угоду, згідно з якою Партія регіонів підтримає вступ України до НАТО, а в обмін на це помаранчевий дует не заперечуватиме проти особливого статусу російської мови як другої державної або формалізації статусу російської як офіційної мови в Україні поряд з єдиною державною українською.

Слід зауважити, що від такого компромісу ніхто нічого не втратить, натомість тільки виграє, оскільки кожна з політичних сил реалізує в такий спосіб головну свою передвиборчу обіцянку і виглядатиме переможцем в очах свого електорату.

Крім того, слід підкреслити, що вступ України до НАТО був би украй вигідний Партії регіонів. Вона позиціонує себе захисником середнього класу та людей з обмеженими статками, але до складу парламентської фракції цієї партії входять переважно крупні підприємці, власники солідних активів в Україні та інших європейських державах. Отримавши безсумнівні бонуси від передвиборчої антинатовської риторики, регіонали конче потребують виходу з ситуації, оскільки бізнесменам елементарно потрібно гарантувати свій бізнес. У найширшому сенсі НАТО асоціюється зі стабільністю та інвестиціями. А з іншого боку відомо, що сталося з М. Ходорковським, Б. Березовським, В. Гусинським, і, отже, виникає сумнів, чи справді члени фракції ПР так сильно хочуть зближення з Росією...

До того ж, процедура вступу до НАТО зовсім не обов'язково передбачає проведення референдуму, про який так часто нині в Україні згадують. Приєднання до НАТО є суто політичним рішенням державного керівництва й парламенту, і лише дві-три країни

з усіх двадцяти шести членів НАТО можуть похвалитися тим, що проводили з цього приводу референдуми.

Потрібно усвідомлювати також і те, що євроатлантична спільнота вже не так зацікавлена у прийнятті до своїх лав України через невизначеність самої нашої держави щодо свого майбутнього. Цілковитою маячнею є судження, що у Брюсселі й Вашингтоні тільки сплять і думають, як би ж оце затагнути Україну до свого «агресивного мілітаристського блоку». Якщо найближчим часом Україна не вдасться до рішучих, а не декларативних дій для зближення з НАТО, наша держава ризикує назавжди втратити можливість увійти до демократичної спільноти провідних держав світу.

Потрібно зауважити, що жодної мовної проблеми в її чистому вигляді не існує, і несприйняття української мови з боку великої частки російськомовного населення України і навпаки зумовлюється саме монополією української мови у статусі державної. Тому помаранчевий блок, якщо він справді прагне єдності й примирення, тільки виграє від надання російській мові особливого статусу. Не забуваймо й про те, що хай там як, але все ж мовою великої кількості українців є російська. Крім того, далеко не всі з тієї решти, що віддає перевагу українській, дійсно спілкуються справжньою українською. Адже між гарною, витонченою, милозвучною українською мовою та грубим, спотвореним суржигом існує вельми відчутна різниця. І в тій же європейській спільноті, куди ми так прагнемо, неодноразово звертали увагу на те, що перевага україномовної меншості над російськомовною більшістю не є ознакою демократії.

Потрібно також усвідомлювати, що членство в НАТО зовсім не гарантуватиме Україні досягнення головної її мети — набуття членства в Європейському Союзі. Так звана «варшавська формула» — в ЄС через НАТО — вже давно не сприймається всерйоз як дійова зовнішньополітична стратегія. Навпаки: вступ до північноатлантичного альянсу цілком може відтягнути входження нашої держави до ЄС. Так, поповнивши ряди членів НАТО, Україна буде розглядатися державами так званої п'ятнадцятки «старої Європи» у першу чергу як проамериканський елемент. А Європейський Союз, що так ревно дбає про свою самобутність та ідентичність, дуже болісно сприймає посилення впливу США на своїх теренах. Вже є Польща як найбільш надійний американський форпост у регіонах Центрально-Східної Європи, є й Велика Британія, фактично «троянський кінь» США серед держав Західної Європи. До

чого ж ще Україна?! Погляньмо й на Туреччину, що півстоліття стукає у двері європейської спільноти...

Провідним гравцям вітчизняної політичної арени конче необхідний принциповий компроміс з вирішення двох ключових питань: вступу до НАТО та статусу російської мови. Ще більше такий компроміс потрібний Україні та українцям. Сторонньому спостерігачеві важко сказати, чому ці дві проблеми так довго не можуть знайти свого вирішення, коли вони можуть бути розв'язані одна за рахунок іншої. Але специфіка української політичної палітри підказує, що, розібравшись з цими двома гострими кутами, політики просто втратять поживний матеріал для чергових передвиборчих кампаній. А так завжди є козирна карта!

З давніх давен народ вимагав хліба й видовищ. Коли верхи не в змозі дати людям достатньо хліба, його замінюють новими видовищами. За таким принципом Україна прожила сімнадцять років від дня відновлення незалежності. Так вона житиме й далі, якщо великий компроміс стосовно до НАТО і статусу російської мови не відбудеться, бо політичні антагоністи не схочуть усвідомлювати, що перебувають в одному човні, який рухатиметься вперед лише тоді, коли всі будуть грести в один бік.

Висновки. Статус України на міжнародній арені, місце нашої держави у світовій стратифікації міжнародних акторів має бути неодмінно врахованим при виробленні чіткої і прагматичної зовнішньополітичної стратегії України. Не можуть не зважати на це і українські громадяни, особливо, з огляду на наявність хибних стереотипів, нав'язаних радянською системою і недоброросівською політичною пропагандою та ностальгією за давно минулим у великої кількості наших співвітчизників.

Однак євроатлантична інтеграція не може бути самоціллю. Нею має бути прагнення жити в демократичному, заможному, цивілізованому суспільстві.

Ефективна реалізація українського зовнішньополітичного курсу буде можливою лише за умови підтримки його широкими верствами населення, об'єктивної поінформованості громадян стосовно до існуючих нині реалій та феноменів, консолідації суспільства навколо спільної, об'єднавчої ідеї приєднання до провідних держав світу й достойного існування.

Серпневі події у Південній Осетії переконливо довели необхідність форсованої інтеграції України до Євроатлантичної спільноти. Адже недарма чимало західних політологів, державних

діячів та суспільно активних діячів відзначають, що наступною мішенню Росії у її двозначних операціях з наведення миру на пострадянському просторі може цілком імовірно стати Україна, а саме Автономна Республіка Крим. Адже частина населення даного регіону асоціює себе з Російською Федерацією, а численні провокації з російського боку і такий вагомий інструмент, як Чорноморський флот Росії у Севастополі, забезпечують великий вплив та вагому присутність Росії на кримському півострові.

Не слід боятися того, що у разі форсованого курсу на приєднання України до блоку НАТО ситуація ще більше загостриться. За умов вираженої інформаційної політики та відсутності непродуманих дій з боку України стосовно до Росії, реальних демократичних перетворень в Україні, а не пустої балаканини, вступ України до НАТО є неминучим. Наскільки швидко українська влада сконцентрується на цьому, настільки суттєвим буде поступ України на шляху її довготривалого повернення до Європи.

Приєднання до євроатлантичної спільноти, набуття членства України в НАТО і подальше наше просування до Європейського Союзу в суворих умовах сьогодення є єдиним шансом для України посісти гідне місце у світі. Шансом, який ми не маємо права прогаяти.

¹ Коппель О. А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи та глобальний розвиток: Навч. посібник. — К.:ВПЦ «Київський університет», 2004. — 314 с. С. 17.

² Там само.

³ Манжола В. А. Квадратура інтеграційного кола: актуальні проблеми європейської політики України // Політика і час, № 4, 2007. С. 14.

⁴ Соціально — економічна географія України: Навч. Посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. Вид. друге, перероб. і доп. — Львів: Світ, 2000. — 680 с. С. 6.

⁵ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М.: Междунар. отношения, 1998. — 256 с. С. 199.

⁶ Борис Олійник На захист правди // Україна дипломатична. Науковий щорічник, випуск п'ятий. — К., 2004. — С. 756.

⁷ Тупчієнко Л. С. Європейський вибір України: зміст чи форма? // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2000. — № 4. — С. 28.

ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ ЯК НАСЛІДОК КОНФЛІКТУ
МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ

Аналітики політичної корупції впродовж минулих десятиліть дійшли згоди в тому, що «корупція» — це дискусійне питання, яке найбільше обговорюється і є найменш очевидним. Не існує однозначного погляду на природу політичної корупції та на найефективніший спосіб її вивчення. Протягом ХХ ст. явище політичної корупції було відокремлено з-поміж інших видів корупції.

Метою статті є: по-перше, дослідити історичний розвиток явища політичної корупції та різні бачення політичної корупції, по-друге, прослідкувати, як політична корупція впливає на взаємодію суспільства та держави.

Проблема політичної корупції мало вивчена як українськими, так і зарубіжними фахівцями. Як правило, дослідники згадують лише вплив корупції на політичну сферу та прийняття політичних рішень або виділяють окремо політичний аспект корупції. Інколи вивчення політичної корупції зводять до вивчення корупції під час виборчих компаній або до корупції у політиці, що є значно ширшим поняттям, аніж політична корупція. На нашу думку, політичну корупцію варто розглядати як самостійний вид корупційних дій у сфері розподілу владних повноважень, ресурсів або прийняття політичних рішень.

Окремим є питанням, пов'язане з розмежуванням учасників політичної корупції. Оскільки у політичній корупції основними гравцями є політики, обрані на певну посаду, часто цей вид корупції ототожнюють з бюрократичною корупцією, головними дійовими особами якої є посадовці, призначені на певні державні посади. Варто зацентрувати увагу на тому, що специфічність феномену політичної корупції уможливорює співпрацю обох згаданих груп. У цьому дослідженні ми будемо розглядати політичну корупцію у широкому сенсі, коли можливі різні типи корупційних взаємодій.

Серед досліджень, присвячених корупції, варто відокремити саме роботи, у яких здійснюється спроби аналізу саме політичної корупції. Їхніми авторами є такі закордонні вчені, як К. Джибсон та Д. Роуворт, С. Коткін, А. Шайо¹, Д. дела Порта, А. Вануччі², В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна³.

Корупцію розглядають як глобальне явище в кримінологічному, економічному або соціальному аспектах, опускаючи зв'язок цього явища з середовищем, у якому воно розвивається.

Конкретно вивченню явища корупції було присвячено два політологічні дисертаційні дослідження — Є. Невмержицького «Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні»⁴ та А. Сафоненка «Антикорупційна політика в умовах трансформації українського суспільства»⁵.

Загалом стан наукової розробки проблеми корупції кваліфікується вітчизняними вченими як недостатній. Політична корупція як важлива проблема суспільства та держави потребує детального вивчення. Оскільки протиборство інтересів суспільства та держави існувало завжди, саме бажання привласнити собі частку загальних благ і породило проблему корупції, а коли це бажання виникало в представників політичних еліт, зв'язаних зобов'язаннями перед народом, виборцями, державою, це отримало назву «політичної корупції».

Корупція як явище відома з давніх часів. Жодна з політичних та економічних систем не мала і не має імунітету від корупції — змінюються лише її обсяги, прояви та можливості, що визначаються ставленням до неї держави та суспільства⁶. Так, у часи грецької та римської імперій, корупція була досить поширеним явищем⁷. Конфуцій вважав, що турбота про державу та доброта є головними чеснотами людини, а чиновники будуть зловживати, оскільки, приймаючи рішення, віддаватимуть перевагу сім'ям. У стародавній Індії до чиновницького хабарництва ставились з філософською терпимістю як до неминучості й нараховували близько 40 видів такого хабарництва⁸.

Платон у своїй теорії «корупційних» або «зіпсованих» режимів — демократії, олігархії та тиранії — наголошував на тому, що ці режими замість керуватись законами, державним інтересом, слугують правителям⁹. Арістотель це все прив'язував до щастя тих, ким правлять, до їхнього добробуту згідно із законом, що називають у сучасній теорії корупції державним інтересом¹⁰. Всі стародавні дефініції визначають корупцію як негативне явище; для них вона є деструктивною, перш за все для політичного порядку, незалежно від того, чи це монархія, аристократія чи політія або конституційно обмежене правління¹¹. Автори цих визначень вбачали лише цю функцію політичної корупції

У класичному розумінні політична корупція означала занепад політичної системи загалом: Н. Макіавеллі вважав, що це руйнація всіх громадянських чеснот¹². На думку Ш. Монтеск'є, це перетворення доброго політичного ладу на порочний¹³. Ж. Руссо був переконаний, що це неминучий наслідок самої боротьби за владу¹⁴. Саме у їхньому розумінні термін «корупція» почав вживатися у значенні як загальної хвороби політичного організму¹⁵.

Ф. Бекон, який вважався макіавеллістом, був корупціонером, виправдовував це тим, що всі так роблять. Цей вид аргументу використовується і досі, проте Ф. Бекон був тим нещасливим, кого впіймали. Приклад Ф. Бекона свідчить про те, що корупція зайшла надто далеко, що ліміт того, що може бути дозволено для реалізації несправедливих рішень режиму, вийшло за межі та спричинило реакцію¹⁶. Римський випадок був показовим прикладом для теорії Ш. Монтеск'є, в якій він описував конфлікт між державою або владною політичною елітою та суспільством, а саме його наслідок — процес корупції як імперіальне підприємництво римлян. Він писав, що будь-яка людина, яка володіє владою, схильна зловживати нею, і вона буде йти в цьому напрямку, поки не досягне межі. Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади стримують одна одну¹⁷. Власне, система стримувань і противаг, запропонована ще Ш. Монтеск'є, частково знімає напругу між суспільством та державою, оскільки зникає «клімат», сприятливий для утворення політичної корупції. Дії чиновника або політика обмежуються страхом бути викритим та покараним.

Ж.-Ж. Руссо стверджував, що людину корумпує соціальне та політичне життя. Це не корупція людей, які знищують політичну систему, але політична система, яка корумпує людей. Ж.-Ж. Руссо був прихильником маніпуляцій громадською думкою, які практикувались у Спарті як відповідний захист від корупції. Під політичною корупцією філософ розумів, необхідну умову боротьби за владу і вважав, що влада схильна корумпувати¹⁸. Руссо заклав основи сучасного специфічного визначення «політичної корупції» як зловживання владою через використання права закону державними службовцями, які є серцем корупції.

У XVIII ст. виокремились дві концепції корупції: концепція «інституційного руйнування», коли корупцію вважали причиною руйнації режиму, та схематична концепція, яка розуміла під корупцією прийняття грошових коштів або хабарі урядовцям за

неправомірне використання своїх повноважень¹⁹. На думку Г. Гегеля, та частка державної влади, яку придбав для себе окремий індивідуум, втрачена для влади загального²⁰. Т. Рузвельт, 26-й американський президент, стверджував: жоден народ не може вважатись цивілізованим, поки в нього залишилась відмінність між крадіжкою влади і крадіжкою гаманця²¹.

Зміни в структурі корупції, формі корупційних виявів та їхньому сприйнятті суспільством протягом історичного розвитку у свою чергу детермінують відповідні зміни у суспільстві. Лише на початку ХХ ст. корупція почала виокремлюватись дослідниками як окреме явище, до цього визнавались лише її окремі форми. У 1960-х роках починається вивчення такого явища, як політична корупція, а особливу увагу на неї звернули після Вотергейтського скандалу (1972–1974), який вказав на необхідність вивчення цього явища та прогалину в його дослідженнях. Слово «Вотергейт» увійшло до політичного словника багатьох мов світу в значенні скандалу, який веде до краху кар'єри глави держави. Суфікс «гейт» почав використовуватись для позначення нових скандалів (Ірангейт, Монікагейт).

У 1960-х роках окремі статті присвячувались випадкам корупції в політичній сфері, а до 1960-х років. лише окремим формам політичної корупції — таким, як хабарництво, непотизм, фаворитизм, зловживання службовим становищем тощо, не пропонуючи теоретичного осмислення та обґрунтування. Протягом останнього півстоліття (особливо, після Вотергейтського скандалу) концепції й означення корупції постійно розширювалися. Після протестів 1970-х років проти державної влади та політики традиційного стилю вагомішу роль стали відігравати гучні скандали як рушії антикорупційної боротьби з їхнім досить незрозумілим впливом на американську політику та, особливо, роль медіа в боротьбі з політичною корупцією в державі²².

А. Гайденгаймер констатує, що всі визначення політичної корупції можна поділити на три основні напрямки: визначення, пов'язані з державною службою; визначення, які в основу ставлять ринок, та визначення, які ґрунтуються на державному інтересі. Найбільша кількість вчених є прихильниками першого напрямку, значно менше тих, хто підтримує другий, і лише окремі представники стоять на позиціях, характерних для третього напрямку²³.

Класичними представниками першого напрямку визначень, який базується на провідній ролі державної служби в процесі ко-

румпування, є Д. Бейлей²⁴, Дж. Мирдал²⁵ і Дж. Най. Визначення цих дослідників щонайкраще відносяться до концепції державної служби та до девіації від норм людей, що обіймають посади. Політична корупція частково прив'язується до акту взяття хабара, є загальним терміном, який охоплює неправомірне використання влади як результат зосередження на власній вигоді, що має бути виражена в грошовому еквіваленті. Дж. Най виводить політичну корупцію від порушення правових норм або від порушення інших публічно санкціонованих моральних стандартів чи норм; з цією думкою погоджуються Дж. Хан та Х. Шмідхаузер²⁶. Визначення політичної корупції, запропоноване Дж. Наєм, представляє політичну корупцію як поведінку особи, яка відхиляється від формальних обов'язків своєї державної посади (вибраної чи призначеної) через приватну вигоду (особисту, власної сім'ї, приватної кліки) до збагачення чи отримання статусних переваг або нехтує правилами заради практики визначених, постійних типів приватного впливу²⁷. З цього визначення М. Джонсон виводить три загальні аспекти визначення для розуміння політичної корупції у рамках цього підходу. По-перше, особистісний аспект, який стосується типу людей, які корумпують, і перебувають на державних та вибраних посадах. По-друге, інституційний аспект, який виявляє причини в дефектах або відхиленнях законів чи інституцій. По-третє, системний аспект політичної корупції вказує, що корупція зростає від фундаментальних відносин уряду та суспільства. У ширшому вигляді, системна перспектива говорить, що корупція є формою впливу, який залежить від успішної мобілізації політичних ресурсів²⁸. У цьому випадку саме держава винна у тому, що виникає політична корупція, оскільки державні посади та тип відносин між державою та суспільством є таким, що спричиняє утворення політичної корупції. Психологічний фактор, який у китайській інтерпретації звучав наступним чином: «що ти не вкрав у держави, те, ти вкрав у сім'ї», здійснює непрямий вплив, ширше присутній у другому типі визначень. Основна увага представників цього типу визначень «політичної корупції» прикута до умов, які стимулюють розвиток корупції.

У межах теорії ринку були запропоновані ініційовані визначення, які в основу ставлять принципи ринку. Такої позиції дотримується В. Клаверен, акцентуючи увагу на тому, що корумпований державний службовець сприймає своє місце роботи як бізнес, дохід, який він буде шукати можливість максимізувати. Державна

посада стає максимальною одиницею. Розмір цього прибутку залежить від ситуації на ринку і його здібностей знайти шляхи для максимізації прибутку на кривій державного попиту. Близьке до цього і визначення Н. Лефа, в якому, корупція — це екстралегальна інституція, яка використовується індивідами або групами, щоб здобути вплив на дії бюрократії. По суті, існування політичної корупції лише вказує на те, що ці групи беруть участь у процесі прийняття рішень більшою мірою, ніж змогли інші при нагоді²⁹. Прихильники цієї групи дефініцій розглядають політичну корупцію як вигідну ситуацію на ринку, під час якої їхня посада дозволяє їм збільшити або власні прибутки, або прибутки зацікавлених груп інтересів. Особистісний фактор грає важливу роль, оскільки саме від нього залежить можливість корупціонера оцінити ситуацію та скористатися з неї. Цікаво, що цей тип визначень не стосується моральної шкоди, якої політична корупція завдає державному механізму та суспільству в цілому.

Певна група авторів, яка є найменш чисельною, на думку А. Гайденгаймера, схиляється до думки, що перша група значно звучує визначення політичної корупції, а друга — занадто розширює³⁰. Вони стверджують, що «державний інтерес» є необхідним для того, щоб проілюструвати суть такого поняття, як корупція. На думку К. Фрідеріха, модель політичної корупції існує, коли той, хто має владу, робить певні речі: наприклад, той, хто функціонально відповідальний, отримує грошові або інші винагороди, надані йому нелегальним шляхом, у відповідь його схиляють здійснити дії як послугу тому, хто надав винагороди, тим самим завдаючи шкоду державним та власним інтересам. Концепція державного інтересу піддавалась широкій інтерпретації, при цьому було погоджено, що судження щодо наявності корумпованої дії чи ні визначатиметься на основі позиції стороннього спостерігача. А. Рогов та Х. Ласвел теж характеризували корупцію як поведінку, що відхиляється від публічних інтересів³¹. Вчені, які підтримували бачення політичної корупції, коли нівелювання державного інтересу обов'язково є наслідком поширення політичної корупції у суспільстві, саме державний інтерес брали як критерій визначення, чи є певна дія корупцією або ж ні.

Проте, який би вид визначень не використовувався, типовою є вигода корупціонера і того, кого корумпують, та втрати інших, втягнутих у цю ситуацію. Найчастіше, коли говорять про політичну корупцію, яка поширена в певному суспільстві, згадують

саме про її моральний бік та наслідки. Доречно навести відомий у теорії корупції вираз лорда Дж. Актона, який говорить, що вся влада корумпує, а абсолютна влада корумпує абсолютно. К. Фрідріх вважає, що в той час, коли цей афоризм застосовується до політичної корупції, значення виразу лорда Дж. Актона ґрунтувалось на моральній безчесності, яку влада породжує в людях, вони більше не думали, що є правильним вчинком або поведінкою, проте, яка є доцільною³².

На думку М. Філпа, будь-яке означення передбачає таке поняття, як некорумпована політика, і це викликає нормативні судження й оцінювання належних обсягів політичної діяльності. Значення та механізми корупції можуть різнитись залежно від природи політичної системи, що значно ускладнює порівняльний аналіз³³.

Окремо варто досліджувати таку ситуацію, коли існування некорумпованої політики неможливе, оскільки ситуація підтримується суспільством загалом. Відповідно до того, як змінювались історичні уявлення про явище політичної корупції та зміст, яким його наповнювали вчені та громадськість, змінювалась і загроза, яку несе в собі це явище не лише для розвитку громадянського суспільства, але й для правової, демократичної держави в цілому.

Першою та найбільш суттєвою відповіддю, яку суспільство змогло дати викликам політичної корупції, став політичний скандал. Саме під час вибуху першого політичного корупційного скандалу на початку 1970-х років у США вперше було вжито термін «політична корупція». У залежності від того, який акцент превалує у визначенні політичної корупції, такі й методи боротьби з цим явищем пропонуються. Наприклад, якщо державна посада є джерелом корупційних дій, то, відповідно, відбувається ротація кадрів, кадрові чистки, зменшення привабливості певної посади, підвищення етики держслужбовця. Якщо ж це політична корупція як сприятлива ситуація на ринку товарів та послуг, які може отримати корупціонер, то варто підключати механізм стримувань і противаг, який би унеможливив існування подібної ситуації. У випадку з державним інтересом варто дивитись, що саме вважати державним інтересом і відповідно, що вважати корупцією. Наприклад, купівлю промислових підприємств за безцінь завдяки сімейним зв'язкам з колишнім президентом України Л. Кучмою, можна вважати політичною корупцією, оскільки такий порядок речей змінив ситуацію на ринку, створивши умови для існування

монополіста. А порушення правил фінансування виборчих кампаній у пострадянських державах, хоч і сприймається як порушення виборчого законодавства, проте не як політична корупція, яка може вплинути на державні інтереси, хоча саме так це розглядають у цивілізованому світі, особливо в Італії та США.

Політична корупція є настільки багатозначним та конфліктним явищем, що політичні дебати з приводу того, що варто брати за його основу, ще й досі точаться між представниками різних суспільних галузей і, судячи з його неоднозначності, так і не отримав логічного завершення.

¹ Політична корупція перехідної доби. Скептичний погляд: Пер. з англ. / Коткін С. (ред.), Шайо А. (ред.). — К.: К.І.С., 2004. — 440 с.

² Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. — К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. — 328 с.

³ Дела Порта Д., Ванучі А.. Брудні обгородки: Учасники, ресурси та механізми політичної корупції. — К.: К.І.С., 2006. — 302 с.

⁴ Невмержицький Є. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького — К., 1999. — 19 с.

⁵ Сафоненко А. Антикорупційна політика в умовах трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 16 с.

⁶ Heidenheimer A., Johnston M. Political Corruption: Concepts and Contexts. — 2004. — P. 10 // <http://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=49y50pzjAzAC&oi=fnd&pg=PR11&dq=political+corruption+contexts&ots=WbkjccmFaf&sig=uqhYk9DCovI7OASsyovGoOlbEWo>

⁷ Robert O. Keohane J, Nye J. Power and interdependence // Survival. — Vol. 15. — Is. 4. — 1973. — P. 158–165.

⁸ Конфуций. Беседы и суждения Конфуция / Грищенко Р. (ред.). — СПб.: ООО «Издательство «Кристалл», 1999. — С. 545.

⁹ Платон. Держава — К.: Основи, 2005. — С. 290.

¹⁰ Аристотель. Політика — К.: Основи, 2000. — С. 156.

¹¹ Friederich C. Corruption Concepts in Historical Perspective // Political Corruption: A Handbook/ Arnold J. Heidenheimer, Michael Johnston, Victor T. Le ¹² Vine, Victor Levine. — Transaction Publishers, 1989. — P. 18.

¹³ Макиавеллі Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. — СПб.: Азбука-классика, 2007. — С. 110.

¹⁴ Монтескье Ш. О духе законов. — М.: Мысль, 1999. — С. 426–430.

¹⁵ Дела Порта Д., Ванучі А. Брудні обгородки... , 2006. — С. 41.

¹⁶ Friederich C. Corruption Concepts..., 1989. — P. 18.

- ¹⁷ Friederich C. Corruption Concepts..., 1989. — P. 18.
- ¹⁸ Россия и коррупция: кто кого. — М.: Фонд ИНДЕМ, 1998. — С. 4.
- ¹⁹ Friederich C. Corruption Concepts..., 1989. — P. 19.
- ²⁰ Політична корупція перехідної доби..., 2004. — С. 37.
- ²¹ Heidenheimer A., Johnston M. Political Corruption: Concepts and Contexts. — 2004. — P. 70 // <http://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=49y50pzjAzAC&oi=fnd&pg=PR11&dq=political+corruption+contexts&ots=WbkjccmFaf&sig=uqhYk9DCovI7OASsyovGoOlbEWo>
- ²² Яковлев Н. Франклин Делано Рузвельт: Человек и политик. — 5.изд. — М.: Рипол Классик, 2003. — 590 с.
- ²³ Політична корупція перехідної доби... , 2004. — С. 40.
- ²⁴ Heidenheimer A., Johnston M. Political Corruption ..., 1989. — P. 120.
- ²⁵ Johnston M. Political Corruption and Public Policy in America. — Pacific Grove: Brooks / Cole Publishing Co, 1982. — 210 p.
- ²⁶ Heidenheimer A., Johnston M. Political Corruption..., 2004. ? P. 10
- ²⁷ Bayley D. Policing in America: Assessment and Prospects // Police Foundation/ — 1998. — February. — P. 5 // <http://www.google.com.ua/search?hl=ru&q=David+H.+Bayley&btnG=%D0%9F%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%BA&meta>
- ²⁸ Дела Порта Д., Ванучі А.. Брудні оборудки..., 2006. — С. 41.
- ²⁹ Keohane R.; Nye J. Power and Interdependence // Survival. — 1973. — Vol. 15. — Issue 4. — P. 158–165.
- ³⁰ Heidenheimer A., Johnston M. Political Corruption..., 2004. — P. 10.
- ³¹ Rogow A.; Lasswell H. Power, Corruption, and Rectitude. — Greenwood Publishing Group, 1963. — 143 p.
- ³² Friederich C. Corruption Concepts..., 1989. — P. 19.
- ³³ Heidenheimer A., Johnston M. Political Corruption..., 2002. — P. 43.

Погребинська І. М.

СТРАТЕГІЯ КОНСОЦІАЦІЇ — ГРОМАДЯНСЬКИЙ ВИБІР ЕТНІЧНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. CASE STUDY

Концепція консоціональної демократії Аренда Лейпхарда є одним з найцікавіших феноменів сучасної політичної і громадської системи. В рамках теорії консоціоналізму розглядається подвійний феномен виникнення вертикального сегментування суспільства на окремі групи населення за спільними ознаками (релігія, мова, раса, етнос, ідеологія) і інституціоналізація переговорного процесу на рівні еліт вищеназваних груп¹. Концепція багатоскладного суспільства виникла і отримала розвиток завдяки порівняльному

методу, а також намаганням співвіднести політичну систему деяких західноєвропейських демократій з тим чи іншим типом політій. Згідно з теорією, багатоскладні суспільства отримують інституціональне оформлення у вигляді відцентрових, доцентрових, консоціональних і недемократичних (деполітизованих) політій². На сьогодні найбільш наближеною до критеріїв консоціативної демократії вважається Бельгія. Прикладом консенсусного парламентського режиму у недалекому минулому були Нідерланди (з 1917 до кінця 60-х рр.), Австрія (з 1945 до 1966 рр.) і Швейцарія, демократична система якої є унікальним різновидом змішаної форми правління.

Однією з передумов для успішного впровадження принципів консоціатії є зрілість демократії. Відсутність тривалої політичної стабільності у більшості східноєвропейських країн, незавершеність інституціонального оформлення політичних режимів і невідповідність доктрини етнонаціональної державності реальної демографічної і політичної ситуації відносять ці країни до «групи ризику» виникнення етнічних конфліктів. Перешкодою на шляху утворення консоціонального дизайну є також низький рівень довіри етнонаціональних еліт. Саме тому прийнято вважати, що консоціалізм у східноєвропейському регіоні не має історичних традицій і набуває практичного значення лише як один з методів подолання внутріполітичних криз, що заважають подальшому розвитку тієї чи іншої політії.

Наявність значного масиву «емпіричних» даних ретроспективного характеру дозволяє дещо поширити рамки уявлень про політичний і культурний потенціал та традиції етнонаціоналізму Східної Європи і Балтії. Метою статті є, спираючись на теорію консоціалізму, виокремити комплекс позитивних і «стримуючих» факторів, що впливали на формування політичного дизайну регіону, де національна ідентифікація здійснювалася за «горизонтальним принципом»³. Предметну основу роботи складає історіографічний доробок з політичної історії литовсько-єврейських відносин на початковому етапі державного будівництва Литовської республіки (1918–1920 рр.). й існування єврейської національної автономії⁴.

Відомо, що консоціональна демократія утверджується і функціонує за наступних умов: обмеженої кількості сегментів (3–5); відсутності у суспільстві абсолютно домінуючого сегменту; рівного впливу основних сегментів; наявності зовнішньої загрози,

яка однаково сприймається усіма сегментами. Розглянемо, у якому ступені політична ситуація, що склалася у згаданому регіоні, відповідає означеним умовам.

На межі ХІХ–ХХ ст. історична Литва була лінгвістично і етнічно гетерогенним регіоном, де мешкали чотири (основних у кількісному плані) етнопонаціональні спільноти: литовці, поляки, білоруси і євреї. У кожній спільноті з різною мірою інтенсивності тривали процеси політичної соціалізації, рекрутизації і становлення еліт. Перебуваючи у межах російського законодавства і під тиском легітимізуючої російської ідентичності, жодна спільнота за визначенням не могла виступати у ролі політично домінуючого фрагмента суспільства. Загальне сприйняття російської політичної системи як зовнішньої (для кожної національної ідентичності) загрози створювало умови для політичної співпраці еліт. Водночас погляди на державно-політичне майбутнє правили за фактор, що роз'єднував.

Конкуренція польського і литовського національних проєктів змусила литовську політичну еліту обрати як модель сучасної литовської нації формулу «етнографічна Литва». Зі сфери політичної думки в галузь реальної політичної діяльності це формулювання перейшло 1905 року. Оголошення політичних цілей литовської нації на Литовському Вільнюському з'їзді стало вихідним пунктом її перетворення на суб'єкт політичної діяльності з виразним етноцентричним обличчям. Водночас наголос на «етнічності» у планах литовських політичних сил не означав остаточної відмови від інших варіантів. Діяльність окремих представників литовської демократичної і соціал-демократичної партій з налагодження контактів з білоруськими, польськими і єврейськими політичними силами показала, що спадкоємність традицій історичної Литви існувала і як ідеологія, і як політичної практика. Компромісні пропозиції литовських демократів знайшли відгук у польських і білоруських інтелектуалів Вільна. Вони репрезентували погляди тих частин національних сегментів, які зберегли самосвідомість громадян історичної Литви і, розглядаючи етнографічні території Білорусі і Литви як неподільну політичну, економічну і культурну сутність, відстоювали проєкт Литовської держави в «історичних» рамках.

Єврейська громада складала на той час досить виразну у мовному і духовному плані спільноту, яка фігурувала в єврейства інших регіонів під загальною назвою *литваки*. Особливості соціального статусу, сформовані внаслідок непослідовної і суперечливої

політики російської влади, у поєднанні зі складностями перебування у мультинаціональному і багатоконфесійному просторі північного заходу Росії, запускали в хід відповідні захисні механізми, що були спрямовані на збереження національної (у сучасному розумінні) ідентичності. У цьому відношенні замкнена і самодостатня єврейська громада Литви не відрізнялась від інших єврейських громад Східної Європи, для яких існування в голуті⁵ означало, з-поміж іншого, регламентоване відторгнення культурних цінностей «зовнішнього» соціального середовища і одночасно — вимушену необхідність швидко адаптуватися до умов «не-єврейського» світу.

Водночас литовське єврейство, що існувало за законами віри і традиції, мало свої особливі риси. Чималою мірою регіональна специфіка обумовлювалася досвідом єврейської автономії за часів Великого Князівства Литовського, збереженого у колективній пам'яті як «золоте століття». Не менш важливе й те, що традиції автономії наклали неповторний відбиток на соціальну поведінку найактивніших прошарків єврейського населення, насамперед на його духовних лідерів. Протягом майже всього XIX століття литовська громада стійко утримувала репутацію не тільки духовного, але й політичного центру єврейства Російської імперії, своєрідного авангарду ідеологій і течій. Єврейська «ідеологічна карта», яка на межі століть значно ускладнилася, складалася з трьох основних частин: «націоналісти», «інтеграціоністи» та «євреї Тори»⁶. Поміж представників перших двох частин не бракувало прихильників так званого «націоналізму голуту». В організаційному плані діаспорні націоналісти були здебільшого представлені не чисельною, але добре відомою серед інонаціонального оточення Фольксспартей. Після того, як у 1906 році автономізм був схвалений як тактика східноєвропейського сіонізму, кількість представників єврейської політичної еліти, готової до переговорного процесу з представниками «титульних націй», збільшилася. Слід зазначити, що і автономісти, і сіоністи схилилися до «історичної» альтернативи майбутньої литовської національної державності, хоча й сприймали її як таку, що існуватиме у рамках демократизованої Росії.

Головною суспільно-політичною силою, яка підтримувала «історичну версію» майбутньої Литви була демократична течія руху «крайовости». Сутність рішення полягала у впровадженні «...співіснування національних і культурних елементів регіону і Вільно

на основі *загального громадянського принципу*⁷. Ідеолог крайовців М. Ромер рекомендував відновлювати литовську державу в її історичних межах, підкреслюючи, що домінація інтересів будь-якої нації повинна бути заборонена як така, що завдає шкоди регіону. В період з 1906 до 1914 рр. погляди крайовців поділяли не тільки колонізовані представники литовської шляхти та інтелігенції, але й ті литовські політичні діячі, які послідовно виборювали автономні права Литви у рамках демократичної Росії. Саме у цьому русі поєднувалися інтереси демократичних сегментів литовської і єврейської політичних еліт.

Загалом напередодні першої світової війни спостерігала наявність двох передумов для початку процесу консолідації: кількісні показники і загальна «зовнішня» загроза. Політичний вплив національних сегментів обмежувався рамками імперії й існував лише в інтраполітичному варіанті. У спільному соціальному просторі виразно домінували литовський і польський сегменти. Мобілізаційні можливості білоруського сегменту помітно відставали. Білоруська політична еліта виконувала роль модератора у польсько-литовському політичному протистоянні, у контурах якого єврейські «автономісти» зберігали нейтралітет, вважаючи своїм основним завданням досягнення політичного рівноправ'я. Асиметрична фрагментація суспільства поєднувалася з присутністю політичних контактів на рівні еліт.

На зміну внутріполітичної ситуації суттєво вплинули події, пов'язані з перебігом першої світової війни. У стратегічних планах Німеччини Литві відводилося друге місце після Польщі у політиці забезпечення німецьких інтересів на сході⁸. Для литовських територій пропонувалася модель буферної квазідержави⁹. Згідно з німецькими планами, самовизначення Литви в її етнографічних межах не виключало й того, що згодом ці межі поширяться, і до «етнографічної» зони буде включено Вільно і Гродно з прилеглими регіонами. Таким чином, з'явився новий міцний фактор впливу на етнополітичну ситуацію у литовських землях: геополітичні інтереси воюючих коаліцій.

Прийняте рішення докорінним чином змінило політичні перспективи єврейсько-литовських відносин, висунуло для євреїв Литви на порядок денний низку питань, які вимагали прийняття не тільки тактичних, але й стратегічних рішень. Визначати своє ставлення до литовської незалежності, беручи до уваги не лише політичні ідеали, симпатії чи антипатії, але й реальні проблеми

збереження життєздатності єврейської громади у випадку зміни «системи координат» державної лояльності з російської на литовську, єврейському загалу довелося за умов глобальної невизначеності, воєнної нестабільності і практичної відсутності можливостей впливу на політичну ситуацію.

Ставлення литовського політикуму до участі національних меншин обумовлювалося концепцією Литовської держави в її етнографічних межах. Головний теоретик цього напрямку, Петрас Клімас писав з цього приводу: « Питання про створення Литви мають вирішувати литовці, а не меншини. Вона (...етнографічна концепція) є найбільшою перемогою цього принципу»¹⁰. На період переходу влади від німецького командування до литовської влади було створено Тарибу (Раду), в якій для національних меншин відводилося п'ять-шість міст. Патерналістський підхід лідерів литовського руху мав мало спільного з політичними ідеалами народів Литви. Статті резолюції Тариби про забезпечення прав культурного розвитку не знизили градус обурення ні поляків, ні білорусів, ані євреїв, які мали свої власні погляди на модель державної самореалізації. 29 жовтня євреї Вільна зібралися на мітинг, участь в якому взяли представники всіх єврейських партій та організацій: об'єднані соціалісти, бундівці, Народний союз, загальні сіоністи і По-алей-Ціон та представники ортодоксальних партій Цейре-Ціон і Шомре Тора. На мітингу була ухвалена резолюція, яка виразно демонструвала погляди єврейських політиків і соціальні настрої єврейського загалу міста. Зокрема, в ній зазначалося: «Ми впевнені, що тільки державні діячі, які будуть свідомо обрані з числа всіх національностей Литви, можуть зможуть розпочати справжнє самоуправління і зможуть ліквідувати наслідки тих бід, які обрушилися на нашу землю...»¹¹. Опинившись перед загрозою делегітимізації, Тариба розпочала активну діяльність, спрямовану на пошуки союзників. Рішення про налагодження контактів з представниками національних меншин було прийнято вже на першому засіданні¹². Враховуючи добре відому литовським політикам непримиренну позицію польського загалу щодо литовської незалежності, між рядків рішень Тариби проглядалося запрошення до співробітництва у рамках незалежної Литви насамперед євреїв, які після поляків складали найбільш потенційно впливову політичну силу.

Шлях єврейської громади назустріч литовцям був далеко не швидким, що обумовлювалося декількома причинами зовнішнього

і внутрішнього типу. Додатковим аргументом стала стрімка радикалізація єврейської громади Вільнюса. Загроза її розколу за лінією «ліві — праві» з одночасною політизацією міжетнічних відносин¹³ змусили сіоністів і Фолькспартей звернутися до сили, яка більше відповідала їхнім політичним принципам. Такою силою була на той час литовська Тариба.

Наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. найвпливовіша вільнюська газета, що перебувала під контролем сіоністів «Летце Найес» («Останні новини») надрукувала серію статей, в яких проходила думка про можливість єврейсько-білорусько-литовського союзу в рамках «Великої Литви», яка мала включати всі землі колишнього Великого Князівства Литовського¹⁴. Один з прихильників єврейсько-литовського зближення відправив на ім'я Тариби меморандум під назвою «Литовці і євреї», у якому містилася думка про необхідність об'єднання двох націй у боротьбі проти агресивних сусідніх держав¹⁵.

Після опублікування декларації про незалежність Литви проблема пошуків союзників набула нові обертонів. На початку квітня 1918 р. впливові представники вільнюської громади отримали запрошення взяти участь у переговорах від імені «єврейського населення». Предметом зустрічі було питання про входження єврейських представників до складу Тариби. У протоколі зустрічі зафіксовано бажання литовської комісії сприяти прискоренню входження євреїв до державного представницького органу і готовність єврейських представників до співробітництва за умови дотримання принципу пропорційного представництва.

Принцип «рівного представництва» у Тарибі, якому слідували єдині можливі союзники литовського національного руху — євреї і білоруси, — був найсуперечливішим питанням у перебігу створення об'єднаного національного органу Литви. Між рядками єврейських і білоруських вимог стояло їхнє бажання бачити майбутню Литву не в суто етнографічних, а в «історичних» державних кордонах. Коли з'ясувалося, що литовська сторона не йде на поступки, єврейська громада Вільнюса відмовилася приєднуватися до Тариби. На початку жовтня 1918 р. Цемах Шабад від імені «всієї єврейської спільноти» надіслав листа до Тариби, в якому зазначив, що «після консультацій з представниками всіх політичних течій ... прийняте рішення не брати участь у Литовській Тарибі в її сучасній формі»¹⁶. Стрімка й несприятлива для Литви зміна міжнародних обставин, а також активізація лівих сил і загонів

польського самозахисту у Вільнюсі змусили обидві політичні спільноти — литовців і євреїв — відновити переговори. Додатковим аргументом для єврейських представників у переговорному процесі стала позиція білоруської Ради Вільнюса, яка з середини листопада 1918 р. до квітня 1919 р. підписала з Тарибою низку угод на умовах пропорційного представництва білорусів. 5–8 грудня 1918 р. у Вільнюсі відбулася сіоністська конференція, на якій було прийнято рішення входження до Тариби за наступних умов:

«... а) Тариба повинна поділяти наші погляди на територію, яка перебуває під її владою;

б) Тариба підтверджує, що вона гарантує пропорційне представництво для всіх національностей країни;

в) Тариба підтверджує, що вона не перешкоджатиме проведенню єврейської конференції в Литві, яка буде важливим органом нашої національно-персональної автономії в Литві...»¹⁷.

Через три дні після завершення сіоністської конференції Тариба схвалила рішення про прийняття трьох кандидатів від сіоністської організації Литви. З нагоди приєднання євреїв президент Тариби Антанас Сметона виступив з такою промовою: «Коли Литва у загрозі, всі громадяни повинні зібратися разом для того, щоб сприяти її відродженню, не дивлячись на національну і релігійну відмінність. Тариба, розуміючи важливість такої підтримки, завжди піклується про те, щоб включити до свого складу не тільки литовців, але й представників інших націй Литви. Білоруси нещодавно побачили своїх представників. Сьогодні ми маємо представників литовських євреїв ...Євреї вирішили приєднатися до Тариби і взяти участь у тимчасовому уряді, оскільки впевнені, що нічого подібного не може бути ні в Варшаві, ні у Кракові, ані у Львові. Євреї мають повні права у нашій країні, так само як литовці, білоруси та інші мешканці Литви... Ми сподіваємося, — вів далі Сметона, — що після того, як єврейські представники приєдналися до Тариби, праця піде скоріше, і тимчасовий уряд отримає більшу підтримку в країні...»¹⁸.

Після приєднання до Тариби єврейські політики отримали три посади у литовському тимчасовому уряді. У першому бюлетені коаліційного уряду¹⁹ зазначалося, що Тариба визнала євреїв найбільш важливою меншиною Литви і надає їм повні політичні права і культурну автономію²⁰. Пояснюючи рішення приєднатися до Тариби, Я. Вигодський, перший міністр з єврейських справ, сказав: «Ми живемо на одній території і ми завжди жили краще, ніж хоч би де по сусідству»²¹.

В серпні 1919 р. литовська делегація, до складу якої було залучено відомого юриста, представника єврейської громади від партії сіоністів Шимона Розенбаума, здійснила дипломатичний хід, значення якого для долі єврейської автономії в Литві важко переоцінити. 5 серпня 1919 р. Комітету єврейських делегацій у Парижі було передано офіційного листа щодо ситуації у Литві, який увійшов в історію під назвою Паризької декларації. В ній від імені литовського уряду і за «згодою єврейських представників»²² стверджувалося, що євреї користуються, поряд з іншими громадянами, усіма громадянськими і національними правами, вони пропорційно представлені у всіх законодавчих установах, беруть участь в уряді і в судових інстанціях; створюється міністерство для єврейських справ; євреї мають право вільно користатися своїми мовами (тобто ідишем та івритом) в публічних заходах, у пресі, театрі, школах, при складанні юридичних актів, в суді і державних інстанціях... Органами єврейської автономії є місцеві громади та їхній союз, які вважаються органами державної влади. Рішення, що приймаються органами автономії, є обов'язковими для всіх євреїв. Ці органи мають право обкладати окремими податками членів громад. Литовський уряд надає євреям такі самі дотації, як й іншим національним меншинам, пропорційно кількості населення... Єврейська автономія визначається законами і основним законом — Конституцією²³.

Прем'єр-міністр Литви Е. Гальванаускас запевнив єврейську громаду, що уряд дотримуватиметься своїх зобов'язань щодо єврейської автономії: «... національні меншини, разом з іншими нашими громадянами, будуватимуть нову, вільну Литву. Ми обіцяємо створити для них підтвержені законом умови для вільного і повного розвитку... Ми також готові діяти у напрямку легалізації інституцій, створених Єврейською Національною Автономією, зокрема, демократично обраних рад громад, для того, щоб вони могли працювати конструктивно і для того, щоб вповноважити їх збирати податки для власних потреб»²⁴. 10 жовтня 1920 р. міністр закордонних справ Й. Пуріцкас заявив, що литовський уряд повністю визнає принципи Паризької декларації. Аналогічну заяву оголосили наприкінці листопада 1920 р. представники трьох основних литовських фракцій Сейму — християнських демократів, соціал-демократів і популістів (ляудининків)²⁵.

Таким чином, на першому етапі формування литовської національної державності перемогла державотворча модель, що

базувалася на принципах формування політичної нації. З 1918 до 1920 рр. литовський уряд, формуючи національний політичний дизайн, послідовно проводив стратегію консолідації, здійсненню якої сприяли елітистський характер організації системи влади і готовність політичної еліти до співпраці, толерантність національних лідерів і їхня здібність пристосовувати інституціональні структури до міжелітного співробітництва. Основними елементами означеної стратегії були: велика коаліція, автономія сегментів і дотримання принципів пропорційності.

В той же час, існувала низка факторів, які спрацьовували на зниження ефективності цієї стратегії у часовій перспективі. До них відносилися диспропорції соціального складу фрагментів литовського суспільства, надмірна роль «зовнішньої загрози» і значно менша частка інших необхідних передумов для оформлення консенсусної демократії. До того ж литовська «велика коаліція» від початку свого створення не віддзеркалювала намагання до співпраці всіх політичних еліт, оскільки одна з найвпливовіших з них — польська — перебувала у стійкій активній опозиції і виключала можливість вирішення суперечностей у рамках запропонованої політичної структури. До стримуючих факторів слід також віднести «асиметричну національну толерантність» литовської політичної еліти і відсутність консенсусу щодо прийняття нової держави у рамках єврейського національного сегменту.

Втім, інструменти стратегії консолідації, застосовані на початковому етапі Литовської державності, забезпечили умови для гнучкого співіснування литовської і єврейської національних спільнот в межах єдиного багатоскладного суспільства. Базовими критеріями консолідаційної стратегії стали велика коаліція і автономія сегментів, зокрема, єврейська екстериторіальна національно-культурна автономія.

¹ Найбільш повно теорію консолідації було викладено А. Лейпхардом у низці наукових публікацій: Lijphart A. Consociational Democracy. *World Politics*, 1969, № 2. — P. 207–225; Lijphart A. Non-Majoritarian Democracy: A Comparison of Federal and Consociational Theories. *The Journal of Federalism*, 1985. Vol. 15, Number 2. — P. 3–16; Lijphart A. *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies 1945–1990*. Oxford University Press, 1994; Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. М., 1997; Lijphart A. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. Yale University Press, 1999; Свій внесок у розвиток і становлення

теорії консоціальної демократії внесли В. Лорвін, Г. Лембрух та інші європейські політологи: Lehmbuch G. Proporzdemokratie: Politisches System und Politische Cultur in der Schweiz und in Oesterreich. — Tuebingen, 1967; Lehmbuch G. Consociational Democracy and Corporatism in Switzerland. Publius, 1993. 23, No 2 (Spring). — P. 43–60; Huyse L. Passiviteit, Pacificatie en Verzuiling in de Belgische Politiek. Een Sociologische Studie. Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1970; Daalder H. The Consociational Democracy Theme. World Politics 26, 1974. No 4. — P. 604–621; McRae K. Conflict and Compromise in Multilingual Societies. Vol. 2. Belgium. Wilfried Laurier University Press, 1986.

² Dogan M., Pelassy D. How To Compare Nations. Strategies in Comparative Politics. 2nd edition. NJ, 1990 — P. 96.

³ Смит Э. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма, — Праксин, 2004.).

⁴ Atamukas Solomonas. Lietuvos žydu kelias nuo XIV a. iki XX a. pabaigos. — Vilnius: Alma littera, 2001; Greenbaum Masha. The Jews in Lithuania. A History of a remarkable community 1316–1945. Jerusalem-New York, 1995; Šarunas Liekis. A State within a State? Jewish Autonomy in Lithuania, 1918—1925. — Vilnius Versus Aureus, 2003; Merkys Vitautas. Vincas Kudirka's Concept of Lithuania // Lithuanian Historical Studies, 5, 2000; Лемпергас Израиль. Община — основа национальной автономии в Литве в 1919–1924 гг. // Материалы десятой ежегодной меж ународной междисциплинарной конференции по иудаике. — Часть I. Москва, 2003. — С. 185–202; Bendikaite Egle. The Zionism Movement in Lithuania in the Interwar Period // Материалы седьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. — Часть I. Москва, 2000. — С. 171–178.

⁵ голут (ивр.) вигнання

⁶ Mendelson Ezra. Reflections on East European Jewish Politics in the Twentieth Century // YIVO Annual. Vol. 20. — P. 23–38.

⁷ Miknys Rimantas. Vilnius and the Problem of Modern Lithuanian Statehood in the Early Twentieth Century // Lithuanian Historical Studies, 2000, N 5. — P. 115.

⁸ Lutz H.R. Fall of the German Empire, 1914–1918. Vol. 1. New-York, 1969. — P.465.

⁹ Довготривалі дебати між представниками вищого німецького командування, які виступали за відкрити анексію захоплених територій, і цивільною адміністрацією, що відстоювала більш гнучку лінію (*Gerutis, Albertas «Independent Lithuania», in Ed. Albertas Gerutis: Lithuania: 700 Years, translated by Algirdas Budreckis, 6th, New York: Manyland Books, 1984. P. 151–155.*), завершилися прийняттям так званої Резолюції Миру (*Laučka, Juozas (Winter 1984). «Lithuania's Struggle for Survival 1795–1917». Lityanus 4 (30)*). В неї проголошувалося, що військова адміністрація, яка керує окупованою територією, створює там формально незалежні державні утворення. Питання про національну приналежність уряду вирішилося на користь литовців

як таких, що мали сформовану і більш-менш консолідовану політичну інфраструктуру, визначені політичні наміри і в той же час були більш послідовними та менш вимогливими у своїх територіальних вимогах, ніж поляки.) розташованої між Росією і Польщею (*Eidintas Alfonsas; Vytautas Žalys, Alfred Erich Senn. Restoration of the State*», in Ed. *Edvardas Tuskenis: Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940, Paperback, New York: St. Martin's Press, 1999. — P. 20–28*).

¹⁰ Klimas P. Dienoraštis. 1915 XII I — 1919 I 19. Chicago, 1988. — P.178.

¹¹ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. — Lithuania Historical Studies, N5, 2003. — P. 67.

¹² 17 жовтня Тариба вирішила, що представники від інших націй Литви мають бути обранцями загально національних конференцій, або, у випадку неспроможності обрати депутата на конференції, його кандидатура може бути схвалена шляхом безпосередніх переговорів. (*Protokolai N 2, Lietuvos Valstybės Taryba Protokolai, 132; Protokolai N 12, 142*).

¹³ Див.: Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. — P. 70.

¹⁴ Ibid. — P. 71.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. Ibid. — P. 76.

¹⁷ Ibid. — P. 80.

¹⁸ Ibid. — P.81.

¹⁹ У грудні 1918 р. коаліційний уряд, до складу якого увійшли представники популістів, націоналістів, християнських демократів і меншин, очолив Микола Слежявичюс, лідер лядуїнінків.

²⁰ Greenbaum Masha. The Jews in Lithuania. A History of a Remarkable Community 1316–1945. — P. 221.

²¹ Protocols of Lithuanian State Council, 1917–1918. — Vilnius, 1991. — P. 459.

²² Лемпертас И. Община — основа еврейской национальной автономии в Литве в 1919–1924 гг. — С. 189.

²³ Atamukas Solomonas. Lietuvos žydų kelias nuo XIV a. iki XX a. pabaigos. — P. 112.

²⁴ Greenbaum Masha. The Jews in Lithuania. A History of a remarkable community 1316–1945. — P. 234.

²⁵ Lite. V. I — New-York, 1951. — P. 126.

НАЦІОНАЛІЗМ І ПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ

Політичні ризики пов'язані з усім суспільством, а не лише з політикою. Ці ризики слід розуміти в широкому загальносуспільному контексті. Перше, чим переймається відповідальний політик, — це цілісність і виживання спільноти, за яку він відповідає. Загибель, розпад, дезінтеграція та деградація суспільства є перш за все політичною поразкою, ризик якої міститься в кожному політичному курсі та кожній політичній стратегії. Отож і можливими наслідками політичного ризику слід вважати, з одного боку подальше існування, згуртування, розквіт та розвиток суспільства; з іншого — його загибель, розпад, занепад.

Політика може вважатися ризикованою «грою», пов'язаною з інтеграцією/дезінтеграцією суспільства. Врешті-решт вона й була б просто грою, якби ставки у цій грі не були пов'язані з життям людей та їхніх об'єднань. Інакше кажучи, політика лише за формою гра, а по суті — це питання «життя й смерті». Для тих, хто сприймає політику як гру, слід усвідомлювати: це смертельна гра. Найгірше у випадку різноманітних гравців-політиканів те, що за їхню грайливість розраховується все суспільство, тоді як самі вони платять дуже рідко.

Ключовим питанням в політиці було й залишається питання розплати за політичні злочини. Особливо це стосується перехідних суспільств та новонароджених держав. Гравці-політикани плодяться в цих суспільствах та державах з неймовірною швидкістю. Частина з них шахраї, котрі грають винятково на приватний інтерес; частина — азартні авантюристи; частина — люди з психічними відхиленнями (ігромани, нарциси, мегаломани й клептократи). Однак об'єднує їх те, що вони ризикують не стільки собою, скільки іншими, скоріше — всіма.

Будь-яка політична дія ризикована не лише тому, що вона стосується всього суспільства, його цілісності й виживання, але й тому, що вона пов'язана з насильством, його застосуванням та нейтралізацією. Разом з тим, всі сегменти суспільства і всі типи суспільних відносин можуть стати джерелом політичних ризиків остільки, оскільки створюють потенційну загрозу цілісності й виживанню суспільства. Весь соціум становить середовище політичної діяльності, а отже й джерело ризиків для неї. Водночас власне

політика є доволі ризикованою діяльністю, тобто вона сама створює ризики для соціальної системи, особливо коли йдеться про політику авантюрну або політику бездіяльну.

Сучасний світ є не менш (а можливо навіть більш) конфліктним, ніж світ біполярний чи світ «балансу сил». Привертає увагу руйнівна дія низки факторів сучасної політики, які роблять конфліктну ситуацію особливо небезпечною, а політичну дію особливо ризикованою. По-перше, загрозливий руйнівний потенціал сучасних військових технологій. Причому цей потенціал властивий не лише засобам масового ураження, а навіть звичайнісінькій стрілецькій зброї. По-друге, загрозу становить відсутність стримуючих та обмежуючих факторів. Прикро визнавати, але навіть потужні військові арсенали не перешкоджають виникненню різноманітних конфліктів, переважно низької інтенсивності, тобто сучасні військові технології не виконують тієї стримуючої ролі, яку виконувала ядерна зброя в рамках системи біполярності. Відсутні також обмежуючі морально-релігійні та політико-етичні фактори, які діяли за часів системи «балансу сил». По-третє, всі спонуки, які підштовхували людство до конфліктів і воєн в попередні історичні епохи, зберігають свою актуальність донині, більше того з'явилися нові (інформаційні війни, боротьба за енергоресурси, глобальні демографічні зсуви, провокаційна діяльність організованої злочинності в міжнародних масштабах), а ті, що, здавалося б, відійшли в минуле (релігійний фанатизм та боротьба локальних політичних лідерів за домінування), сьогодні реактуалізувалися. По-четверте, під тиском, так званої, глобалізації руйнується тонка межа між внутрішньою і міжнародною політикою, створюючи загрозу швидкого переростання національного конфлікту та громадянської війни в конфлікт і війну міжнародні та навпаки — загрозу легкої інтерналізації міжнародного конфлікту чи війни. Царина національної політики дедалі менше виглядає цариною спокою і замирення, перетворюючись на залежну від сфери міжнародної політики і відкрити для будь-яких зовнішніх впливів.

Сучасна політика стає щедалі більш ризикованою. Передусім, мовиться про загрозу тотальної війни як невід'ємний компонент будь-якого політичного ризику. Ця загроза, хоча й змінила свої форми та соціальні механізми реалізації, не зникла. Тотальна війна — не обов'язково війна між великими військово-політичними блоками з потужним військово-технологічним потенціалом. Така війна може стати свого роду кумулятивним ефектом зростаючої

кількості конфліктів малої інтенсивності, коли, образно кажучи, дрібні капілярні кровотечі зіллються в потоки крові Третьої світової війни, котру так само не помітять і проґавлять, як і попередні дві. Слід з усією політичною відповідальністю та аналітичною відвертістю усвідомлювати, що навіть найменший конфлікт десь на периферії світової спільноти є внеском у можливу глобальну і тотальну війну. Таким чином, дрібненький політичний «вождь» чи локальний політикан, котрий провокує конфлікт у «своєму» рідному краї, насправді, ризикує не лише собою та цим краєм, а всім світом — його миром і стабільністю. На жаль, так звана глобалізація не породила етики глобальної відповідальності. Вона лише ініціювала нескінченну риторику з цього приводу, в якій вправляються домінуючі держави, їхні держави-сателіти та безліч провокаторів, котрих не влаштовує існуюча система міжнародних відносин. Політичний ризик безпосередньо пов'язаний з морально-етичними переконаннями того, хто ризикує. За відсутності стримуючих морально-етичних рамок можлива реалізація особливо ризикованих політичних курсів.

Відомо, що гра з аморальними партнерами є надто небезпечною. Причому таку аморальність слід розуміти не лише як банальне шахрайство та шулерство, але й як більш витончену і складну політико-нормативну стратегію «подвійних стандартів». Відсутність морально-етичних стримуючих рамок багаторазово примножує ризикованість політичної дії, створюючи ситуацію, коли моралізаторська риторика повертається до її ініціатора. На жаль, вже стало поширеною політико-етичною практикою, коли своїм союзникам і сателітам дозволяють те, що забороняють іншим країнам; коли власні злочини закидаються іншим державам, а самі ці злочини вважаються справедливою і виправданою політичною діяльністю.

Будь-яка політична стратегія передбачає врахування і планування політичних ризиків. Однак, чи можливе таке врахування та планування в середовищі політики, позбавленої об'єктивності й переповненої егоїстичними упередженнями та подвійними стандартами?

Попри загальні декларації про завершення епохи тоталітаризму як основного джерела воєн, загроза тотальної війни не зникла, породжуючи сумніви в тому, що часи тоталітаризму минулися. Ситуація навіть погіршилась: адже морально-релігійні та політико-етичні фактори, які за доби «балансу сил» утримували від війни, за сучасних умов перетворилися на конфліктогенні фактори.

Порівняння сучасної системи міжнародних відносин із системою «балансу сил» вочевидь не на користь першої. Причому, річ не лише в морально-релігійних та політико-етичних питаннях, але й в характерові розташування сил. Ось уже близько двох сторіч європейська та світова дипломатична думка переконана, що стабільний мир тримається на стабільному ж балансі сил. Утім, нині такого балансу якраз і немає. На макрорівні світова політика виглядає цілком стабільною, але на регіональних і локальних рівнях розгортається мережа конфліктів низької інтенсивності, які знизу підривають цю глобальну стабільність.

Стабілізуючий ефект однополярності не спрацьовує, а обсяг зовнішньополітичних ризиків прискорено зростає. Слід зауважити, що тоталітаризм — це не обов'язково війна. Особливо, коли йдеться про протистояння декількох тоталітаризмів, точніше — декількох тоталітарних міжнародних систем. Саме у випадку такого протистояння принцип «балансу сил» і спрацьовує. Інша річ, що маємо рівновагу, замішану на крові багатьох мільйонів жертв всередині кожної з цих тоталітарних систем; рівновагу, можливо, й стабільну з погляду міжнародної політики, однак, абсолютно репресивну з погляду політики внутрішньої. Сьогодні відсутній навіть такий міжтоталітарний баланс, не кажучи вже про складну та ефективну міждержавну рівновагу системи «балансу сил». Однополюсний світ ліберального тоталітаризму містить в собі, можливо, навіть більше загроз і ризиків, ніж всі попередні системи міжнародних відносин.

Політика здійснюється «в тіні» конфлікту й війни. Саме загроза війни і конфлікту робить політичну діяльність ризикованою. Політика виникла та існує через необхідність контролю за насильством. Політична система, яка неспроможна контролювати насильство, а особливо такі його крайні прояви, як війна і конфлікт, не має права на існування, та вона й не зможе існувати, оскільки буде просто зруйнованою внутрішнім спалахом насильства або його зовнішньою дією. Політична діяльність, що ризикує миром і спокоєм свого суспільства, може бути виправданою винятково імперативом цілісності та виживання цього суспільства. Інакше це — просто злочинна діяльність. Злочин завжди передбачає ризик, позаяк містить в собі загрози як для злочинців, так і для його жертв. **Політичним злочином слід вважати таке діяння, яке загрожує цілісності й виживанню всього суспільства.** Невиправданий ризик правлячої верхівки та провідників суспільства слід

вважати політичним злочином. Безвідповідально ризикований політичний крок також є політичним злочином. І перекладення наслідків власних ризиків на все суспільство є політичним злочином. Вся політична практика постбіполярного світу поволі реактуалізує саме поняття політичного злочину, яке впродовж останнього історичного періоду почало небезпечно плутатись з поняттям злочину кримінального. Політичний ризик передбачає відповідальність — відповідальність перед всім суспільством за нехтування інтересами цілого суспільства. Отже, політичний ризик опосередковано пов'язаний з проблематикою політичного злочину, з проблематикою загальносуспільних санкцій за ризиковані дії.

Політика, в її якнайширшому розумінні, пов'язана з контролем за насильством. Політична дія є завжди ризикованою, оскільки містить в собі загрозу спалаху насильства, а отже, й загрозу розпаду й загибелі всього суспільства. Політика є смертельною грою з насильством, яке в усій своїй ірраціональності лише «чекає» на те, аби вирватись з-під контролю політичної системи. Відповідно, чим більша загроза насильства, тим більший ризик і тим більша політична відповідальність. Без політичної відповідальності політична система або не проіснує довго, або буде вкрай дегенеративною, корумпованою і бездіяльною. Кожен, хто ризикує в політиці, повинен чітко бачити наслідки своєї ризикованої діяльності, яка цілком може бути витлумачена як політичний злочин.

Політика є подвійною суспільною практикою. Вона породжує ризики, вона й зобов'язана від них страхувати. Політика є об'єднавчою суспільною практикою. Політична система страхує ризики шляхом об'єднання. Однією з найпотужніших консолідуючих сил сучасності був і залишається націоналізм. «Націоналізм нехай навіть найменшою мірою, але цементує державні структури» — цілком слушно зазначає Ім. Валлерстайн¹. Тому мудра та виважена політика національного об'єднання є одним із головних політичних інструментів нейтралізації негативних наслідків ризикованої політичної дії або, як вважає Р. Брюейкер: «Націоналізм можна тлумачити як форму коригувальної політичної дії»². В позитивному плані таке коригування спрямоване на нейтралізацію негативних наслідків ризикованих політичних дій. Тому й постає питання: «Яким чином націоналізм це робить; яким чином націоналізм страхує політичні ризики?»

Існує три основні моделі націоналізму, кожна з яких по-своєму компенсує ризикованість політики. Передусім, державний

(«офіційний») націоналізм. Цей різновид націоналізму спрямований до захоплення державного механізму з наступною інкорпорацією його засобами різних етнорегіональних спільнот в єдину політичну націю. Інститут національної держави є тим політичним інструментом, який дає можливість і здійснювати ризиковані політичні кроки, і нейтралізувати їхні можливі негативні наслідки. Потужна національна держава, здійснюючи активну політику, розширює спектр політичних ризиків. Однак, ця сама державна міць нейтралізує негативні наслідки ризикованих політичних дій. Національний потенціал постає першою і головною відповіддю на суттєву ризикованість політики, тобто сила нації врівноважує ризики національної політики. Причому, йдеться про силу мудру, ґрунтовану на принципах виваженості та балансу.

Вже зазначалося, що особлива ризикованість політики передусім впливає з того, що вона має справу з насильством. Сучасна національна держава з цієї точки зору постає одним із найефективніших засобів мобілізації насильства і контролю над ним. Таким чином, інституція національної державності, зосереджуючи та дозовано застосовуючи насильство, його контролює. Без створеної націоналізмом національної держави, насильство або ж загрозово розפורшилося б між дрібними суб'єктами політичних відносин, або ж небезпечно зосередилося в рамках одного імперського центру. Завдяки націоналізму виникла можливість формування максимально мирної і стабільної системи міжнародних відносин як системи максимально автономних національних держав, котрі тим менше звертаються до насильства, чим більше утверджуються в своїй національній незалежності і чим більше етнічних груп вважають свої національні права вже реалізованими. Однак, слід наголосити, що йдеться лише про можливість. Нині ж можна лише констатувати, що націоналізм прийшов у політичний світ, де ризик війни був і залишається нормою. В сучасній політиці національні прагнення до державного самоутвердження стали заручниками попередньої войовничості, а також попереднього досвіду кожної окремої нації. Оскільки цей досвід у випадку багатьох націй був сповнений воєн, конфліктів та інших форм насильства, то й націоналізм успадкував цю схильність до насильства.

Сам по собі націоналізм є доволі миролюбним. Однак, він перебуває між двома вкрай конфліктогенними сферами — сферою міжетнічних відносин і сферою міждержавних відносин. Націоналізм, власне, більше перестраховує ризики, ніж їх продукує.

Національна держава може вважатися формою страхового товариства, яке захищає національне суспільство від ризиків, об'єктивно породжуваних політикою. Відповідно, чим сильніша національна держава, тим більше перестрахована нація і тим менш ризиковане її політичне існування. Національна сфера — сфера замирення і стабільності. Завдяки її сформованості загроза спалаху насильства мінімізується — принаймні, в рамках однієї нації.

Внутрішній мир, стабільність та національна уніфікація досягаються внаслідок використання багатьох політичних інструментів державницького «офіційного» націоналізму. «Політичні важелі офіційного націоналізму: обов'язкова початкова освіта під опікою держави, державна пропаганда, офіційне переписування історії, мілітаризм»³. Варто ще згадати об'єднуючий та умиротворюючий ефект єдиного національного ринку та єдиної правової системи, які також формуються, головним чином національною державою. Особливе значення має розвиток національних збройних сил, адже потужна національна армія перестраховує націю від значної частини зовнішньополітичних ризиків.

В процесі державотворення формується найменш агресивна і найбільш миролюбна форма націоналізму — націоналізм територіально-політичний, який, нейтралізуючи нетерпимість етнічного націоналізму, постає джерелом виживання держави на міжнародній арені. На думку Е. Сміта, «для територіальних націоналістів справжню вагу має тільки активна участь усіх громадян на територіально-громадянській основі»⁴. Він же стверджує, що саме «держава була необхідною передумовою і матрицею для формування вірності нації, такої очевидної в наш час»⁵. Однак прагнення територіальних націоналістів до територіально-громадянської цілісності мають ґрунтуватися на культурно-духовній спільності. Адже, як цілком справедливо відзначає Ф. Тьоніс: «Спільність місця можна тлумачити як взаємозв'язок тваринного життя, а спільність духу — як взаємозв'язок життя свідомого, і цю останню спільність у її поєднанні з попередніми можна вважати властиво людським, найвищим видом спільноти»⁶.

Культурний націоналізм також відіграє свою роль у нейтралізації ризиків політичної діяльності. Завдяки цьому різновиду націоналізму утворюється однорідна та уніфікована ціннісна сфера політичного миру і політичної довіри. Таким чином, політична нація застраховується від загроз внутрішніх розколів, розбрату, перетворюючись на комунікативну сферу взаєморозуміння. В цей

ціннісний спосіб спектр ризиків, які неминуче породжуються політичним життям, суттєво звужується. Культурно-гомогенна нація менше ризикує своїм політичним майбутнім, ніж суспільство, поділене на автономні ціннісні сегменти⁷.

Культурний націоналізм формує те, що прийнято вважати національною ідентичністю. Він формує ціннісний стрижень нації, її уявлення про себе та світ. В свою чергу, національна ідентичність дає змогу сформулювати національні інтереси: адже, як вважає А. Вендт, інтереси формуються на підставі ідентичності⁸. Завдяки культурному націоналізму, нація починає розуміти, чим саме вона ризикує на міжнародній арені та у внутрішній політиці, тобто через національну культуру та сформовану нею національну ідентичність визначаються ставки політичного ризику. Отже, культурний націоналізм визначає те, чим нація ризикує. Державний («офіційний») націоналізм надає засоби нейтралізації негативних наслідків ризикованої політичної дії. Нарешті, ідеологічний націоналізм легітимізує політичну діяльність, яка тією чи іншою мірою неминуче буде ризикованою.

Ідеологічний націоналізм також може відігравати свою роль у зменшенні ризиків політичної діяльності. «Модерні нації легітимізуються через універсально застосовну ідеологію — націоналізм. Як ідеологія націоналізм уважає, що світ ділиться на нації і кожна має свій характер та призначення; що найперша лояльність людини — до нації; що нація є джерелом будь-якої політичної влади; щоб бути вільною й реалізуватися, людина має належати до нації; що кожна нація має виражати свій справжній характер, будучи автономною; і що мирний і справедливий світ можна збудувати лише на основі автономних націй»⁹. Разом з тим, «націоналізм як ідеологія — це доктрина про органи політичної вади і низка рекомендацій щодо природи можновладців. Це доктрина також про узаконені загальні відносини таких органів»¹⁰. Однак, ця його роль значно поступається моделям державницького («офіційного») націоналізму і культурницького. Однієї вірності певній ідеологічній системі вочевидь недостатньо аби зберегти цілісність нації, що підтверджується думками С. Хантінгтона з приводу американського кредо¹¹.

Три моделі націоналізму створюють, відповідно, потрійний захист від наслідків завжди ризикованої політичної діяльності. Головна роль в страхуванні політичних ризиків належить державному націоналізму. Свою роль також відіграє націоналізм культурний і найменшою є роль націоналізму ідеологічного. Винятково потуж-

на національна держава дає змогу робити ризиковані кроки і нейтралізувати їхні негативні наслідки. Культурний націоналізм є, переважно, пасивним захисним засобом, а роль ідеологічного націоналізму — взагалі вторинна.

¹ Валлерстайн І. Миросистемний аналіз: вступ / Іммануїл Валлерстайн; пер. з англ. Н. Тюкиної. — М.: Територія майбутнього, 2006. — С. 140.

² Брюейкер Р. Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання в Європі / Роджерс Брюейкер; пер. з англ. О. Рябов. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 114.

³ Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон; пер. з англ. В. Г. Николаева — М.: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. — С. 124.

⁴ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Тарашук. — К.: Основи, 1994. — С. 124–125.

⁵ Там само. — С. 68.

⁶ Тьоніс Ф. Суспільство та спільнота Основні поняття чистої соціології / Фердинанд Тьоніс. — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 27–28.

⁷ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. Г. Касьянов. — К.: Таксон, 2003. — С. 93.

⁸ Wendt A. Anarchy Is What State Make of It: The Social Construction of Power Politics / Alexander Wendt // International relations theory: realism, pluralism, globalism and beyond / Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi. — [Boston]: Allyn and Bacon, [1999]. — P. 438.

⁹ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 82.

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. — С. 99.

¹¹ Хантингтон С. Кто мы?: вызовы американской идентичности / Самюэль Хантингтон; пер. з англ. А. Башкирова. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2005. — С. 115–119.

Білошицький С. В.

ПІДНЕСЕННЯ РОЛІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ ТА НАСЛІДКИ ЦЬОГО ПРОЦЕСУ ДЛЯ СТВЕРДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА

Визначення перспектив українського державотворення неможливе у відриві від обрахування перспектив ствердження в світі ліберально-демократичних принципів організації влади, і, зокрема, забезпечення ефективної функції представництва.

В загальному вигляді проблема полягає в тому, що канони ліберальної демократії передбачають взаємозалежність носіїв державної та регіональної влад від конституційно визначеного джерела цієї влади — народу. Відсутність такої залежності класифікується як вихід політичної системи за межі ліберальної демократії в бік авторитаризму або тоталітаризму. Водночас останнім часом спостерігається процес піднесення в системі влади еліт нового типу — транснаціональних, які розглядають як джерела своєї влади глобальні (наддержавні) інституції і фактично імітують дотримання принципів представництва інтересів своїх виборців. Як результат виникають підстави для конфлікту інтересів в системі «суспільство — традиційні (представницькі) еліти — транснаціональні (непредставницькі) еліти», що ставить під сумнів ліберально-демократичний характер подальшої трансформації політичних систем сучасних суспільств.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали Зб. Бжезінський, Г. Кісінджер, С. Хантінгтон, Ф. Закарія, Ф. Фукуяма, Ж. Аттالی, Н. Смелзер, С. Кара-Мурза, В. Галецький, О. Зинов'єв, О. Панарін та інші, однак вони лише виявили тенденцію збільшення ролі транснаціональної еліти в політичному житті сучасних суспільств, не відповідаючи на запитання щодо ідеологічного змісту та ідеологічних перспектив досліджуваного процесу.

Отже, завдання статті — проаналізувати причини виникнення транснаціональних еліт; дослідити вплив цього процесу на реалізацію ліберально-демократичної доктрини представництва та вивчити наслідки цього впливу для подальшої трансформації сучасних політичних систем.

Ще з часів виникнення суспільної науки простежується традиція розглядати характер взаємин суспільства і його еліти як фактор, що визначає форму державного правління. Сама назва форми правління (монархія, аристократія, олігархія, демократія і т. п.) означала носія і соціальну базу влади.

У міру урбанізації західного світу, а відповідно і поживлення торгівельно-економічних і правових відносин інтерес до демократичної форми правління в Європі зростав. Діячі Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Констан, А. де Токвіль, адекватно усвідомлюючи характер соціальних змін сучасного їм суспільства, доволі системно сформулювали принципи класичного лібералізму, наріжним каменем якого виступила ідея представництва.

Зокрема, Т. Гоббс, визначаючи критерії легітимності державного правління, дійшов висновку, що основним джерелом влади є наявність згоди громадян щодо суб'єктів і цілей правління¹. Відсутність механізму виявлення народної згоди привела ідеологів лібералізму до необхідності інституціалізації представництва у вигляді системи спеціальних установлень політичного й правового характеру. Як відзначив Дж. Миль, «настає час, коли піддані ... воліють розглядати правителів як уповноважених, яких можна відкликати... Потрібно, щоб правителі були з народу, щоб їхні інтереси й воля збігалися з народними. Правителю, по-справжньому підзвітному, який може бути усунутий, можна довірити владу. Це буде влада народу, лише сконцентрована у формі, зручній для виконання»². Таким чином, невідчужуваною цінністю ліберальної демократії був проголошений принцип представництва інтересів суспільства обраною ним елітою.

Проголошуючи принцип представництва, ліберали рішуче поривали зі сформованими в історії західної політичної традиції періодами, коли еліти розглядали винятково себе як джерело формування державного інтересу. Ліберальна демократія була готова визнати лише таку правлячу еліту, яка мала делеговані представницькі повноваження з боку громадян. При цьому важливо відзначити, що західні суспільства, продовжуючи античну традицію, розглядали статус громадянина як певний аристократичний чи олігархічний привілей, на який могли претендувати лише обрані.

Подальші соціальні зміни часів промислової революції призвели до того, що у ХІХ — першій половині ХХ ст. у суспільному укладі промислових країн міцне становище зайняли представники двох нових класів: промислової буржуазії та індустріальних робітників. До початку ХХ ст. ці дві групи на противагу колишнім домінуючим елітам (династичним, аристократичним і військовим) остаточно запанували в національних державах і забезпечували нові параметри соціальної ідентичності.

Надалі в рамках зазначених соціальних ідентичностей виникло два паралельних і конфронтуючих між собою транснаціональних проекти, позначених на тлі існуючих тоді ідеологічних штампів як «вільний світ» та «комуністичний світ»³. Обидва проекти виступали за вихід із рамок національних систем цінностей і підпорядкування утворених еліт економічним або ідеологічним імперативам. Столиця «вільного світу» після першої світової війни зсунулася з Лондона до Нью-Йорка. Цей проект зводився до

підхльостування міжнародної економічної інтеграції шляхом створення спільних ринків, розвитку міжнародного кредиту, удосконалення технологій масового виробництва. Ядром проекту виступали буржуазні кола Великобританії, Франції, Італії, США, низки латиноамериканських і центральноєвропейських країн, однак зрозуміти його логіку можна тільки з урахуванням тієї обставини, що розвивався він в умовах колоніалізму.

Колоніальні імперії припускали встановлення за допомогою військової сили на територіях залежних країн влади, експортованої з метрополії адміністрації. Навіть за умов лібералізації політичних систем країн самої метрополії колонії реально не мали можливості організувати власні політичні системи за принципами представництва, і влада над ними здійснювалася людьми, що представляли іншу країну з її інтересами, законами й звичаями. Фактично, як констатував А. Тойнбі, «вільний світ» припускає поділ суспільного організму на три частини: владна меншість, внутрішній і зовнішній пролетаріати⁴.

Столицею альтернативного транснаціонального проекту — «комуністичного світу» — виступала Москва, яка спробувала організувати модернізацію навколишнього простору на комуністичних принципах (знищення приватної власності, зрівняльний розподіл, державний атеїзм і т. п. з наступним відмиранням держави, у тому числі шляхом подолання національних кордонів).

Як зауважує В. Галецький, у термінах глобалістики логіка виникнення «комуністичного світу» може бути пояснена у такий спосіб: «Відбулася глобалізація капіталів і робочої сили, тобто базису суспільства, і, отже, його надбудови. Є глобальний експлуаторський клас — глобальна буржуазія, і є глобальний експлуатований клас — глобальний пролетаріат... Глобальна буржуазія сильна, тому що являє собою клас-для-себе та мислить себе як єдине ціле. Глобальний пролетаріат поки ще клас-у-собі. Він повинен усвідомити себе єдиним цілим, відкинувши націоналізм і патріотизм як щось непотрібне, таке, що заважає. Завдання комуністичного Інтернаціоналу — перетворити глобальний пролетаріат із класу-у-собі в клас-для-себе»⁵.

У рамках проекту «комуністичний світ» сформувався свій елітаристський прошарок, що відрізнявся строкатістю національного складу й здатністю до наднаціонального мислення. Незабаром ідея створення глобального пролетаріату виявилася дискредитованою внаслідок своєї утопічності, і надалі цей проект переродився

в утворення транзитної (вільної від економічного колоніалізму) імперії, правляча еліта якої досить швидко оформилася у відособлену касту. Система прийняття управлінських рішень більшою мірою спиралася на інтелектуальні ресурси самих еліт і залежала від ідеологічних умовностей та характеру викликів, що поставали перед комуністичним суспільством. Самі рядові громадяни, незважаючи на проголошення режиму «народної» (пролетарської, радикальної, революційної й ін.) демократії, були позбавлені ефективних важелів впливу на еліти.

Як відзначав М. Восленський, комуністичне суспільство породило двокласову систему: керуючий клас — партійну номенклатуру й керований (гноблений) клас — все інше населення незалежно від його місця в соціальній системі⁶. При цьому, стверджує О. Зинов'єв, у системі влади та управління комуністичного суспільства вже в сталінські роки можна було розрізнити два аспекти: 1) ставлення влади та управління до підвладного і керованого суспільства; 2) внутрішнє розчленовування самої системи влади й взаємини усередині неї. У другому аспекті йдеться про такий елемент у самій системі влади, що дозволяє контролювати саме систему влади та змушувати її функціонувати як єдине ціле, — «про надвладу або про владу над самою системою влади», що складалася зі сполучення елементів народовладдя (у вигляді виказування і репресії) та партійно-державного апарата (канцелярії вождя, управлінської номенклатури, органів державної безпеки)⁷.

Таким чином, ХХ ст. перетворилося на арену боротьби двох філософій глобалізації, очолюваних різнотиповими транснаціональними елітами. У рамках проекту «вільний світ» до влади прийшли буржуа, що конвертували свій економічний вплив у політичну владу. Опозиційний йому «комуністичний світ» очолювався політичними елітами, що захопили державну владу та отримали доступ до управління в сфері виробництва.

Завершення Другої світової війни призвело до формування Ялтинсько-Потсдамської системи світу. Обидва глобалістські проекти значно приросли територіями та практично вступили в прикордонне зіткнення один з одним (західне співтовариство інтегрувало Німеччину, Японію й Італію, комуністичне — країни Східної та Центральної Європи). У цей період між їхніми елітами значно активізувалися офіційні й неофіційні контакти, у рамках яких обговорювалися глобальні проблеми світового розвитку, проводилися заходи щодо посилення взаємної довіри.

Саме тоді намітився процес співробітництва та інкорпорації частини транснаціональної еліти «комуністичного світу» до «вільного». Обидва транснаціональні проекти знаходили свою легітимність лише за умов непримиренного взаємного протистояння. Еліти «вільного світу», вибудовуючи систему глобальної економічної і політичної експлуатації сателітів і колоній, мали потребу в сильному ідеологічному прикритті, яке могла забезпечити погроза поширення «світового комунізму». У свою чергу, комуністична правляча еліта могла виправдати перед своїм населенням непопулярні заходи особливостями «агресивного світового оточення»⁸. Взаємне співробітництво глобальних еліт стало основною умовою їхнього виживання за умов зростаючого тиску з боку підвладних мас.

Відповідно до дії закону взаємного уподібнення супротивників, що є, на думку О. Зинов'єва, одним з окремих випадків загального закону конвергенції, тісна взаємодія еліт привела до взаємного уподібнення форм і методів політичного управління масами⁹. Комуністичні еліти були змушені здійснити ряд заходів щодо лібералізації політичної системи, зміцнення законності та розгортання елементів «суспільства споживання». Їхні західні опоненти в свою чергу розвинули ефективну систему соціального захисту, створили потужний багатомільйонний бюрократичний апарат, спроможний мобілізувати суспільство для досягнення стратегічних цілей, сформували управлінську еліту, що була здатна самовідтворюватися та звільнятися від кон'юнктури суспільних настроїв.

Одним з тестів ефективності функціонування транснаціональних еліт став процес деколонізації країн «третього світу». Колоніальні народи Азії й Африки, звільнившись у 1950–1970 рр. від своїх західних метрополій під агресивними антизахідними гаслами, не вступили у всевітню «антизахідну лігу», організовану «комуністичним світом». Навпаки, як правило, одержання політичної незалежності вчорашніми колоніями «вільного світу» не супроводжувалося відмовою від найтісніших зв'язків з метрополією, у тому числі в рамках підготовки національних еліт і надання економічної допомоги. Як відзначає А. Уткін, головними інструментами впливу Заходу на постколоніальні країни стали проекти по селекції та формуванню лояльних до метрополії місцевих еліт, яким забезпечували допуск на глобальні ринки, а відповідно, процвітання, міжнародну легітимність і надію на входження до транснаціональної еліти¹⁰.

Поступово намітився контур створення нового транснаціонального проекту, який мав поєднати представників існуючих глобальних еліт обох блоків. З урахуванням ряду факторів (серед них: перевага Заходу стосовно своїх східних опонентів у 4–6 разів за основними ресурсами, втрата адекватності марксистсько-ленінського вчення, економічне та технологічне відставання СРСР, стурбованість частини комуністичних еліт своїм майбутнім) виникли сприятливі обставини для постановки на порядок денний питання про злиття двох глобалістських проектів в один на умовах правлячого прошарку «вільного світу». «Еліта обох країн, що виникла в епоху Брежнєва і Мао, — пізніше констатував Ф. Фукуяма, — виявилася куди більш схожою на еліту західних країн з порівняним рівнем економічного розвитку, ніж хтось міг припустити. І ця еліта змогла зрозуміти, якщо навіть не прийняти, загальну споживчу культуру Америки, Японії, Західної Європи та багато політичних ідей цих країн — теж...»¹¹.

У СРСР після смерті Й. Сталіна позиції комуністичних ортодоксів у партійній еліті слабшали в протистоянні із прихильниками курсу на зближення із Заходом, які поступово поставили під контроль міжнародний відділ ЦК КПРС, МЗС, КДБ та суспільні академічні інститути. Саме представники МЗС А. Громико та КДБ В. Андропов висунули на вершину владної піраміди «комуністичного світу» М. Горбачова, який фактично очолив процес інкорпорації комуністичних еліт у глобалістські структури «вільного світу», розраховуючи, скоріш за все, на отримання підряду з боку нового транснаціонального співтовариства на управління пострадянськими територіями.

Відповідно, лідерам «вільного світу» у форсованому порядку довелося взяти під контроль значні території комуністичного співтовариства, що розпалося, оголосити про тріумф ліберальної демократії у світовому масштабі та створити засобами пропаганди нову загрозу «вільному світу» з боку «глобального тероризму», що дозволяла продовжити політику гегемонізму.

На декомунізованих територіях під контролем об'єднаних трансатлантистів була сформована нова правляча еліта, рекрутована переважно з числа лівих політичних сил. Наприкінці 80-х — початку 90-х рр. у Європі до влади стали в масовому порядку приходити соціал-демократи, які відтіснили на другий план консервативні сили та проводили політику в інтересах трансатлантичної метрополії. Більшість із цих політиків пройшли спеціальні кадрові

«інкубатори» — глобалістські інституції, що здійснюють підбор перспективних політиків з метою делегування їх у владу на певних умовах.

Кандидатури цих політиків, як відзначають В. Лісічкін та Л. Шелепін, повинні були відповідати двом основним вимогам: «По-перше, мати честолюбство, уміти подати себе й подобатися публіці. По-друге, бути керованими, наприклад, мати компромат у минулому або приховані пороки, щоб, якщо виникне потреба, була можливість контролювати їхні вчинки»¹². Таким чином, на території колишнього «комуністичного світу» на заміну одного типу транснаціональної еліти прийшов інший, який також доволі обмежено здатний виконувати функцію демократичного представництва, оскільки залишається залежним від інтересів глобальної метрополії.

Сучасна західна політологічна думка, намагаючись легітимізувати утворені елітаристські моделі управління суспільствами, активно використовує ліберально-демократичну риторичку. Так, родоначальник теорії «космополітичної демократії» Д. Гелд висловлює подив з приводу того, що дедалі більше держав і суспільних груп, «від Африки до Східної Європи, від Азії до Латинської Америки», обстоюють ідею «врядування народу» за умов, коли «сама ефективність демократії як державної форми політичної організації видається сумнівною, а важливі сфери людської діяльності дедалі більше організуються на глобальному рівні». На його думку, «демократія може розвинути з певного ядра (і тільки з нього), або сукупності демократичних держав і суспільств». Фактично, модель Д. Гелда передбачає встановлення своєрідної диктатури групи провідних держав, що використовують для управління іншим світом норми «космополітичного права», генеровані самими правлячими елітами метрополії¹³.

Прихильник теорії «транснаціональної демократії» Е. Мак-Грю підкреслює, що демократія майбутнього має усі права звернутися до досвіду раннього лібералізму, для якого актуальним залишалось питання про критерії відповідності демосу. На його думку, транснаціоналісти можуть допустити, що «демос — це не якась наперед сформована сутність, що передувала демократичному розвитку, а навпаки, він і сам сформований завдяки процесу демократизації». Визнання цього постулату дозволить елітам штучно формувати критерії демосу, залежно від «множини осередків глобальної влади й архітектури глобального врядування»¹⁴.

Викладені факти дозволяють зробити наступні висновки та припущення:

– На початку ХХ ст. у рамках протистояння соціальних ідентичностей буржуазії та пролетаріату виникли два паралельні і конфронтуючі між собою транснаціональні проекти, позначені в рамках існуючих тоді ідеологічних штампів як «вільний світ» та «комуністичний світ». Обидва проекти, декларуючи прихильність демократичним принципам представництва, насправді обмежували його, виходячи з інтересів самих еліт, які зберігали певну автономію від суспільства.

– Взаємне співробітництво транснаціональних еліт стало основною умовою їхнього виживання в умовах тиску на них, що підсилювався з боку підвладних мас. Відповідно до дії закону взаємного уподібнення супротивників, тісна взаємодія еліт привела до взаємного уподібнення форм і методів політичного управління масами. Однак для збереження політичної ідентичності, що легітимізує владу цих еліт, перший проект виступав під прапорами ліберальної демократії, другий — комуністичної ідеології.

– Внаслідок низки обставин наприкінці ХХ ст. «вільний світ» поглинув формально конфронтуючий із ним блок комунізованих держав і частково інкорпорував у свої лави його правлячий прошарок. Виникла нова, об'єднана транснаціональна еліта, яка продовжує традиції своїх попередників ставитися до ідеї представництва як до нормативної формальності, на емпіричному рівні демонструючи відданість інтересам глобальної метрополії.

– Сучасна західна політологічна думка, намагаючись легітимізувати зростаючу роль транснаціональної еліти, активно використовує ліберально-демократичну риторичку, однак нові доктрини «космополітичної» та «транснаціональної» демократії, які можуть стати політичною тенденцією ХХІ ст., радикально поривають із нормативними цінностями ліберальної демократії в питанні здійснення новими транснаціональними елітами представницьких функцій.

¹ Гоббс Т. О гражданине // Сочинения в 2 т. / Пер. с лат. и англ.; Сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. — М.: Мысль, 1989, — Т. 1. — С. 395.

² Милль Дж. О свободе / Пер. с англ. А. Фридмана // Наука и жизнь. — 1993. — № 11. — С. 10.

³ Safire William. On Language: Free World // The New York Times. — 2008. — 31 August.

- ⁴ Тойнбі А. Дослідження історії / Пер. з англ. — К.: Основи, 1995. — Т. 2 — С. 212.
- ⁵ Галецкий В. Ф. Системология, историософия и кибернетика глобализации // Население и глобализация: 2-е изд. / Н. М. Римашевская, В. Ф. Галецкий, А.А. Овсянников и др. — М.: Наука, 2004. — С. 58.
- ⁶ Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. — С. 27–34.
- ⁷ Зиновьев А. А. Русская судьба, исповедь отщепенца. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. — С. 288.
- ⁸ Валлерстайн И. После либерализма / Пер. с англ. под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 17.
- ⁹ Зиновьев А. Горбачевизм. — Нью-Йорк: Liberty publishing house, 1988. — С. 44.
- ¹⁰ Уткин А. И. Вызов Запада и ответ России. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — С. 350–351.
- ¹¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Пер. с англ. М. Б. Левина. — М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. — С. 79.
- ¹² Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Глобальная Империя Зла. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — С. 297.
- ¹³ Гелд Девід. Демократія і глобальний порядок // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 986, 990, 992.
- ¹⁴ Мак-Грю Ентоні. Транснаціональна демократія: теорії і перспективи // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 1043–1044.

Медвідь Ф. М.

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ

За умов мінливого і суперечливого глобального простору, проникувості кордонів і формування нової політичної географії виникли нові різноманітні суперечності між окремими державами та регіонами. Низку гострих конфліктів викликали політичні, економічні, конфесійні, етнічні та інші протиріччя, намагання переглянути вже існуючі кордони, перерозподілити сфери впливу. Такі загрози міжнародній стабільності, як тероризм, контрабанда наркотиків, незаконна торгівля зброєю, організована злочинність набули міжнародного характеру і стали викликами міжнародній стабільності. Саме тому назріла необхідність створити загально-

національну концепцію розвитку Української держави та поетапну програму її реалізації. Зміцнення національної безпеки України необхідно розглядати як одну з головних передумов її існування, самозбереження та подальшого розвитку як незалежного та повноправного члена світового співтовариства. На думку аналітиків Українського форуму «Безпека — 2010», Україна в сучасному агресивному світі з непередбачуваними сценаріями розвитку виглядає особливо вразливою і «...першочерговим завданням є не тільки усвідомлення власних національних інтересів у загальноосвітньому контексті, але й пошук найбільш ефективних шляхів і засобів їх надійного захисту. Створення прогнозованої на перспективу, надійно побудованої системи національної безпеки, яка б базувалася на чітко визначених стратегічних пріоритетах, є сьогодні, без перебільшення, найпершою передумовою державного існування України, подальшого вільного розвитку її народу як самодостатньої, демократично організованої спільноти»¹.

Осмислення механізмів і формування міжнародної колективної безпеки, оцінка глобалізаційних викликів і загроз та необхідність збагнути і побудувати систему колективної безпеки змусили аналітиків знову повернутися обличчям до проблеми аналізу і моніторингу національних інтересів на державному рівні².

Якщо «інтереси рухають життям народів» (Гегель), то національні інтереси виступають як реалізація природного права народу на гідне існування, як важлива детермінанта національного відродження України. Вона набуває особливої гостроти в моменти, коли виникає нагальна необхідність задовольнити національні сподівання і потреби та максимально використати багатющі національні ресурси. Національні інтереси завжди виступали і виступають нині у ролі дійової, рушійної сили історії, оскільки полягають у реалізації права кожного народу на самостійне існування та впровадження його у світову цивілізацію.

Національні інтереси, на наш погляд, відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Національні інтереси України та їхня пріоритетність обумовлюються конкретною ситуацією, що склалася в країні та за її межами.

В літературі національні інтереси поділяються традиційно на внутрішні й зовнішні. Варто говорити про національні інтереси як внутрішні і про національно-державні інтереси — як зовнішні.

Хоч, зауважимо, такий поділ є до певної міри умовний, оскільки будь-який національний чи національно-державний інтерес має, як правило, і внутрішні, і зовнішні аспекти.

Залежно від ступеня впливу на економічну, політичну, воєнну, науково-технічну та інші сфери функціонування держави національні інтереси можна класифікувати за ступенем важливості як життєво важливі, другорядні, критичні і за ступенем стійкості — стратегічні, оперативні і тактичні інтереси³.

Формування життєво важливих інтересів відбувається протягом історичного становлення нації-держави як суб'єкта міжнародного права. До них можна віднести такі інтереси, як:

- підтримка і збереження територіальної цілісності України, захист її кордонів, суверенітету та державності;
- створення і забезпечення системи національної безпеки;
- інтеграція України в систему регіональної та глобальної безпеки;
- проведення широкомасштабних програм щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та утворення ефективної системи ядерної безпеки України;
- інтеграція України в світове економічне і політичне співтовариство, створення умов для залучення закордонних інвестицій, збереження старих та пошуки нових шляхів доступу до стратегічно важливих для економіки ресурсів;
- розвиток та підтримка процесів соціально-культурного і духовного відродження основ національної державності українського народу, його самобутності.

Стратегічні інтереси мають довгостроковий характер відповідно до обраного курсу розвитку держави. Загрози їм означають загрози життєво важливим інтересам України.

Визначення стратегічних національних інтересів та їхнє юридичне оформлення як офіційно визнаних пріоритетів України, мають бути наслідком спільної праці всіх гілок влади. Формування їх є прерогативою Президента держави, однак Верховна Рада України оцінює стратегічні інтереси за відповідністю життєво важливим інтересам України.

Оперативні (середньотермінові) інтереси, що виникають при вирішенні окремих проблем для подальшої реалізації стратегічних інтересів, виступають засобами впровадження в життя стратегічних завдань держави.

Тактичні інтереси, що виступають засобами впровадження в життя оперативних інтересів, як правило, короткострокові і після вирішення оперативних інтересів зникають.

Категорія «національні інтереси» певною мірою кореспондується, на думку дослідників, з категоріями «індивідуальний», «загальнолюдський» і «державний» інтереси⁴.

Водночас проблема дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин, на думку дослідників сучасної теорії міжнародних відносин, залишається однією з найскладніших, оскільки їхнє вивчення досі ґрунтується радше на інтуїтивних міркуваннях науковців, ніж на безперечних та доказових аргументах⁵.

Науковий підхід до визначення національних і національно-державних інтересів, безперечно, передбачає врахування історичних, соціально-політичних та економіко-географічних чинників функціонування української нації. Вихідними засадами при цьому є чітке розуміння того, чим є сучасна українська нація у вузькому значенні як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому — як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени — громадянами України, тобто мова йде про політичну націю⁶.

Для нації як політичного суб'єкта найголовнішим є збереження її ідентичності і культурно-мовної самобутності у властивій саме цій нації формі, тобто у вигляді реалізації національної ідеї⁷. Внаслідок цього пріоритетні політичні інтереси нації спрямовані на подальшу консолідацію спільноти, на створення чи збереження власної державності та налагодження відносин з іншими націями-державами. Національний інтерес, на наш погляд, можна визначити, виходячи саме з суттєвих ознак нації як етносоціальної спільноти. Структура національного інтересу змінюється залежно від завдань нації, ступеня (етапів) її сконсолідованості (початковий етап формування, етап національно-визвольної боротьби, розквіт національної спільноти тощо).

Що ж до нації-держави як суб'єкта міжнародного права, то національний інтерес звернений всередину спільноти, до умов її внутрішнього функціонування і прояву її ознак.

Націю-державу як суб'єкт міжнародних відносин, вважаємо, характеризує національно-державний інтерес, який виступає в загальному плані як мотивація зовнішньополітичної діяльності держави. Національно-державний інтерес України в перехідний

період становлення незалежної держави можна охарактеризувати як національне виживання, що повністю підпорядковане завданням стабілізації ситуації в країні і забезпеченню переходу до демократичного суспільства, зорієнтованого на ринкову економіку. Він передбачає формування механізму зовнішніх зносин як основи зміцнення стабільності й відвернення міжнародних конфліктів, цивілізованих входжень у систему колективної та міжнародної безпеки⁸.

Основним базовим національно-державним інтересом, геополітичним пріоритетом і стратегічним завданням зовнішньополітичного курсу України за умов глобалізації та євроінтеграції є її виживання, підвищення життєспроможності та зміцнення як вільної, суверенної, незалежної держави сучасного світу за умов збереження національних цінностей, захисту економічного та політичного суверенітету, власної соціально-культурної ідентичності, перетворення з об'єкта геополітичних ігор великих потуг на повноцінний суб'єкт геополітики, тобто на самостійного гравця, який визначає свої цілі та дії на міжнародній арені.

Національні інтереси реалізуються державою через державні інтереси, які можуть мати самостійний характер (інтереси влади) і не збігаються з національними інтересами: скажімо, інтереси уряду чи інших елементів влади (законодавчої чи судової) бувають відмінними від національних інтересів.

Становлення системи національних інтересів України започатковане прийняттям Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленого 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням.

Фундаментальний національний інтерес, як зазначає Декларація про державний суверенітет України, «проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» і передбачає здійснення Україною як суб'єктом міжнародного права безпосередніх зносин з іншими державами: укладання з ними договорів, обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національно-державного інтересу держави «у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах».

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах і «урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї»⁹.

Постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» визначено три основні групи національних інтересів України у сфері міжнародних відносин:

1) стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності;

2) економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство;

3) регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

З метою їхнього забезпечення політика України постійно спрямована на виконання таких найголовніших завдань:

Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.

Забезпечення стабільності міжнародного становища України.

Збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів.

Включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку.

Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом.

Поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера¹⁰.

«Зовнішньополітична діяльність України, — як наголошено в загальних засадах Конституції України, — спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права»¹¹.

Забезпечення національних інтересів та національної безпеки України передбачається шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва за загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права. Дане конституційне положення свідчить про послідовний миролюбний зовнішньополітичний курс України, який базується на основних принципах міжнародного права: мирного співіснування, суверенної рівності держав, незастосуванні сили або погрози силою в міжнародних відносинах, не порушеності державних кордонів, територіальної цілісності держав, мирного врегулювання спорів, невтручання, поваги прав та свобод людини, права народів розпоряджатися своєю долею, співробітництва держав та добросовісного виконання зобов'язань по міжнародному праву.

В Концепції (Основах державної політики) національної безпеки України, схваленої Верховною Радою України 16 січня 1997 року, визначено такі пріоритетні національні інтереси України:

- створення громадянського суспільства, підвищення ефективності органів державної влади та місцевого самоврядування, розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод людини;

- досягнення національної злагоди, політичної і соціальної стабільності; гарантування прав української нації та національних меншин України;

- забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів;

- створення самодостатньої соціально орієнтовної ринкової економіки;

- забезпечення екологічно та технологічно безпечних умов життєдіяльності суспільства;

- збереження та підвищення науково-технологічного потенціалу;

- зміцнення генофонду Українського народу, його фізичного і морального здоров'я та інтелектуального потенціалу;

- розвиток української нації, історичної свідомості та національної гідності українців; розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності громадян усіх національностей, що становлять український народ;

- налагодження рівноправних та взаємовигідних відносин з усіма державами, інтегрування в європейську та світову спільноту¹².

З набранням чинності в липні 2003 року Закону України «Про основи національної безпеки України» Концепція (основи державної політики) національної безпеки України втратила чинність. Ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» визначає пріоритети національних інтересів України:

– гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина;

– розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів;

– захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України;

– зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві;

– забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України;

– створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

– збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

– забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

– розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення;

– інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір;

– розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України¹⁸.

Очевидно, що категорія «пріоритети національних інтересів України», яка використана у законі, несе дещо інше смислове навантаження, ніж базова категорія «пріоритетні національні інтереси України», що фігурувала у Постанові Верховної Ради України, однак законодавець ототожнив їх майже за змістом.

За умов формування механізмів міжнародної колективної безпеки стратегічною метою політики національної безпеки України,

як визначає Стратегія національної безпеки України, що затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року, є забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, національної єдності на основі демократичного поступу суспільства і держави, додержання прав і свобод людини і громадянина, створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення.

Національна єдність як запорука забезпечення ефективного захисту інтересів особи, суспільства і держави досягається за умов поваги до гідності людини та реалізації таких *життєво важливих національних інтересів України*:

- прав і свобод людини і громадянина;
- суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканості державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права;
- соборності держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України;
- конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни;
- удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- неухильного додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду;
- обмеження втручання держави у діяльність економічних об'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань;
- безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища;
- збереження і розвитку духовних і культурних цінностей суспільства;
- гармонійних відносин з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена¹⁴.

Хоч нагальною є потреба прийняття Закону України «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», однак нині чинна Конституція України, Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрямки зовнішньої політики України»,

Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України, Закон України «Про основи національної безпеки України», рішення РНБО України та відповідний Указ Президента від 2002 р. «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)», Універсал національної єдності, Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки України» від 2 лютого 2007 року склали основу концепції національних інтересів України і засвідчують належне державне управління у сфері закордонних справ, так само як базовою вимогою у здійсненні зовнішньої політики України є якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів країни.

Становлення системи національних інтересів передбачає також моніторинг викликів, небезпек і загроз пріоритетним національним інтересам України¹⁵. Національним інститутом стратегічних досліджень був зроблений комплексний моніторинг рівня безпеки зовнішніх і внутрішніх загроз пріоритетним національним інтересам України в контексті загальної характеристика національної безпеки держави лише у 1994–1996 роках, а далі, судячи з публікацій, дана проблема втратила актуальність на рівні загальнодержавному.

Так, пріоритетному національному інтересу України — «забезпечення суверенітету та територіальної цілісності» — заважають і є найбільш небезпечними такі внутрішні загрози: активізація сепаратистських рухів у деяких регіонах (0,67–0,63–0,69); зниження рівня боєздатності Воєнної організації України (0,48–0,49–0,51); відсутність гнучкої регіональної політики (0,43–0,56–0,53); міжконфесійні та міжетнічні конфлікти (0,72–0,77–0,63)¹⁶.

До найнебезпечніших зовнішніх загроз цьому пріоритетному національному інтересу України аналітики відносять: висунення територіальних претензій до України (0,8–0,92–0,95); втручання у внутрішні справи України (0,76–0,88–0,84); використання ресурсної та технологічної залежності України для політичного тиску на неї (0,65–0,58–0,51)¹⁷ Пріоритетному національному інтересу України — «інтеграція України у європейську та світову спільноту», — що проливає світло на систему індикаторів геополітичного становища нашої держави та їхні порогові значення, заважають і є найбільш небезпечними такі внутрішні загрози: порушення прав та свобод людини (0,32–0,34–0,27); зволікання з проведенням економічних реформ (0,38–0,43–0,45); повільність входження до світового інформаційного простору (0,52–0,65–0,55)¹⁸.

Найбільш небезпечною зовнішньою загрозою цьому пріоритетному національному інтересу України виступає «підрив міжнародних позицій України» (0,31–0,27–0,32)¹⁹.

Стратегія національної безпеки визначає головними загрозами національним інтересам України:

- відсутність належного рівня національної єдності;
- нестабільність економічного розвитку;
- збільшення кількості екологічних та техногенних катастроф;
- невідповідність сектору безпеки потребам суспільства і викликає часу;
- мінливість і суперечливість зовнішнього середовища;
- розповсюдження тероризму;
- негативний зовнішній вплив на інформаційний простір України²⁰.

Отже, історія і теорія становлення системи національних інтересів України засвідчує, що сформована належна правова база, яка характеризується певними правовими колізіями як на рівні концептуальному, так і інституційному і вимагає негайного приведення до сучасних реалій.

¹ Безпека України — 2010: під ред. В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова, В. П. Семиноженка. — К., 2007. — С. 3.

² Програма круглого столу «Національні інтереси України в інтеграційних процесах на просторі СНД», 14 травня 2008 р. — К.: НІПМБ при РНБіО України, 2008. — 6 с.

³ Ковальський В., Манчинський О., Пронкін Є. Національні інтереси (два аспекти — внутрішній і зовнішній) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — С. 116.

⁴ Майборода О., Кириченко В., Римаренко Ю. Національний інтерес // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — С. 108.

⁵ Мальський М. Трактатування національного інтересу як фундаментальної категорії міжнародних відносин // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. — 2006. — Вип. 16. — С. 4.

⁶ Римаренко Ю. І., Шкляр Л. С., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С. 181–211; Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — С. 12–87.

⁷ Медвідь Ф. М. Українська національна ідея як детермінанта державо-творчих процесів // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1 (10). — С. 37.

⁸ Медвідь Ф. Політико-правові засади концепції національних інтересів України // Політичний менеджмент. — 2007. — № 6. — С. 71.

⁹ Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2-е вид., змінене і доп. Упорядник І. О. Кресіна. Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. — С. 188, 192.

¹⁰ Про основні напрямки зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 року // Голос України. — 1993. — 24 липня.

¹¹ Конституція України: Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-ІУ від 08.12.2004 р. — К.: Велес, 2006. — С. 6.

¹² Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України // Національна безпека України, 1994 — 1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Ред. кол. О. Ф. Белов (голова) та ін. — К.: НІСД, 1997. — С. 185–186.

¹³ Закон України «Про основи національної безпеки України» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 30 липня.

¹⁴ Про стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12 лютого 2007 р., № 105/2007 // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 43. — 7 березня.

¹⁵ Медвідь Ф. Національні інтереси України: виклики, небезпеки, загрози // Юридичний вісник України. — 2008. — № 34. — 23–29 серпня.

¹⁶ Національна безпека України, 1994–1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Ред. кол. О. Ф. Белов (голова) та ін. — К.: НІСД, 1997. — С.12,18.

¹⁷ Там само, С. 12, 17.

¹⁸ Там само, С. 14, 20.

¹⁹ Там само, С. 14, 17.

²⁰ Про стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12 лютого 2007 р., № 105/2007/ Урядовий кур'єр. — 2007. — № 43. — 7 березня.

Опанасенко О. І.

ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (УКРАЇНА — НІМЕЧЧИНА)

Європейський вектор розвитку України вимагає від неї бути готовою розв'язувати широкий комплекс проблем, що їх активно розглядає нині європейська спільнота. Питання реституції культурних цінностей, втрачених унаслідок Другої світової війни, тією чи іншою мірою зачіпає майже всі держави Європи. Під час

війни й у перші повоєнні роки з територій європейських держав відбувалося настільки безпрецедентне тотальне переміщення предметів культури, що можна цілком переконливо стверджувати — аналогів цій гуманітарній катастрофі важко знайти в історії європейської цивілізації останніх сторіч¹.

У Центрально-Східній Європі нацистська Німеччина здійснювала планові, систематичні грабунки музеїв, бібліотек, національних і приватних зібрань мистецтва. З огляду на відомі події 1941–1945 рр. найбільших втрат зазнало історико-культурне надбання України, Російської Федерації, Польщі. Щодо України, то йдеться про 151 музей, понад 300 тис. музейних експонатів, близько 52 млн книг, 46 млн архівних справ. Загальне керівництво та організацію грабунків здійснював Оперативний штаб рейхслайтера А. Розенберга. До складу Головної робочої групи «Україна» входили групи «Західна Україна» (з центром у Києві), «Східна Україна» (Дніпропетровськ), «Південна Україна» (Херсон), «Крим» (Сімферополь). До складу штабу Розенберга входили підрозділи «Архіви», «Музика», «Наука», «Образотворче мистецтво», «Етнографія» тощо, де працювали фахівці відповідних кваліфікацій. Крім того, на теренах України паралельно діяли конкуренти А. Розенберга з інших відомств III Рейху — Й. фон Ріббентропа, інших впливових осіб.

Пограбовані культурні цінності вивозилися на Захід й складувалися у спеціально облаштованих для цього сховищах у Німеччині, Польщі. Існує припущення, що гітлерівська верхівка, знаючи, що Німеччину після капітуляції буде розділено на зони, найцінніші експонати розмістило у майбутній зоні американського контролю. Так, після війни збірні пункти у Мюнхені були переповнені мистецькими творами з Франції, Нідерландів, Польщі та СРСР. Значну частину культурних цінностей СРСР американське військове командування передало своїм радянським союзникам. Деякі ж речі, вивезені з країн Балтії, або ж ті, стосовно яких знайшлися дореволюційні власники, військова адміністрація США вирішила не віддавати. Частина культурних цінностей (8 вагонів) безпосередньо прибула до Києва, більшість же прямувала транзитом через РРФСР — м. Пушкіно під Ленінградом. Деякі експонати так і не повернулися в Україну, осівши в Росії.

Після закінчення війни радянською окупаційною адміністрацією у Німеччині було ухвалено рішення щодо вивезення до СРСР німецьких культурно-мистецьких цінностей як компенсації за

заподіяні під час Другої світової війни втрати. Незначна частина цих культурних цінностей була передана до українських музеїв і бібліотек².

Зрозуміло, що Федеративна Республіка Німеччина зацікавлена у поверненні власних культурних цінностей й виступає одним з найактивніших учасників міжнародної співпраці у сфері пошуку та повернення втрачених після 1945 р. національних скарбів. ФРН наполягає на тому, що Радянський Союз порушив норми Гагської конвенції 1907 р., які забороняли вилучення культурних цінностей як військових трофеїв. Водночас нацистська Німеччина відверто нехтувала міжнародними нормами щодо законів та звичаїв ведення війни й не дотримувалася принципу взаємності.

Виходячи з цього, упродовж останніх років Міністерство культури і туризму України та його складова — Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України, за погодженням з МЗС, іншими зацікавленими органами влади формує офіційну позицію, що ґрунтується на тому, що Україна є вільною від міжнародних зобов'язань перед країною — колишнім агресором. У цьому контексті варто враховувати, що разом з музейними експонатами, літературою, архівами втрачено більшість довоєнних інвентарних книг та каталогів, фотографічних зображень, а тому з усього втраченого лише одиниці експонатів знайдуться й повернуться в Україну³.

Попри статус постраждалої сторони, Україна неодноразово здійснювала акти доброї волі стосовно Німеччини: робила односторонні передачі культурних цінностей, починаючи від повернення величезної кількості експонатів Дрезденської картинної галереї за часів СРСР (98 364 одиниці, 1955–1958 рр.) і закінчуючи значними передачами за роки незалежності⁴.

У перші роки після розпаду СРСР Німеччина не виявляла до нашої країни зацікавлення й вела переговори щодо втрачених німецьких культурних цінностей винятково з Росією. Це, вірогідно, зумовлювалося інерцією розпочатого ще за часів радянської «перебудови» діалогу між Бонном і Москвою, а також наявністю основного масиву німецьких об'єктів культури саме на території Росії. Крім того, ФРН сподівалася, що виразне прагнення Кремля контролювати усі процеси на пострадянському просторі й виступати речником усіх колишніх республік СРСР допоможе спростити процедуру переговорів, оскільки проблема вирішувалася б з одним партнером замість кількох.

Одначе, Україна сама зробила перший крок, заявивши про себе як самостійний чинник у реституційних процесах. Коли у травні 1993 р. відбувалися Дні культури України у Баварії, то як акт доброї волі німецькій стороні 4 травня 1993 р. було передано 32 одиниці історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Йогана Вольфганга Гете. Відтак Німеччина прореагувала блискавично — вже 12–13 липня 1993 р. у Києві відбулися переговори між представниками німецького й українського урядів, які присвячувалися долі переміщених культурних цінностей під час Другої світової війни та у повоєнні роки. Підписаний двосторонній протокол про співробітництво у виявленні й поверненні втрачених культурних цінностей декларував обопільне прагнення до взаємовигідного діалогу. Документ також передбачав конкретні взаємні передачі культурних цінностей⁵. Тоді ж було утворено Українсько-німецьку комісію з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей. Упродовж 1993–2008 рр. відбулося 7 засідань цієї Комісії⁶.

Початок українсько-німецького співробітництва у питанні реституції культурних цінностей був надзвичайно динамічним й дозволив експертам характеризувати його як ледь не зразкову формулу реституційного діалогу у загальноєвропейському масштабі. Зокрема регулярно відбувалися спільні засідання делегацій й акти взаємних передач виявлених культурних цінностей. Це виразно контрастувало з німецько-російським протистоянням під час розроблення, а згодом ухвалення закону РФ про статус переміщених унаслідок Другої світової війни культурних цінностей, коли росіяни припинили усі перемовини у справі реституції. Йдеться про закон Російської Федерації від 15 квітня 1998 р. № 64–Ф. З «О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации»⁷.

У рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні: альбом західноєвропейських гравюр «П'ємонт, місто Турин і сусідні місцевості. 1770 р.», XVII–XVIII ст. (95 одиниць); альбом літографій за малюнками Ф. Гарейса, XVIII–XIX ст. (57 од.); альбом «Краєвиди Швейцарії», XVIII–XIX ст. (71 од., 1996 р.); 8 тис. фрагментів кераміки й виробів зі скла з археологічної пам'ятки давніх германців Каблов; альбом «Збірка гравюр із картин французьких художників-флористів XVII–XVIII ст.» та «Твори Нікола Бертена» (2004 р.) та ін.⁸

В той же час німецькою стороною в Україну було повернуто: колекцію експонатів колишнього Херсонського історико-археологіч-

ного музею — 83 предмети доби неоліту (1994 р.); 173 книги з київської Історичної бібліотеки, в тому числі книги з колишньої бібліотеки Київського митрополита Флавіана; 723 книжки з археології, що походили з довоєнних київських збірок; скіфське бронзове дзеркало; стародавню ікону; картину XVII ст. пензля голландського майстра, що була вивезена під час Другої світової війни з Уманської картинної галереї (2001 р.); ікону XVI ст. «В'їзд в Єрусалим», викрадену 1984 р. (2003 р.); грамоту початку XVIII ст. з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві; близько 2 000 негативів з колишнього Всеукраїнського центрального фотокіноархіву⁹.

Найбільший суспільний резонанс викликало повернення 2001 р. до Німеччини так званого архіву Баха — унікальної збірки рукописів західноєвропейських композиторів XVI–XIX ст., що містила 5 119 одиниць зберігання унікальної нотної колекції Академії співу у Берліні, виявленої радянськими трофейними бригадами у Сілезії восени 1945 р. й привезеної до Києва у жовтні 1945 р. 2 листопада того ж року колекція була офіційно передана Комітетом у справах мистецтв при РНК УРСР до Київської державної консерваторії. Від 1973 р. «Архів Баха» зберігався у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)¹⁰. У серпні 1999 р. професор Гарвардського університету К. Вольф виступив у пресі з сенсаційним повідомленням про «виявлення» ним «Архіву Баха» (вочевидь «відкриттям» він завдячував якомусь київському «джерелу»)¹¹.

Далі події розвивалися з калейдоскопічною швидкістю. 28 грудня 2000 р. Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН Д. Штюдeman за власною ініціативою відвідав ЦДАМЛМ України й зустрічався з керівництвом архіву. 19 січня 2001 р. у Берліні відбулося підписання «Протоколу передачі культурних цінностей Урядом України Уряду Федеративної Республіки Німеччина» Послом України у Німеччині А. Пономаренком й статс-секретарем МЗС ФРН В. Ішінгером. Того дня Президент України Л. Кучма «на знак доброї волі й усвідомлення Україною необхідності повернення переміщених культурних цінностей законним власникам» здійснив передачу канцлеру ФРН Г. Шрьодеру одного з шедеврів колекції — рукописної збірки партитур хоральних піснеспівів, перекладених для органу Й.-С. Бахом. 2 квітня у ЦДАМЛМ України відбулося засідання робочої групи експертів з проблем ідентифікації й опрацювання т. зв. «Архіву Баха». 12 квітня Посол ФРН Д. Штюдeman

відвідав Державний комітет архівів України. 20–25 квітня 2001 р. тривала робоча зустріч українських й німецьких експертів з питань визначення долі архіву Академії співу у Берліні. 31 травня Посол Д. Штюдеман вдруге відвідав Держкомархіви України. 18–21 червня відбулося друге засідання українських і німецьких експертів. 18 вересня 2001 р. з'явилася постанова Кабінету Міністрів України № 1202 «Про вилучення документів з Національного архівного фонду та передачу їх Урядові Федеративної Республіки Німеччини». Нарешті, 29 листопада 2001 р. у Києві підписано Протокол передачі Урядом України Урядові ФРН архіву Академії співу в Берліні¹².

Справа з «архівом Баха» доволі показова для українсько-німецьких реституційних взаємин. Свого часу колишні керівники Держкомархівів України, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон та Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України висловлювалися проти передачі цих матеріалів Німеччині¹³. Втім, позитивне для ФРН вирішення питання ухвалювали не експерти. Німецькій стороні допоміг політичний чинник: Президентові України Л. Кучми, який перебував у міжнародній ізоляції внаслідок «касетного скандалу», вкрай потрібний був дипломатичний прорив. Відтак, його оточення скористалося «архівом Баха» як зручним приводом для привернення уваги до України й одержання, бодай тимчасового, союзника у вигляді німецького уряду. Отже, звично вдалися до «вольових» методів керування, давши директиву забезпечити у тримісячний термін передачу «архіву» Німеччині.

На переконання ряду правників, повернення до Німеччини нотного «архіву Баха» суперечило українському законодавству¹. Проте, на думку кваліфікованого експерта, активного учасника вітчизняного реституційного процесу й одного з його перших історіографів, відомого вченого з Інституту історії України НАН України С. І. Кота, з правового погляду акт повернення Німеччині «архіву Баха» цілком відповідав міжнародно-правовим нормам, котрі регламентують співробітництво у справі повернення й реституції культурних цінностей, зокрема й втрачених під час Другої світової війни та за її наслідками. Відповідає ця акція також окремим положенням українського законодавства, зокрема ст. 1 і 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.). Передача згаданої колекції ФРН була також юридично зумовлена комплексом двосторонніх договорів

між Німеччиною і колишнім СРСР, правонаступницею яких стала Україна, а також договорів, безпосередньо укладених між Україною й ФРН, що їх ратифікувала Верховна Рада і в яких зафіксовано співробітництво у справі розшуку, повернення та реституції втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей. На підставі цих положень діє міждержавна комісія, узгоджені протоколи її засідань є правовою основою для ухвалення відповідних постанов Кабміну України щодо передач культурних цінностей. Отже, назагал акт передачі був належно регламентований і унормований юридично¹⁵.

І з морального боку цю акцію можна оцінювати позитивно — як акт справедливості щодо законного власника нотної колекції, втраченої в роки війни, й підтвердження декларації України щодо готовності співпрацювати з зацікавленими сторонами у вирішенні складних питань повернення й реституції культурно-мистецьких цінностей.

Проблема полягала в іншому: під час переговорів з українського боку було допущено дію вольових й малопрозорих механізмів, унаслідок чого міждержавний протокол про передачу «архіву Баха» доручили одноосібно підписати послу України у ФРН, усунувши від цього офіційну переговорну делегацію. Крім того, перемовини щодо умов і процедури повернення унікальної нотної збірки колосальної антикварної цінності фактично вивели поза межі загального переговорного процесу з питань реституції. Відтак це не принесло Україні жодних дивідендів. Передача мала односторонній характер, при цьому не було задокументовано жодних зустрічних кроків німецької сторони щодо розшуку й повернення втрачених українських культурних цінностей. Акт доброї волі України майже не вплинув на німецьку позицію в переговорах. Як наслідок дії влади зазнали в Україні гострої критики. Із заявами осуду президента й уряду України виступили впливові політичні сили, розцінивши цей крок, з одного боку, як «розбазарювання державної власності», з іншого — як односторонню поступку й помилку України, що позбавляє її можливості повернути власні втрачені цінності у майбутньому¹⁶.

Міжнародний досвід свідчить, що акти передачі культурно-мистецьких цінностей такого формату використовуються для зміцнення міжнародного авторитету держави й двосторонніх стосунків, відбуваються вони надзвичайно урочисто. Проте, у даному випадку Україна, зробивши загалом позитивний крок, не спромоглася

розумно з нього скористатися ні на зовнішньому, ні на внутрішньому відтинках¹⁷.

Оцінюючи наявний досвід українсько-німецького співробітництва з позицій України, можна стверджувати, що практична реалізація німецької політики реституції щодо України виглядає жорсткою й ґрунтується на таких тезах: 1) сучасна ФРН не відповідає за злочини нацистів, пов'язані з розграбуванням й знищенням культурних скарбів України; 2) на території ФРН немає українських культурних цінностей — усіх їх повернуто після війни до СРСР. Відтак для Німеччини це питання вичерпане, а Україна, в разі потреби, має шукати своїх цінностей у Росії або деінде; 3) повоєнне вивезення німецьких культурних цінностей до СРСР суперечило міжнародно-правовим актам й порушувало моральні й правничі норми. Німецькі культурні цінності мають повернутися додому. Будь-які спроби легітимізувати факт переміщення цих цінностей до колишніх республік СРСР, нині незалежних держав, в тому числі до України, не мають правових підстав; 4) питання про так звану компенсаторну реституцію (можливості компенсації втрат культурних цінностей) категорично не визнається; 5) повернення німецьких культурних цінностей з України має бути максимально «економним» для ФРН — відбуватися з найменшими витратами¹⁸.

Вищенаведену жорстку позицію німецької сторони й взаємні суперечності підтвердило й останнє за часом VII засідання Українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей, що відбулося 3–5 квітня 2008 р. у Мюнхені (уповільнення українсько-німецького реституційного діалогу засвідчує той факт, що після VI засідання Комісії у Ялті 2–3 вересня 2004 р. минуло три з половиною роки).

Протокол VII засідання Українсько-німецької комісії з питань повернення втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей зафіксував такі позиції сторін:

1. Упродовж останніх трьох років українська сторона неодноразово звертала увагу на те, що одним з головних чинників українсько-німецької співпраці у сфері пошуку й повернення переміщених внаслідок війни культурних цінностей має стати визнання німецькою стороною реституційного обов'язку перед Україною.

2. У свою чергу, українська сторона як жест доброї волі готова розглянути можливі варіанти компромісних рішень стосовно німецьких культурних цінностей, за умови повернення ФРН втраченого Україною або ж компенсації аналоговими експонатами.

3. Водночас німецька сторона продовжує наполягати на дотриманні принципів, що їх сповідують деякі (найменш постраждалі щодо втрат культурного надбання) європейські країни, а саме: культурні цінності мають повернутися до країни походження в односторонньому порядку негайно ж після їхнього виявлення.

4. Українська сторона стверджує, що усі культурно-мистецькі цінності німецького походження, переміщені на територію України як компенсація за заподіяні збитки, є, відповідно до чинного вітчизняного законодавства, власністю України. Німецька сторона не визнає цього й наполягає на їхньому поверненні згідно з нормами міжнародного права про захист культурних цінностей під час війни (яке, втім, гітлерівці, грабуючи українські музеї, бібліотеки, архіви тощо, відверто зневажали).

5. Зазначена вище різниця у концептуальних підходах до проблем реституції культурних цінностей є головною причиною суперечностей й гострих дискусій, які перманентно виникають під час українсько-німецького діалогу.

6. Навіть у випадку, коли виявляться справедливими твердження німецької сторони про те, що певні експонати в Україні втрачені Німеччиною внаслідок війни, це не означатиме зміни нинішнього юридичного статусу цих культурних цінностей як державної власності України¹⁹.

Вихід із своєрідного тупика, що у ньому опинилися на сучасному етапі українсько-німецькі перемовини щодо повернення втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей й їхньої реституції, полягає вочевидь у тому, що наявні проблеми можливо вирішити лише шляхом діалогу й пошуку порозуміння на основі доброї волі й норм права. Як для Німеччини, так і для України, вірогідно, прийшов час шукати нових точок дотику й ґрунту задля нових компромісів. Адже старі стратегії себе вичерпали. Потрібні нові підходи, покликані повернути атмосферу довіри й відкритості у двосторонніх взаєминах з питань реституції²⁰.

¹ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура: Науковий часопис. — 2006. — № 4 (153). — С. 96.

² Див., напр.: Кеннеді Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів, 1992; Кот С. Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. — 1996. — № 4. — С. 37–39; Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of

Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution / Patricia Grimsted Kennedy; Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. — Cambridge, MA, 2001. — (Harvard Papers of Ukrainian Studies). — 798 P.

³ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. Стенограма. Машинопис. Особистий архів дисертантки. — Арк. 1–2.

⁴ Там само. — Арк. 2.

⁵ Україна в міжнародно-правових відносинах. — К., 1997. — Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко. — С. 582–584.

⁶ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. — Арк. 2.

⁷ Кот С. Конфіскація замість реституції: Російський закон про «трофейні цінності» // День. — 1997. — 13 березня; Кот С. Украина и российский закон о перемещенных культурных ценностях // Военные трофеи: Международный бюллетень (Москва). — 1998. — № 5. — Июнь. — С. 8–11; Kot Serhiy. Kiever Knoten: Restitution zwischen der Ukraine, Deutschland, Rußland und Polen // Osteuropa. — 2006. — № 1–2. — S. 291.

⁸ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. — Арк. 2.

⁹ Kot S. Kiever Knoten: Restitution zwischen der Ukraine, Deutschland, Rußland und Polen // Osteuropa. — 2006. — № 1–2. — S. 292.

¹⁰ <http://www.archives.gov.ua/News/Archiv-Bach-Protocol.php>.

¹¹ Див., напр.: В Києве обнаружены партитуры Баха // Сегодня. — 1999. — 7 августа. — С. 1; Ricard Philippe. Les Archives Bach retrouvées à Kyiv // Le Monde. — 1999. — 9 août. — P. 14; Пасічник Н. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? Американський професор «відкриває» давно відкрите в Україні // Політика і культура. — 1999. — № 23. — 1–7 жовтня. — С. 42–44; та ін.

¹² <http://www.archives.gov.ua/NB/Archiv-Bach.php>.

¹³ Пасічник Н. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? Американський професор «відкриває» давно відкрите в Україні // Політика і культура. — 1999. — № 23. — 1–7 жовтня. — С. 42–44.

¹⁴ Див., напр.: Акуленко В. І. Реституція культурних цінностей у сфері національних інтересів України // Державотворення і правотворення в Ук-

раїні. — К., 2001. — С. 643–644; Акуленко В. Поки законодавство чинне, його треба дотримуватися // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 104–105; та ін.

¹⁵ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 104.

¹⁶ Див., напр.: Захаркін С. Цивілізоване варварство // Українське слово. — 2001. — 25–31 січня. — Ч. 4. — С. 3; Кот С. Культурна спадщина: Межа компромісу. Історія як тест на європейськість. І не лише для України // Українське слово. — 2001. — 15–21 лютого. — Ч. 7. — С. 13; Багачук О. Кучма раздаривает украинские культурные фонды // Слово Батьківщини. — 2001. — 2 березня. — № 8. — С. 4; Благосклонность Запада Кучма оплачивает рукописями Баха // Вечерние вести. — 2001. — 8 июня. — С. 2; та ін.

¹⁷ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 106.

¹⁸ Там само. — С. 101.

¹⁹ Інтерв'ю дисертантки з заст. голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України П. М. Білашем щодо українсько-німецьких стосунків у сфері повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, 5 серпня 2008 р. — Арк. 7–8.

²⁰ Кот С. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 4 (153). — С. 106.

Корнієвський О. А.

НЕДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

Право на безпеку життя є невід'ємним правом людини. Обов'язок держави — найефективнішим чином опікуватися життям і здоров'ям громадян. Відповідно до Конституції України, кожен має захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань як самотужки, так і спільними зусиллями через об'єднання у політичні партії та громадські організації, беручи участь у мирних зборах, мітингах, походах і демонстраціях, залучаючи інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування,

які громадяни обирають (точніше сказати — наймають для реалізації суспільних інтересів), добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи у сфері забезпечення національної безпеки. Чинним законодавством України також передбачено, що захист прав та інтересів, а також власної безпеки громадян має відбуватися тільки законним способом і законними засобами як безпосередньо, так і через громадські об'єднання громадяни України, привертаючи увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни¹. У суспільній свідомості усталеного характеру набула думка, що ніхто не може захистити права людини краще, ніж інститути громадянського суспільства, а саме за допомогою різних за своїм призначенням асоціативних та інституційних форм самоорганізації громадськості. Підсилює *актуальність* як цієї суспільної думки, так і дослідницької проблеми поява нових глобалізаційних та регіональних викликів і загроз, яким подекуди більш ефективно протидіють неурядові організації (далі — НУО). Державні органи, що покликані забезпечувати національну безпеку — захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, сьогодні явно неспроможні належним чином протидіяти усьому розмаїттю небезпек ХХІ століття, особливо якщо суспільство і держава перебувають на перехідному етапі свого розвитку з усіма ознаками системної політичної кризи та політичного протистояння правлячих політико-економічних груп. За такої ситуації інститути громадянського суспільства перебирають на себе повноваження щодо контролю за сферами соціальної життєдіяльності.

Прагнення громадян самим впливати на своє життя й на оточення виражає існування такого інституту громадянського суспільства, яким є НУО і які вже заявили про свою здатність формувати політичний порядок денний — порушувати питання, що потребують політичної волі до їхнього розв'язання, домагатися внесення їх до розгляду органами влади, готувати пропозиції для ухвалення відповідних політико-управлінських рішень. Вважається, що НУО мають дещо менший вплив у політичній сфері, ніж у царині соціальній та гуманітарній, тобто у сферах соціальної та гуманітарної безпеки як складників національної безпеки України, політика якої має бути спрямована на недопущення соціальних конфліктів і потрясінь у суспільстві². Соціальний захист, якість і безпека життя людей у «Посланні Президента України до Верхов-

ної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік» визначено стрижневими питаннями для держави. Широке коло питань соціально-економічної безпеки, яку російський дослідник А. Возженіков визначає як «захищеність членів суспільства від будь-яких форм фізичного і морального насильства, політичного та ідеологічного диктату, соціальної та національної дискримінації, загрозу соціально-політичним інтересам суб'єктів, їхній політичній, соціальній та національній незалежності, обмеження соціально-політичних зв'язків і комунікацій», — це питання виживання та успішного існування та розвитку держави і суспільства³. При цьому серед російських політиків і вчених поширення набула думка, що суспільна (соціальна) безпека — це проблема не менш актуальна, аніж інші різновиди національної безпеки, означає безпеку інститутів суспільства, запас його міцності за умов кризи, якій найбільшою мірою загрожують: поглиблення соціальної нерівності, несправедливість у розподілі власності і прибутків, зростання криміналу, зниження рівня освіти, медичного і соціального забезпечення, демографічна криза, падіння духовності. Соціальна (суспільна) безпека є однією з умов існування громадянського суспільства, захисту від непотрібного втручання держави в громадську сферу.

Всі подані вище міркування певним чином об'єктивують *дослідницьке завдання*: проведення порівняльного аналізу концептуальних підходів вітчизняних та зарубіжних дослідників до осмислення проблеми забезпечення національної безпеки за активної участі інститутів громадянського суспільства як складових компонентів недержавної системи забезпечення національної безпеки (далі — НСЗНБ). Зазначена проблематика для вітчизняної науки є новою, хоча деякі її аспекти знайшли своє помітне відтворення у працях І. Бінька, С. Головащенко, В. Горбуліна, О. Дзьобаня, М. Дмитренка, В. Кременя, В. Крисаченка, В. Крутова, А. Кузьменка, В. Ліпкана (вченим розроблено проекти Доктрини та Закону України про недержавне забезпечення національної безпеки України.), Г. Новицького, М. Паламарчука, С. Пирожкова, Г. Ситника, В. Циганова, О. Хілько, Л. Шипілової та ін. Щодо сутності, структури та кола завдань, які покликана вирішувати НСЗНБ держави, особливої уваги заслуговують розробки російських вчених М. Арсентьєва (вченим здійснено науковий огляд з основ теорії національної безпеки Росії), О. Буркіна, А. Возженікова, І. Глебова, М. Дзлієва, С. Дмитрієва, С. Кортунова, О. Прохожева,

А. Рудакова, А. Урсула та ін., які можуть бути корисними для українських політиків і вчених. Водночас, *аналізуючи низку останніх публікацій*, присвячених громадянському виміру національної безпеки, маємо зазначити, що наукова думка за низки об'єктивних причин до цього часу комплексно не досліджувала вплив громадськості та різних за своїм призначенням громадських об'єднань, власне діяльність різних суб'єктів НСЗНБ, на що вказує В. Крутов у своїй статті «Недержавна система безпеки як складова національної безпеки України: теоретико-правові аспекти» (опублікована 2008 року на шпальтах журналу «Стратегічна панорама»). Вчений наголошує на тому, що «науковці досліджували лише окремі сегменти недержавної складової економічної безпеки»: проблеми юридичної природи недержавної охоронної діяльності в Україні, менеджмент безпеки приватних підприємств, різні аспекти економічної безпеки⁴.

На загальному тлі появи останнім часом публікацій та дисертаційних робіт, присвячених дослідженню окремих різновидів об'єднань громадян України, з'явилася й низка публікацій щодо безпечового складника діяльності громадських об'єднань: «Відродження українського козацтва в контексті національної безпеки України», «Позиція ВГО «Патріотичний Рух України» щодо інформаційної безпеки України», «Система недержавної безпеки підприємництва як невід'ємна складова національної безпеки України», «Становлення місцевого самоврядування в Україні як складова системи національної та регіональної безпеки» та інші⁵. Особливої уваги заслуговують дисертаційні роботи вітчизняних дослідників В. Купрія, В. Новохацького, В. Пащенко, О. Тинкован, у яких подано комплексний аналіз організацій громадянського суспільства та НУО як суб'єктів вироблення державної політики, як фактор розбудови громадянського суспільства в Україні; а також дисертаційна робота російської дослідниці Л. Медведевої «Групи інтересів у формуванні політики національної безпеки» (СПб., 2006).

Як суб'єкти забезпечення національної безпеки на рівні недержавної системи в сучасній Росії А. Возженіков розглядає: органи місцевого самоврядування, недержавний (приватний) нотаріат, адвокатуру, недержавні охоронні служби та детективні агентства, громадські об'єднання та окремих громадян⁶. М. Арсентьев до недержавних органів та організацій, що беруть участь в діяльності, спрямованій на захист життєво важливих принципів (інтересів) країни, відносить: організації та рухи щодо захисту прав грома-

дян; політичні партії; об'єднання за релігійними, професійним, духовним та іншими інтересами; недержавні засоби масової інформації⁷. Особливу роль серед недержавних органів та організацій, що виконують захисні функції, російські вчені надають службам захисту підприємств, загальна кількість яких постійно зростає. За висновком російських дослідників, службовці некомерційних організацій можуть виконувати функції й представника влади; на цю роль, вважають вони, можуть претендувати й приватні охоронці⁸. Зазначимо, що в Україні з травня 1995 р. діє Українська федерація працівників недержавних служб безпеки, мету діяльності якої визначає захист безпеки бізнесу та особистості за тісної співпраці з державними правоохоронними органами.

Специфічним є підхід російського вченого Г. Сілласте до визначення важливих структурних елементів соціального механізму безпеки: крім держави (в особі державних інститутів, політичних лідерів та їхніх дій), політики офіційних та неофіційних владних структур, суб'єктами соціальної безпеки також є НУО, «лобісти та політичні скандали»⁹. Вітчизняний дослідник В. Ліпкан визначає НСЗНБ як *організовану державою* сукупність недержавних суб'єктів: органи місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення, об'єднання громадян, профспілки, приватний нотаріат, адвокатура, приватні охоронні та детективні підприємства та інші підприємства, установи та організації, окремі громадяни, об'єднані цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів¹⁰. Визначення НСЗНБ, за В. Ліпканом, по суті виключає такий системоутворюючий чинник формування цієї системи, якою є *самоорганізація громадськості* у різних асоціативних та інституційних формах, спрямованої на забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави в різних сферах життєдіяльності, національної безпеки держави загалом. Зазначимо, що відповідно до Конституції України, крім органів державної влади та низки інституціональних структур держави, до організаційно-правових гарантій забезпечення захищеності життєво-важливих інтересів особистості, суспільства і держави належать органи місцевого самоврядування (ст. 143, 144), органи міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна (ст. 55), адвокатура, (ст. 59), політичні партії і громадські організації (ст. 36, 37), засоби масової інформації. З метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів громадяни України мають право на участь у професійних спілках (ст. 36).

У фаховій літературі з конституційного права та конституційного розвитку України акцент зроблено на тому, що на сторожі охорони прав і свобод людини й громадянина виступає цілеспрямована діяльність органів державної влади та різноманітних інституцій суспільних інституцій. Організаційними гарантіями практичної реалізації прав і свобод визначено систематичну організаторську діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, об'єднань громадян зі створення сприятливих умов для забезпечення захищеності життєво-важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, що визначає сутність концепту національної безпеки, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. В контексті розв'язання проблеми взаємозв'язку інститутів демократії та державного управління уваги заслуговує висновок українського правознавця В. Цветкова про те, що «демократія як механізм управління відповідно до її цінностей становить сукупність інститутів, форм, процедур діяльності як державних, так і недержавних структур», і «тільки розвинені демократичні інститути... і ефективність управління, високий авторитет закону *в поєднанні з ефективним самоуправлінням* можуть забезпечити високу результативність демократичної трансформації українського суспільства /*виділено нами*/»¹¹. Методологічною основою правомірності введення до наукового обігу концепту НСЗНБ послуговують й наступні висновки вітчизняних дослідників теоретико-правових основ забезпечення національної безпеки. Так Г. Новицький важливим для права вважає «широке значення безпеки, яке полягає у взаємодії індивідів і соціальних суб'єктів з численними обставинами і факторами, що здійснюють на них негативний вплив»; «уявлення про безпеку в широкому розумінні як про суспільні відносини, що можуть бути врегульовані правом»¹². Філософський аналіз, зазначає О. Дзьобань, свідчить про те, що в самому широкому розгляді проблеми бачається «суспільство в цілому»: «як суб'єкт забезпечення національної безпеки має багаторівневу диференціацію: рівень органів державної влади, рівень інститутів держави, рівень суспільно-політичних та громадсько-політичних об'єднань, рівень творчих об'єднань громадян, рівень окремих громадян»¹³.

Утім, характеризуючи систему забезпечення національної безпеки як сукупність (широкий спектр) державних і недержавних інститутів, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних

цілями й завданнями для захисту національних інтересів, тобто як *дворівневу систему забезпечення національної безпеки на державному та недержавному рівнях*, вітчизняні та інші дослідники з країн пострадянського простору надають найголовну (вирішальну) роль у цій системі державі (органам державної влади) як координатору і гаранту дотримання конституційних прав і свобод, а також реалізації державою двох її основних функцій — організуючої і захисної. Вітчизняні вчені О. Данільян, О. Дзьобань, М. Панов, визначаючи сутність, структуру та основні напрями реалізації національної безпеки України, необхідною умовою успішної реалізації сучасної її концепції вважають досягнення ефективного співвідношення політичних і воєнних засобів забезпечення безпеки, розтлумачуючи політичні засоби в основному як діяльність держави; серед внутрішніх факторів у соціально-політичній сфері забезпечення національної безпеки держави — рівень розвитку демократії й участі широких мас в управлінні суспільством, ступінь забезпечення реальних прав і свобод громадян тощо. Водночас щодо недержавного рівня забезпечення національної безпеки — ані згадки¹⁴. Виходячи з тієї тези, що «політика, її владне начало й організаційно-регулятивні функції завжди відігравали особливу роль у розвитку... окремих громадян, суспільства й держави», за О. Дзьобанем та іншими вітчизняними й зарубіжними вченими (В. Барабін, В. Богданович, О. Маначинський, В. Ольшевський, О. Панфілов, С. Проскурін), «провідне місце в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки, що цілком зрозуміло, належить воєнній організації держави»¹⁵. Слід підкреслити, що у фаховій літературі з конституційного розвитку сучасної України засобами забезпечення національної безпеки визначено систему державних, організаційно-правових та спеціальних заходів, застосування яких належить до компетенції державних органів влади загальної і спеціальної компетенції у випадках захисту інтересів людини, держави й суспільства залежно від прояву зовнішніх чи внутрішніх загроз.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що неоднозначне ставлення вчених країн пострадянського простору до проблеми НСЗНБ як складової національної безпеки держави обумовлено низкою причин цілком об'єктивного характеру: для політиків, вчених, загалом для суспільства і країн молодій демократії, що позбулися свого тоталітарного минулого, коли усіма проблемами суспільства «опікувалася» держава та одержавлені громадські організації,

постало завдання осмислення за нових зовнішньо- та внутріполітичних реалій як сучасної політики національної безпеки (тим більше — у зв'язку з появою нових глобалізаційних викликів і загроз), так і нової проблеми, пов'язаної з можливостями впливу інститутів громадянського суспільства на розроблення та формування політики національної безпеки, конструктивне вирішення якої (цієї проблеми) багато в чому може визначити подальші шляхи розвитку країн з перехідною політичною системою в умовах «демократичного транзиту». Утім, поки що, за висновком згаданого вже нами А. Возженікова, можна говорити про наявність можливостей для її повнокровного функціонування із зростанням політичної культури громадян (громадянської культури — культури демократії) та з формуванням в країні зрілого громадянського суспільства, а також про подолання багатьох труднощів у відносинах між державною і недержавною системами забезпечення національної безпеки, які у демократичному суспільстві мають функціонувати як союзники, поєднуючи зусилля одна одної з метою повноцінного забезпечення виключно життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави¹⁶. Підсилюють можливості впровадження НСЗНБ у державах перехідного типу поширення серед політиків і вчених концептуальної думки щодо національної безпеки як багатогранного явища, складниками якого є зовнішньо- та внутрішньополітична, воєнна, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна, інформаційна та інші складові національної безпеки загалом. Водночас зазначимо, що в розвинених зарубіжних країнах національна безпека віднесена до сфери військової та державної безпеки; питаннями забезпечення безпеки особистості й суспільства, особливо в соціальній, економічній та екологічній сферах, владні структури цих країн фактично не опікуються. Можливо тому, що недержавний сектор (громадянське суспільство) у країнах з усталеними традиціями демократії заявило про себе як про могутню динамічну силу, з якою влада нині ефективно співпрацює у вирішенні широкого кола проблем національної безпеки. Показово, що у Великобританії кількість неурядових організацій сягає 1 млн. 300 тис.; в Естонії на 1,5 млн. жителів припадає 24 тис. громадських організацій. Для порівняння: станом на початок 2007 р. в Україні офіційно зареєстровано (всеукраїнських, міжнародних, місцевих, їхніх філій та відокремлених структурних підрозділів) 50706 громадських організацій; в Російській Федерації

станом на 1 січня 2008 р. — майже 129 тис. громадських об'єднань, політичних партій та некомерційних організацій.

Насамкінець, зазначимо, що вважаємо перспективним напрямом дослідження національної безпеки держави перехідного типу як складного суспільного явища та багаторівневої відкритої *соціальної системи* зі специфічними структурними та функціональними компонентами, за якої держава як складник громадянського суспільства виконує певні службові функції щодо суспільства.

¹ Закон України «Про основи національної безпеки України» / 19 червня 2003 р., № 975-IV // Стратегічна панорама. — 2003. — № 3-4. — С. 24.

² Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — С. 409–410.

³ Возжеников А. В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. — М.: НПО «МОДУЛЬ», 2000. — С. 68.

⁴ Крутов В. В. Недержавна система безпеки як складова національної безпеки України: теоретико-правові аспекти // Стратегічна панорама. — 2008. — № 2. — С. 100.

⁵ Проблеми національної безпеки в умовах сучасного розвитку України. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 15 вересня 2006 р. — К.: МА-УП, 2006. — С. 141–142, 175–178, 220–223, 352–356.

⁶ Возжеников А. В. Негосударственная система обеспечения национальной безопасности России // Общая теория национальной безопасности: Уч. / Под общ. ред. А. А. Прохожева. — М.: Изд-во РАГС, 2005. — С. 213.

⁷ Арсентьев М. В. Основы теории национальной безопасности России. Научный обзор // Национальная безопасность и геополитика России. — 2001. — № 11–12. — С. 150.

⁸ Шнитенков А. В. Представители власти в коммерческих и некоммерческих организациях? // Безопасность бизнеса. — 2006. — № 3. — С. 11.

⁹ Силласте Г. Социальная безопасность в системе внутренней безопасности общества и механизм ее обеспечения // Национальная безопасность и геополитика России. — 2001. — № 4–5. — С. 174.

¹⁰ Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: Монографія. — К.: «Текст», 2003. — С. 161.

¹¹ Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. — С. 316–317.

¹² Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія. — К.: Інтертехнологія, 2008. — С. 96.

¹³ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. — Х.: «Константа», 2006. — С. 273.

¹⁴ Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: сутність, структура та напрями реалізації: Навч. посібник. — Х.: Фоліо, 2002. — С. 5–22.

¹⁵ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій... — С. 273, 347, 348, 354, 368–369, 370.

¹⁶ Возжеников А. В. Негосударственная система обеспечения национальной безопасности России... — С. 222.

Латигіна Н. А.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ У СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

Процеси поширення демократії як у глобальному вимірі, так і в окремих країнах, тісно переплетені з іншими загальносвітовими і цивілізаційними процесами — перш за все з глобалізацією і розвитком інформаційного суспільства. Глобалізація, яка різко інтенсифікувала світові зв'язки і швидко перетворює планету в єдиний простір, а також розвиток сучасних форм інформатизації не тільки досить сильно пришвидшили процес запозичення культурних та інституціональних зразків демократії, але, загостривши конкуренцію за місце у новому світовому порядку, зробили вдосконалення національних економічних і політичних механізмів суспільного розвитку категоричним імперативом для кожної країни, умовою її виживання. При цьому, як свідчить досвід останніх років, глобалізація й інформатизація аж ніяк не завжди сприяють розвитку демократичних інститутів та консолідації демократії, особливо в країнах з незавершеною модернізацією і незавершеним демократичним переходом. Тому не дивно, що глобалізація й інформатизація призводять не тільки до інтернаціоналізації і більш тісної взаємодії різних країн та цивілізацій, але й водночас викликають різного роду кризові явища в менш розвинутих країнах і регіонах, посилюючи тенденції до їхнього відокремлення, зростання національної та цивілізаційної самосвідомості¹. Ці тенденції і зв'язані з ними конфлікти грають важливу роль у сучасному світі, справляючи істотний вплив на процеси демократизації, на їхній перебіг і перспективи, що, безперечно, підсилює актуальність даної проблеми.

Хоч як це парадоксально, але в добу глобалізації, прапором якої стала загальна демократизація, багато країн і народів відчувають

гострий дефіцит саме демократії. Однаковою мірою це стосується як народів, що лише розпочинають облаштовувати своє життя за демократичними законами, так і держав зрілої демократії, де демократичні традиції своїм корінням сягають глибини століть. Тому, на нашу думку, важливо усвідомити, що процеси демократизації в масштабах усього світу не є лінійними і одноманітними, що розвиваються лише по висхідній лінії. Це переконливо підтверджують своєрідні «хвилі демократизації»². Інакше кажучи, аналізуючи глобальні, а в багатьох випадках і внутрішньокраїнні процеси утвердження і розвитку демократії, можна виокремити, окрім чітко наявного поступального складника, також і коливальний, хвилеподібний складник.

«Фактично, якщо абстрагуватися від деяких гідних уваги винятків (Північна Корея, Польща і Південна Африка), загальна тенденція розвитку останнього десятиліття (це стосується перш за все впливових в регіональному масштабі країн) полягає в поступовому згасанні свободи в електоральних демократіях. Це тим тривожніше, коли враховувати, що, згідно з С. Хантінгтоном, «сила прикладу» (а даний чинник грає надзвичайно важливу роль у хвилеподібному поширенні чи відкаті демократії), який виходить від впливових в регіональному або загальносвітовому масштабі країн, диспропорційно велика»³.

Більше того, не тільки нові демократії, але навіть і деякі розвинуті країни Заходу навряд чи зможуть найближчим часом або в недалекому майбутньому уникнути певних кризових і дестабілізаційних політичних явищ, які загалом не сприяють розвитку ліберальної демократії. Отже, дестабілізація політичної ситуації ускладнює розвиток демократії у глобальному вимірі і в окремих регіонах.

Зрозуміло, що ці процеси потребують ретельного наукового аналізу, оскільки досі висвітлені в літературі не повною мірою. Хоча певні наробки в цьому напрямі, безперечно, існують. Зокрема, вплив глобалізації та інформатизації на розвиток демократизаційних процесів аналізують В. Г. Хорос, Дж. Маркофф, Л. Даймонд, І. Кларк, М. Сендел, К. Хатчінгс, С. Браун, Р. Фалк та інші.

Ідеї космополітичної демократії розглядають у своїх працях Д. Хелд, А. Мак Гру, Д. Гольдблатт, І. Перратон.

Переваги радикальної плюралістичної демократії визначають Дж. Бернгейм, В. Коннолі, Р. Волкер, Х. Патомакі.

Проте, переважна більшість названих дослідників акцентують увагу, зокрема, на прикладних характеристиках глобалізації та інформатизації, попри теоретичні аспекти цієї проблеми. Так, наприклад, сутність і основні виміри транснаціональної демократії, позитивні і негативні риси ліберал-інтернаціоналізму та дорадчої демократії досліджені недостатньо.

Тому вважаємо за потрібне як цілі даної статті визначити наступні:

- виокремити чинники, що ускладнюють розвиток демократії;
- з'ясувати, чи варто сьогодні говорити про тотальну демократизацію світу;
- охарактеризувати основні сучасні тенденції розвитку демократії, які спостерігаються у світовому політичному просторі;
- визначити сутність транснаціональної демократії шляхом аналізу її нормативних теорій.

Відповідаючи на запитання, чи рухається нині увесь світ в бік демократії, потрібно неодмінно враховувати два моменти. Якщо ідеться про певну групу країн, кожна з яких виходить із власного розуміння демократії, але з урахуванням західного досвіду, то відповідь буде однозначною: «так». Втім, якщо мається на увазі тотальна вестернізація або модернізація за західним зразком усіх незахідних країн, то відповідь — «ні». Однак, демократія, здається, одержала історичну перемогу над альтернативними формами врядування. За доби, коли до багатьох традиційних способів розв'язання суперечок щодо цінностей ставляться з крайньою обережністю, видається, що той або інший політичний вибір можна почати адекватно визнавати, формулювати та обговорювати тільки за умов демократії. Демократія надає ауру легітимності сучасному політичному життю: закони, правила і політичні курси вважаються виправданими, коли вони є демократичними.

В контексті кількох сучасних тенденцій розвитку — прискорення глобалізації, четвертої хвилі глобальної демократизації і піднесення транснаціональних соціальних рухів — багато науковців почали розглядати ідею демократії без кордонів, тобто «транснаціональної» (або глобальної) демократії⁴. Ці взаємопов'язані тенденції, щодо значення яких сперечаються, заохотили до міркувань стосовно умов і можливостей ефективної демократії. З нашої точки зору, економічна глобалізація збільшила тertia між демократією як територіально вкоріненою системою врядування і діяльністю глобальних ринків та транснаціональних мереж корпоративної

влади. У світі, де навіть наймогутніші уряди виявляються безсилами, зіткнувшись з коливаннями глобальних ринків і діяльністю транснаціональних корпорацій, ефективність демократії в межах однієї країни поставлена під сумнів. Адже, якщо, як зауважив М. Сендел, уряди втратили спроможність керувати транснаціональними силами відповідно до висловлених уподобань своїх громадян, сама сутність демократії, тобто самоврядування, безперечно підточена⁵. Крім того, намагаючись посприяти силам глобалізації або регулювати їх завдяки механізмам глобального чи регіонального врядування, держави витворили нові сфери політичної влади, що мають слабкий демократичний потенціал і перебувають у недовзначних відносинах із наявними системами підзвітності на рівні національних держав. За цих умов уже незрозуміло, хто врядує. За доби, коли і публічна, і приватна влади виявляються і здійснюються в транснаціональному, навіть глобальному масштабі, переоцінка перспектив демократії — більш ніж нагальне питання.

По-новому розглядати демократію спонукало і глобальне поширення ліберальної демократії як системи політичного врядування. У порівнянні з початком ХХ століття демократія, точніше, ліберальна представницька демократія, постала як панівна система державного врядування на всій планеті — принаймні у формальному розумінні⁶. Демократія стала майже загальним політичним стандартом. Звичайно, в багатьох нових демократичних країнах сподівання і політична риторика набагато перевершують реалізацію справжньої демократії. Проте розчарування громадськості в обраних політиках і спроможності демократичних урядів розв'язувати різноманітні багаторічні проблеми (від нерівності до забруднення довкілля), які постали перед сучасними суспільствами, дає змогу вважати, що не все гаразд і з давніми демократіями. Попри такі невдачі, давні, а надто нові демократичні країни дедалі більше усвідомлюють слабкість демократичного потенціалу наявних структур глобального та регіонального врядування, тим паче, що дії тих структур безпосередньо впливають на їхніх громадян. Оскільки демократичні держави починають становити більшість у складі глобальних інституцій, зростає тиск, спрямований на збільшення прозорості та підзвітності інституцій⁷. Завдання поєднати ефективні міжнародні інституції з демократичними практиками є, на думку Р. Кієгейна, однією з найскладніших сучасних міжнародних політичних проблем⁸.

У дедалі більшому масиві літератури про транснаціональну демократію можна вирізнити чотири окремі нормативні теорії, а саме: космополітичну демократію, ліберал-інтернаціоналізм, радикальну плюралістичну демократію і дорадчу демократію. Хоча ця типологія трохи спрощена і її можна критикувати з багатьох причин, вона все-таки забезпечує простий поділ складної сфери, бо дає змогу визначити групування аргументів. Адже ці чотири сукупності можна, власне, вважати, за ідеальні типи, тобто кожна з них — це загальний синтез нормативних аргументів і теорій, що відтворюють спільне розуміння головних принципів, які визначають транснаціональну демократію.

Спільною для усіх цих теорій є спроба надати значення ідеї транснаціональної демократії і з'ясувати нормативні принципи, моральні ідеали та інституційні умови, необхідні для її ефективної реалізації. Кожна теорія спирається на політичний космополітизм, який намагається виробити загальні принципи, структури і практики, потрібні для побудови набагато гуманнішого світового порядку, за якого люди повинні мати пріоритет над інтересами держав та їхніми геополітичними махінаціями⁹. І, нарешті ці чотири теорії поділяють віру, що за умов сучасної глобалізації транснаціональна демократія — потрібний, бажаний і політично здійснений проект. Іншими словами, демократію потрібно ставити вище від альтернативних систем авторитарного правління.

Космополітична демократія надає особливої уваги інституційним та політичним умовам, необхідним для здійснення ефективного демократичного врядування в межах держав і між державами. Д. Гелд якнайдокладніше сформулював теорію космополітичної демократії, що, спираючись на наявні принципи ліберального міжнародного порядку (тобто верховенства права і прав людини), зумовлює побудову нового глобального конституційного ладу з міцно утвердженими демократичними принципами. Обстоюючи «подвійну демократизацію» політичного життя, прихильники космополітичної демократії намагаються зміцнити демократію в стосунках між державами, поширюючи демократію на публічну сферу міждержавних відносин¹⁰. У цьому аспекті транснаціональну демократію і територіальну демократію трактують як такі, що зміцнюють одна одну, а не як суперечливі принципи політичного врядування.

Головним для цієї моделі є принцип демократичної автономії, а саме: «право на автономію в рамках обмежень з боку спільноти»¹¹.

Цього слід досягати через вимоги космополітичного демократичного права, тобто права, яке утверджує «повноваження та обмеження, права і обов'язки, що трансцендують вимоги національних держав»¹².

Браховуючи це, у сучасному світі демократію можна цілком утвердити, лише забезпечивши підзвітність усіх взаємопов'язаних систем влади — від економічної до політичної. Ці системи охоплюють структури та організації, які є складовими елементами національних держав, хоча часто й перетинають та пронизують державні кордони. Отже, можливість утвердження демократії нині має бути пов'язана з дедалі ширшою мережею демократичних інституцій і процедур.

Зрозуміло, що космополітична демократія — це незмірно амбіційне завдання перебудови глобального врядування і світового порядку. Її походження еkleктичне, оскільки вона наполягає на багатьох елементах, спільних із різноманітними традиціями демократичного мислення. Вона зазнає впливу сучасних теорій ліберальної демократії, критицизму (критичної теорії), теорій учасницької демократії і громадянських республіканських поглядів.

Ідея космополітичної демократії має і своїх критиків. М. Сендел вважає, що мораль, яка лежить в основі уявлень про космополітичну демократію, має «гандж — і як моральний ідеал, і як публічну філософію самоврядування за нашої доби»¹³. Цей гандж, на його думку, пояснюється тим, що за основу космополітизму править ліберальна концепція індивіда, що нехтує способи, якими індивіди, їхні інтереси та цінності сконструйовані спільнотами, до яких вони належать. Отже, демократія може процвітати, тільки створивши спершу демократичну спільноту зі спільною громадянською ідентичністю. Хоча глобалізація справді творить чуття загальної пов'язаності, вона, на думку С. Брауна, не породжує еквівалентного чуття спільноти, заснованого на спільних цінностях і переконаннях¹⁴. Космополітичну демократію можна критикувати і за своєрідний підхід, спрямований згори донизу, коли реконструкцію структури глобального врядування на основі демократичних принципів вважають за ключ до реалізації транснаціональної демократії. Адже прихильники такої віри в нову конституцію глобального врядування недовбачають внутрішніх напруг, що існують між демократичним імпульсом і логікою конституційних обмежень дій, до яких може вдатися демос¹⁵. І, як зауважив Д. Томпсон, вони не конче з'ясовують, як у цій багаторівневій

системі глобального врядування демократичними методами розв'язуватимуть і замирятимуть конфлікти юрисдикцій між різними рівнями політичної влади, не кажучи вже про те, як за такої системи можна підвищувати ефективність підзвітності¹⁶. І, нарешті, як вважають Х. Патомакі і К. Гатчинс, припускаючи універсальну слухність західних демократичних цінностей, проект космополітичної демократії стає вразливим до звинувачень у легітимізації нового різновиду імперіалізму¹⁷.

З огляду на провідне становище (в теорії міжнародних відносин) ліберал-інтернаціоналізму, що зосереджується передусім на висвітленні раціональних обрахунків міжнародної співпраці, з'явилася тенденція розуміти питання транснаціональної демократії (здебільшого на процедурній основі) як створення більш представницьких, прозорих і підзвітних міжнародних інституцій¹⁸. Скажімо, Р. Кієгейн розуміє демократію на міжнародному рівні як форму «добровільного плюралізму за умов максимальної прозорості»¹⁹. Згідно з таким поглядом, плюралістичніший світовий порядок буде водночас ще й демократичнішим. Прихильники цієї філософії обстоюють реконструкцію певних аспектів ліберально-плюралістичної демократії на міжнародному рівні у відриві від вимог виборчої політики. Замість партій, що конкурують за голоси, енергійне транснаціональне громадянське суспільство передаватиме свої вимоги творцям постанов і водночас зробить їх підзвітними за їхні дії. Отже, «підзвітність буде посилена не тільки відносинами офіційної відповідальності, а й вимогами прозорості. Офіційні дії, обговорені колом представників окремих держав у міжнародних організаціях, підлягатимуть контролю з боку транснаціональних організацій»²⁰. Інакше кажучи, міжнародні інституції стануть аренами, на яких виявлятимуться інтереси і держав, і інституцій громадянського суспільства. Крім того, вони функціонують як провідні політичні структури, завдяки яким досягають консенсусу і легітимізують колективні рішення.

Але, як стверджує Р. Фалк, ця філософія пропонує обмежений і трохи технократичний погляд на транснаціональну демократію²¹. Як і ліберал-плюралізм узагалі, вона не спромагається визнати, що нерівність влади схильна перетворювати демократію на заручницю впливових ділових кіл. Ліберал-інтернаціоналісти схильні недобачати структурну нерівність влади в глобальній системі і зокрема нерівність впливу інституцій транснаціонального громадянського суспільства та тиску глобального капіталу. Перетворю-

ючи «голі вподобання на рушій суспільного життя», плюралізм — байдуже, на якому рівні, — схильний накидати «всім індивідам, що мають слабкі позиції в суспільстві, голі вподобання тих, хто займає сильні позиції»²². Обстоювання прозорості та підзвітності самого по собі не достатньо для боротьби з такою нерівністю доступу та впливу. Дарма що принципи прозорості та підзвітності необхідні для утвердження транснаціональної демократії, але без механізмів забезпечення набагато ефективнішого представництва народів світу в політичному процесі вони будуть вочевидь недостатніми для справжньої реалізації такої демократії. У цьому аспекті конструювання інституцій навряд чи розв'яже проблему дефіциту демократії, який підточує глобальне врядування. Попри визнання ваги транснаціонального громадянського суспільства, ліберально-інтернаціоналістична теорія лишається суто західною і державоцентричною тією мірою, якою транснаціональну демократію справді розуміють як засіб збільшення прозорості та підзвітності міжнародних інституцій національним урядам.

Прихильники радикальної плюралістичної демократії, зокрема Дж. Бернгейм, В. Коннолі, Х. Патомакі і Р. Волкер, зацікавлені в нормативних основах «нової політики», що пов'язана з наданням повноважень індивідам та спільнотам у контексті світу владних структур, які глобалізуються²³. Ця політика репрезентує реальний погляд на демократію тією мірою, якою її прихильники зацікавлені у створенні «добрих спільнот», заснованих на нормативних принципах рівності, активного громадянства, сприяння громадському добру, гуманному врядуванню і гармонії з природним середовищем. Це — нормативне бачення, яке «репрезентує своєрідний коктейль елементів постмодерністської, марксистської і громадянсько-республіканської демократичної теорій»²⁴. Воно намагається адаптувати уявлення про пряму демократію і самоврядування до доби, коли транснаціональні і глобальні структури влади регулюють умови щоденного існування спільнот в усьому світі.

Тією мірою, якою прихильники радикальної плюралістичної демократії стверджують, що сприятливі умови реалізації транснаціональної демократії вимагають побудови альтернативних форм глобального врядування, ця демократія підточує наявні принципи світового порядку. Але, як вважають її критики, це відкидання будови світового порядку якраз і породжує сумніви. Адже можна стверджувати, що, кидаючи виклик верховенству права

в глобальній політиці і відкидаючи принцип суверенної політичної спільноти, ми вочевидь підточуємо самі умови демократії. Наприклад, без певної концепції суверенітету важко розгледіти, як, за браком сили, можна примирити суперечливі вимоги множини спільнот, навіть у межах кордонів однієї держави. Крім того, коли не буде нинішнього досить недосконалого ліберального світового порядку, який різною мірою втілює принципи верховенства права і нормативні обмеження на здійснення організованого насильства, можна стверджувати, що не буде і безпечної основи для побудови та підтримки транснаціональної демократії. Територіальна демократія, як свідчить історія, процвітала тільки за обставин, коли існувало верховенство права і не було політичного насильства. Отже, переконлива критика радикального плюралізму може, напевне, бути пов'язана з його двозначним ставленням до тих самих умов — верховенства права та суверенітету, — що уможливають демократію (байдуже, на якому рівні).

Однією зі спроб відреагувати на критику, спрямовану проти і космополітичного, і радикально-демократичного плюралістичного проектів, є теорія дорадчої демократії і споріднена з нею концепція пайової демократії. Замість пропонувати нову конституційну структуру для глобального політичного утворення або створювати альтернативні структури глобального врядування, прихильники дорадчої демократії зосереджуються на з'ясуванні «можливостей демократизації врядування, що вже існує в міжнародній системі, а не на врядуванні, яке може бути»²⁵.

Центральне місце в теорії дорадчої демократії посідає принцип пайової участі: всі, на кого впливають рішення публічної влади (всі, хто має свій пай), отримують право подати свій голос у керуванні тими питаннями²⁶. Коли йдеться про будь-яке питання, членство у відповідній йому дорадчій спільноті залежить від конкретного складу зацікавлених пайовиків, тобто тих, чий інтерес і матеріальне становище прямо або опосередковано пов'язані зі здійсненням публічної влади.

Критики дорадчої демократії стверджують, що вона не є окремою моделлю демократії, а становить тільки механізм з'ясування і легітимації публічних рішень. У цьому аспекті вона має вагність лише у контексті утверджених демократичних структур. Крім того, стверджуючи, що дорадчі спільноти конституційовані, по суті, принципом, що участь мають брати всі зацікавлені, прихильники дорадчості ніколи не визначають ясно основи, на якій

слід залучати пайовиків — чи то як безпосередніх учасників, чи то через представників. І справді, наголос на самоорганізації здебільшого означає, що процедурні вимоги та інституційні умови справжньої дорадчості сформульовані трохи туманно. І, нарешті, існує промовиста мовчанка стосовно того, як із допомогою дорадчих процедур можна давати раду непримиренним конфліктам інтересів і цінностей, не вдаючись до якогось накинутого владою розв'язку. В цьому аспекті дорадча демократія може мати лише маргінальну вартість, намагаючись розв'язати чимало найнагальніших питань глобального розподілу чи безпеки — від полегшення боргового тягаря до гуманітарного втручання, — належних до світового політичного порядку денного.

Таким чином, оскільки історія демократії — це історія послідовних спроб по-новому поглянути на демократичний проект, щоб пристосувати його до нових історичних обставин, реагуючи на сучасні моделі глобалізації і регіоналізації, теоретики почали міркувати про необхідність, бажаність і вірогідність транснаціональної демократії, щоб зробити підзвітними ті глобальні і транснаціональні сили, що тепер уникають наявних інституцій територіальної демократії. Отже, були сформовані чотири нові погляди на перспективи демократії, які різною мірою виявились у нинішніх міркуваннях щодо реформи глобального і регіонального врядування — від ЄС до МВФ. Це переконлива і морально амбіційна відповідь на виклик глобалізації і вимоги створити демократичнішу архітектуру глобального і регіонального врядування. А для тих, хто вважає, що ідея транснаціональної демократії — це просто утопія, потрібно пригадати вислів Е. Г. Карра, що «здорове політичне мислення і здорове політичне життя можна знайти тільки там, де (утопія і реальність) співіснують»²⁷. Недаремно «поширення по всьому світі вільних ринків та демократії дає змогу більшій кількості людей повсюдно перетворювати свої поривання на досягнення. А вдало упокорена й вільно розподілена технологія має силу руйнувати кордони не лише географічні, але й людські»²⁸.

Сучасну тривалість демократичного прогресу можна частково пояснити ідеологічною домінацією демократії. Амарт'я Сен, уподібнюючи нинішній глобальний стан демократії «стандартним» параметрам при завантаженні комп'ютерної програми, стверджує: «Вже сьогодні, коли ще не вироблено єдиних стандартів демократичного життя, коли ще не скрізь по-справжньому визнано демократію, у загальній атмосфері світової думки демократичне

врядування досягло статусу, коли його вважають загально правильним»²⁹. Він відзначає, що ситуація різко змінилась порівняно з тією, коли лише якихось кілька років тому прихильники демократії у країнах, що розвиваються, змушені були завзято захищатися. Можна також додати, що виживанню навіть кволих та бідних демократій значно посприяла дискредитація військового правління, однопартійних систем та інших авторитарних способів урядування.

Ми вважаємо, що не існує жодного неминучого історичного процесу, який гарантує повільне, але неухильне просування в бік демократії, дедалі повнішої та ефективнішої. Ступінь демократії, досягнений у глобальному масштабі, ще досить обмежений, і навіть тоді, коли видається, ніби демократію надійно утверджено, в дуже багатьох аспектах вона ще непевна і неміцна.

¹ Хорос В. Г. Постиндустриальный мир — надежды и опасения // Постиндустриальный мир: центр, периферия, Россия. — Сборник 1. — М., 1999. — С. 7.

² Markoff J. Waves of Democracy. Social Movements and Political Change. — Thousand Oakes, 1996. — P. 32.

³ Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Политические исследования. — 1999. — № 1. — С. 18.

⁴ Clark I. Globalization and International Relations Theory. — Oxford, 1999. — P. 91.

⁵ Sandel M. Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy. — New York: Basic Books, 1996. — P. 51.

⁶ Democratization / Eds. D. Potter, D. Goldblatt, M. Kiloh and P. Lewis. — Cambridge, 1997. — P. 43.

⁷ Governance C. O. G. Our Global Neighbourhood. — Oxford: Oxford University Press, 1995. — P. 15.

⁸ Keohane R. O. International Institutions: Can Interdependence Work? // Foreign Policy. — 1998. — Spring. — P. 82.

⁹ Hutchings K. International Political Theory. — London: Sage, 1999. — P. 153.

¹⁰ Held D. Democracy and Global Order: From The Modern State to Cosmopolitan Governance. — Cambridge: Polity Press, 1995. — P. 178.

¹¹ Там само. — P. 156.

¹² Global Transformations: Politics, Economics and Culture / D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt, J. Perraton — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. — P. 70.

¹³ Sandel M. Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy. — P. 342.

¹⁴ Brown S. *New Forces, Old Forces and the Future of World Politics*. — Boston: Scott/Foreman, 1988. — P. 113.

¹⁵ Saward M. *The Terms of Democracy*. — Cambridge: Polity Press, 1998. — P. 192.

¹⁶ Thompson D. *Democratic Theory and Global Society // The Journal of Political Philosophy*. — 1999. — Vol. 7, № 2. — P. 111.

¹⁷ Patomaki H. *Republican Public Sphere and the Governance of Globalizing Political Economy // Value Pluralism, Normative Theory and International Relations / Eds. M. Lensu, J.-S. Fritz*. — London: McMillan, 2000. — P. 160.

¹⁸ Falk R. *Liberalism at the Global Level: The Last of the Independent Commissions? // Millennium*. — 1995. — Vol 24, № 3. — P. 563.

¹⁹ Keohane R.O. *International Institutions: Can Interdependence Work? // Foreign Policy*. — 1998. — Spring. — P. 96.

²⁰ Там само. — P. 94.

²¹ Falk R. *Positive Prescriptions for the Near Future // World Order Studies Program Occasional Paper*. — № 20. — Princeton, 1991. — P. 8.

²² Pettit P. *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. — P. 205.

²³ Burnheim J. *Power-trading and the Environment // Environmental Politics*. — 1995. — № 4. — P. 49.

²⁴ Hutchings K. *International Political Theory*. — P. 166.

²⁵ Dryzek J.S. *Deliberative Democracy and Beyond*. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — P. 120.

²⁶ Eckersley R. *Deliberative Democracy, Ecological Representation and Risk: Towards a Democracy of the Affected*. — London, 2000. — P. 74.

²⁷ Carr E.H. *The Twenty Years Crisis 1919-1939*. — London: Papermac, 1981. — P. 10.

²⁸ Friedman Th.L. *The Lexus and the Olive Tree*. — New York: Farrar, Straus and Giroux, 1999. — P. XIII.

²⁹ Sen A. *Democracy as a Universal Value // Journal of Democracy*. — 1999. — July. — Vol. 10, № 3. — P. 5.

Бойко-Бойчук Л.

ТЕМАТИКА ІННОВАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Тематика інноваційного розвитку останні роки в Україні набула значної актуальності з огляду як на пошук країною власної ефективної моделі трансформації, так і на необхідність наздогнати європейські держави розвитку, процеси державотворення та перебігу економічних процесів у яких нині вважаються зразковими. Сподівання представників значної частини академічної спільноти

розв'язати проблему швидкого й ефективного виходу країни зі стану транзитивності покладаються на інноваційний шлях розвитку. Враховуючи це, ставимо собі за мету проаналізувати найбільш актуальні питання інноваційних досліджень в сучасній Україні останніх років через виконання таких завдань: вивчення публікацій вітчизняних науково-дослідних інститутів; аналіз матеріалів останніх конференцій; оцінку інтенсивності досліджень з інноватики по авторефератах; дослідження інноваційної політики сучасної України.

Публікації вітчизняних науково-дослідних інститутів

Серед наукових видань, присвячених інноваційній проблематиці, значне місце посідають монографії Інституту економіки і прогнозування НАНУ, Національного інституту стратегічних досліджень, Центру досліджень науково-практичного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАНУ, Раді з вивчення продуктивних сил (РВПС). Зокрема, академіки В. Геєць і В. Семиноженко розглядають інноваційні перспективи України у контексті глобальних постіндустріальних трансформацій. У своїй монографії В. Семиноженко пропонує програму реформ у науково-технічній і інноваційній системі України на 2005–2010 рр.² Окремо відзначимо монографію (А. Гальчинський, В. Геєць, А. Кінах, В. Семиноженко³), в якій проаналізовано десятиріччя українських реформ, визначено стратегічні сценарії України за умов глобалізації і підкреслено значення «інноваційної платформи» для розвитку національної економіки.

Крім того, співробітниками Інституту економіки і прогнозування НАНУ останні роки видано низку колективних монографій з інноваційної тематики, присвячених: соціогуманітарному аспекту інноваційно-технологічному розвитку економіки України⁴; системному аналізу інноваційної спрямованості корпоративного сектору економіки України⁵; інноваційному менеджменту як однієї з сучасних концепцій менеджменту⁶; інвестиційно-інноваційному механізму підвищення конкурентоспроможності економіки⁷; характерним особливостям інноваційної моделі розвитку економіки⁸, а також окремі статті, наприклад, про результати соціологічних досліджень щодо ставлення різних соціально-демографічних груп українського суспільства до інновацій⁹.

Низка публікацій Національного інституту стратегічних досліджень присвячена: проблемі здійснення державного регулювання

інноваційної діяльності в Україні, у т.ч. головним особливостям та основним системним проблемам в інноваційній сфері¹⁰; стратегічним пріоритетам розвитку України, де серед іншого окреслюються проблеми впровадження інноваційної моделі економічного розвитку¹¹; шляхам сприяння розвитку інноваційної сфери України (у т.ч. визначенню песимістичного й оптимістичного прогнозних сценаріїв вітчизняного інноваційного розвитку)¹²; напрямам інноваційного розвитку регіонів¹³; інноваційному розвитку регіонів як чиннику підвищення конкурентоспроможності¹⁴ (матеріали вказаних доповідей стали основою щорічних послань Президента України до ВРУ). Принагідно також відзначимо про існування Центру інвестиційно-інноваційних програм Національного інституту стратегічних досліджень.

Чільне місце серед академічних інституцій, представники якої займалися інноваційною проблематикою, належить Центру досліджень науково-практичного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАНУ. Так, у деяких номерах відомого міжнародного журналу «Наука та наукознавство» віднаходимо статті, наприклад, присвячені: новаціям у вищій освіті¹⁵; національній інноваційній моделі розвитку суспільства¹⁶; теоретичним засадам функціонування венчурного капіталу¹⁷ тощо.

Наступною науковою установою, увага представників якої прикута до інноваційної тематики, є Рада з вивчення продуктивних сил НАНУ. Монографія, присвячена інноваційній парадигмі соціально-економічного розвитку України побачила світ 2006 р¹⁸.

Важливо згадати про започаткування видання з 2005 р (за постановою НАНУ) журналу «Наука та інновації»¹⁹. Аналіз номерів цього видання вказує на такі дослідницькі проблеми, як-от: державна інноваційна політика²⁰; технологічні парки, створені на базі установ НАНУ²¹; досвід інноваційної діяльності інших країн²²; інновації у соціально-політичному розвитку²³ та інші²⁴.

Матеріали конференцій останніх років

Національний інститут стратегічних досліджень, Державне агентство України з інвестицій та інновацій, Українська федерація вчених та Центр антикризових досліджень 23 листопада 2005 року провели «круглий стіл» на тему «Інноваційна модель розвитку економіки України: пріоритети та шляхи реалізації», на якому з-поміж вчених були присутні представники вищої школи, вітчизняні політики тощо. Викликає зацікавлення анансований

на «круглому столі» проект концепції комплексного рішення завдань з розвитку сфери інноваційної діяльності в Україні під назвою «місто високих технологій», метою якого є створення нової моделі організації інноваційного процесу в Україні²⁵.

Цього ж 2005 року відбулись: четверта міжнародна науково-теоретична конференція «XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія», окремі виступи на якій були присвячені проблемам інноваційного розвитку²⁶; конференція, організована Центром інноваційних методик правничої освіти «Інновації у сфері вищої юридичної освіти»²⁷. Згадаймо тут і про XII Міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальные вопросы развития инновационной деятельности» (вересень 2007 р., м. Алушта, Крим)²⁸.

Особливу зацікавленість викликає проведений під егідою Ради національної безпеки та оборони України у грудні 2007 р. Перший національний інноваційний форум, у якому взяли участь близько 300 представників органів влади, громадськості, ділових кіл, науки та освіти, міжнародні інституції. Наслідком згаданого форуму стала «Українська інноваційна доктрина»²⁹, автори якої стверджують, що головним стратегічним орієнтиром української інноваційної політики є створення власного центру управління майбутнім країни. У цілому становлення України як сучасної держави й повноцінної країни, що динамічно розвивається, має розглядатися як інноваційний проект. У новій інноваційній політиці Україна має створити зрозумілі та привабливі умови для діяльності глобальних інноваційних гравців — стати інноваційним офшором.

Інтенсивність досліджень (по авторефератах)

Пошукова система електронного каталогу наукової літератури³⁰ подає двісті тридцять вісім авторефератів з усіх спеціальностей, де зустрічається термін «інновація», «інноваційний» тощо. Серед них, сто вісімдесят одна з економічних наук, вісімнадцять з педагогіки, одинадцять з філології, дев'ять з державного управління, чотири з психології, три з соціології, по одній — з філософії й історичної науки. Інший широко відомий сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського³¹ подає шістьсот двадцять два — майже втричі більше — авторефератів і дисертацій, що містять терміни з коренем слова «інновація», серед яких чотирис-та шістьдесят п'ять з економіки, двадцять сім з філології, сорок

дев'ять з педагогіки, двадцять дев'ять з державного управління, десять з психології, вісім з соціології, чотири з філософії, дві з історичних наук, одна з національної безпеки.

Інноваційна політика сучасної України

Законодавча база з досліджуваної тематики містить двісті шістьдесят чотири офіційні державні документи. Наприклад, Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4.07.02 р. № 40-IV, Постанова КМУ № 447 від 14.05.08 Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки; Постанова КМУ від 07.05.08 № 439 «Про затвердження Державної цільової програми розвитку системи інформаційно-аналітичного забезпечення реалізації державної інноваційної політики та моніторингу стану інноваційного розвитку економіки»; Постанова ВРУ Про рекомендації парламентських слухань на тему «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» 27.06.07 (слухання відбулися 20 червня 2007 р.)³².

У рекомендаціях парламентських слухань «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» серед основних недоліків у формуванні національної інноваційної системи визначено: діюча структура управління науково-технічною та інноваційною сферами має велику кількість елементів, взаємодія та загальна координація яких не забезпечена відповідним організаційним підпорядкуванням, а також системним і комплексним розподілом повноважень; базове законодавство, необхідне для формування та розвитку в Україні національної інноваційної системи, певною мірою вже створено, але його практичне застосування стримується недостатньою інфраструктурою, нерозвинутістю системи інноваційного менеджменту, захисту прав інтелектуальної власності. Вітчизняні винахідники і розробники не можуть реалізувати в Україні економічний потенціал багатьох своїх розробок; за даними Служби безпеки України, український ринок високих технологій фактично перебуває під контролем іноземних фондів і неурядових організацій, які представляють інтереси передусім військових відомств і транснаціональних компаній. При цьому наукові розробки переходять у власність іноземної сторони і комерціалізуються без будь-якого відшкодування українській державі.

Указом Президента України 30 грудня 2005 р. утворено Державне агентство України з інвестицій та інновацій (№ 1873/2005)

як центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом³³. Його основними завданнями є: участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері інвестицій та інноваційної діяльності; створення національної інноваційної системи для забезпечення проведення ефективної державної інноваційної політики, координація роботи центральних органів виконавчої влади у сфері інноваційної діяльності. Протягом травня–липня 2007 року було утворено національну мережу з одинадцяти регіональних центрів інноваційного розвитку, які розташовані у містах Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Львів, Луцьк, Миколаїв, Севастополь, Ужгород та Харків і охоплюють своєю діяльністю всю територію України.

Висновки:

1. З’явившись і активно досліджуючись у лоні економічної науки, поняття «інновація» у викладках вчених і практиків пов’язано, передусім, з поняттями «конкурентоздатність» і «розвиток». Через пошук або генерування і впровадження інновацій підвищується конкурентоздатність організації, галузі або території у ході глобалізації і прискорюється їхній розвиток.

2. Через управління процесами генерування, впровадження та поширення інновацій суб’єкти прийняття політичних рішень не тільки впливають, але й безпосередньо управляють (свідомо чи ні) майбутнім країни, результати рішень яких у прискорених динамічних процесах сучасного розвитку наочно проявляються вже нині.

3. Представники вітчизняної науки (більшою мірою — економічної) останніми роками активно працюють над інноваційною моделлю розвитку країни, реалізація якої, на їхню думку, надасть шанс подолати економічну й інституційну прірву між Україною і країнами ЄС.

4. Кількість офіційних державних документів з інноваційного розвитку, а також проведенні парламентські слухання свідчать, крім іншого, про взаємодію вітчизняної академічної спільноти й органів влади національного рівня.

5. Специфіка ж сучасного етапу державотворення України полягає в неналежному виконанні багатьох, навіть, професійно виписаних законів (що можна проілюструвати й іншими сферами суспільно-політичного життя), зокрема, у неповному фінансуванні, ігноруванні відповідальними органами окремих статей законів, їхнє призупинення або вилучення тощо.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку полягає у вивченні змісту поняття «соціальна інновація» і підходів до його витлумачення.

¹ Геєць В. М., Семиноженко В. П. Інноваційні перспективи України. — Харків: Константа, 2006. — 272 с.

² Семиноженко В. П. Україна: шлях до постіндустріальної цивілізації. — Харків: Константа, 2005. — С. 254-273.

³ Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А. С., Геєць В. М. Кінах А. К., Семиноженко В. П. — К.: Знання України, 2002. — 336 с.

⁴ Соціогуманітарний аспект інноваційно-технологічного розвитку економіки України / За ред. Л. І. Федулової. — К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2007. — 472 с.

⁵ Корпоративні структури в національній інноваційній системі України / За ред. Л. І. Федулової. — К.: вид-во УкрІНТЕІ, 2007. — 812 с.

⁶ Сучасні концепції менеджменту: Навч. посібник / За ред. Л. І. Федулової. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 536 с.

⁷ Конкурентоспроможність національної економіки / За ред. Б. Є. Кваснюка. — К.: Фенікс, 2005. — 582 с.

⁸ Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / За ред. Л. І. Федулової. — К.: Основа, 2005. — 552 с.

⁹ Левін Р., Ноур А. Ставлення до інновацій різних соціально-демографічних груп українського суспільства // Український соціум. — 2007. — № 3. — С. 54–62

¹⁰ Жаліло Я., Новицький В. Проблеми впровадження інноваційної моделі економічного розвитку // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А. С. Гальчинського. — К.: НІСД, 2003. — С. 130–140.

¹¹ Розділ XIV. Організаційні форми сприяння інноваційній діяльності: науково-технічні агломерації, технопарки і технополіси // Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / за ред. З. С. Варналія. — К.: НІСД, 2007. — С. 506–559

¹² Напрями та шляхи інноваційного розвитку регіонів // Україна у 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. Експертна доповідь. — К.: НІСД. — С. 203–205.

¹³ Інноваційний розвиток регіонів як чинник підвищення конкурентоспроможності // Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К.: НІСД, 2007. — С. 126–128.

¹⁴ Черевичний Г. С. Вища освіта України: новації, проблеми, перспективи // Наука та наукознавство. Міжнародний науковий журнал. — 2007. — № 1. — С. 107–112.

¹⁵ Маліцький Б. А. Від політики «перетягування» влади до реальної політики інноваційного розвитку // Наука та наукознавство. — 2007. — № 2. — С. 3–6.

¹⁷ Красовська О. В. Теоретичні засади функціонування венчурного капіталу та його використання в Україні // Наука та наукознавство. — 2007. — № 2. — С. 12–21.

¹⁸ Актуальне видання про інноваційну парадигму соціально-економічного розвитку України (Онiкієнко В. В., Ємельянко Л. М., Терон І. В. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України/ за ред. В. В. Онiкієнка. — К.: РВПС НАНУ, 2006. — 480 с.) // Український соціум. — 2007. — № 2. — С. 185.

¹⁹ <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/about.html>

²⁰ Т. М. Lisitsa, А. М. Melnyk Concerning the matter of informational and analytical providing of the state innovation policy realization. — 2007. — № 6 // <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0607.html>

²¹ Туташинський В. І. Технологічні парки України: результати роботи та проблеми діяльності. — 2005. — № 2 <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0205.html>

²² Кузнецова І. С. Анализ моделей инновационных систем. — 2006. — № 3 // <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0306.html>; Троян В. М. Інновації у Європі. — 2005. — № 3// <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0305.html>

²³ Єгоров І. Ю. Наука й інновації в процесах соціально-економічного розвитку. — 2007. — № 2 // <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0207.html>; Лібанова Е. М., Лісогір Л. С. Інформація про виконання інноваційного проекту «Розробка механізму реалізації інноваційних складових людського розвитку». — 2008. — № 2// <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0208.html>; Зінченко О. П., Ільчук В. П. Центр інноваційного розвитку як функціональна модель синергії. — 2006. — № 1 // <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0106.html>

²⁴ Pivnyak G. G. Development of innovation structures at Universities and role of local authorities on their progressing. — 2008. — № 1// <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0108.html>; Гамота Дж. Шлях від фундаментальних досліджень до інновацій. — 2006. — № 1 // <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0106.html>; Мазур А. А., Осадчая Н. В. Современные инновационные структуры. — 2006. — № 1// там же; Горбатюк Л. В., Грига О. І., Сазонова Л. І., Попадинець В. І., Попадинець Ю. В. Про пріоритети науково-технічного та інноваційного розвитку і шляхи їх реалізації. — 2005. — № 1 // <http://www.nas.gov.ua/scinn/pages/uu0105.html>

²⁵ Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / Я. А. Жаліло, С. І. Архієреєв, Я. Б. Базилюк та ін. — К.: НISД, 2006. — С. 45–119.

²⁶ Див, наприклад: Грозний І. Внутрішній ринок інновацій як основа економічного росту // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали четвертої міжнародної науково-теоретичної конференції. 26–27 2005 р. м. Київ. Ч. 2 / Ред. Г. П. Балабанова. — К.: Фенікс, 2004. — С. 89–91.; Кальянов А.В. Трансформационная модель развития общества // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства.

Третя світова теорія. Матеріали четвертої міжнародної науково-теоретичної конференції. 26–27 2005 р. м. Київ. Ч. 2 / Ред. Г. П. Балабанова. — К.: Фенікс, 2004. — С. 354–358; Тарасова Г. О. Стимулювання економічної активності на внутрішньому ринку інновацій // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали четвертої міжнародної науково-теоретичної конференції. 26–27 2005 р. м. Київ. Ч. 2 / Ред. Г. П. Балабанова. — К.: Фенікс, 2004. — С. 94–97; Бондар О. Соціально-психологічні аспекти інноваційної моделі розвитку економіки України як основи євроінтеграції // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали четвертої міжнародної науково-теоретичної конференції. 26–27 2005 р. м. Київ. Ч. 2 / Ред. Г. П. Балабанова. — К.: Фенікс, 2004. — С. 18–22.

²⁷http://www.ukma.kiev.ua/ua/nauka/confer/dni_nauki/arhiv/DS_2005/tables.htm

²⁸ http://www.kyumu.edu.ua/facul_ps_menu.htm

²⁹ Українська інноваційна доктрина 2008. — Харків: Глобус, 2008. — 271 с.

³⁰ Електронний каталог наукової літератури // <http://www.ukrlibrary.org>

³¹ Каталог дисертацій і авторефератів дисертацій // <http://www.nbu.gov.ua/db/dis.html>

³² Законодавство України // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

³³ Державне агентство України з інвестицій та інновацій. Офіційний веб-сайт // <http://www.in.gov.ua/index.php?get=72>

Анурієнко О. А.

ЖІНКА-КЕРІВНИК У ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ: ПОДОЛАННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ СУСПІЛЬСТВА

Реалізація громадянських прав передбачає повноцінну участь не тільки чоловіків, але й жінок на всіх рівнях функціонуючих у суспільстві соціальних інституцій, включаючи однаковий доступ до усіх позицій соціальної структури суспільства. З формуванням українського суспільства на основі демократизму з'являється потреба в жінках-керівниках у державному управлінні, оскільки існуватиме всебічний та виважений розгляд суспільних питань. Відсутність чи мізерне представництво на посадах жінок, що приймають політичні та управлінські рішення, є важливою проблемою. Адже керівні державні посади, а також пости у масових громадсько-політичних організаціях, партіях в основному

обіймають чоловіки, які й формують політику держави, що не лише не відповідає кількості та ролі жінок в суспільстві, їхньому інтелектуальному й творчому потенціалові, але й призводить до гендерного дисбалансу, знижує ефективність державного управління, спричиняє недостатню увагу до проблем соціальної політики.

Традиційно особливості управління вивчалися майже без урахування статі, тому що управлінська роль апріорно вважалась маскуліною. За останні роки значно збільшився інтерес до проблеми, пов'язаних з впливом статі керівника на стиль управління. Питання гендерної психології лідерства досліджували науковці — Т. Бендас, Е. Іглі, Дж. Роузнер, А. Чірікова, а проблеми формування та реалізації гендерної політики в Україні — Н. Грицяк, І. Жеребкіна, О. Кулачек, К. Левченко; гендерні аспекти кадрової політики — Т. Василевська, М. Пірен та інші.

Отже, з огляду на те, що ракурс проблеми подолання гендерних стереотипів у державному управлінні потребує подальшого дослідження, він є предметом спеціального розгляду в межах запропонованої статті, метою якої є виявлення факторів, що перешкоджають просуванню жінок на керівні посади в державному управлінні. Для досягнення цієї мети проаналізуємо наукові погляди на дослідження проблеми існування жіночого стилю керівництва та визначимо вплив гендерних стереотипів суспільства на кар'єру жінки в державному управлінні.

Керівник — особа, на яку офіційно покладено функції управління колективом та організації його роботи. Керівникові потрібне вміння аналізувати та ефективно розв'язувати складні, нестандартні управлінські проблеми, які зазвичай не мають готових рецептів вирішення, пов'язані з конкретними, часто дуже суперечливими, а іноді й конфліктними ситуаціями. Керівник повинен уміти мислити системно і стратегічно. Саме системність мислення дозволяє йому бачити будь-яку складну ситуацію в усій повноті її витоків, причин і можливих шляхів ефективного розв'язання.

Невід'ємною якістю керівника має бути вміння забезпечити позитивну самоорганізацію управлінської системи. Керівникові надається право вирішувати питання добору і розміщення кадрів у своєму підрозділі. Ефективність таких рішень безпосередньо залежить від управлінських здібностей керівника. Для нього надзвичайно важливим є вміння поліпшити функціональне розміщення кадрів. Сильний керівник добре знає професійну компетентність і особистісні якості та психологічні риси своїх працівників, їхні творчі

здібності та обмеження. Тому він уміє правильно оцінювати можливості, потенціал і реальну ефективність діяльності кожного з них¹.

У спеціалістів немає єдиної думки щодо особливостей чоловічого та жіночого менеджменту. Відомі дві основні позиції стосовно того, чи має менеджмент статеву специфіку. Одні дослідники переконані, що існує особливий, притаманний тільки жінкам, спосіб прийняття рішень в економіці та політиці, інші — заперечують таку специфіку.

Деякі дослідники зазначають, що жінка-управлінець повинна вимагати до себе такого ж серйозного ставлення, як і до чоловіка-управлінця. Тому вона має відмовитися від «в основному жіночих» прийомів у спілкуванні — терплячості, співчутливості. Більше того, значна кількість жінок-управлінців налаштована на зміну тих виявів своєї поведінки, які, на їхній погляд, надто жіночі і тому стають на заваді ефективній професійній діяльності. Вони воліють більше дистанціюватися від персоналу, звести відносини на роботі тільки до функціональних. Традиційна жіноча поведінка шкодить, як їм часто здається, справі. Такі жінки багато уваги приділяють самоосвіті, перебувають у постійному внутрішньому пошуку і з часом досягають певних особистих змін. Проте такі зміни зовсім не роблять їх «чоловікоподібними», а навпаки, дозволяють цілісніше й повніше саморозкритися, в тому числі й у власне жіночому вимірі².

Прибічники існування гендерних відмінностей в управлінні характеризують жіночий стиль керівництва як більш гнучкий, орієнтований на соціальну ситуацію, що часто змінюється. Як зазначає Дж. Роузнер, жінки прокладають собі шлях у вищій менеджмент не за допомогою стилю та навичок, що визнані успішними чоловіками, а шляхом впровадження навичок та відносин із особистого досвіду. Вони досягають успіху саме тому, що деякі характеристики прийнято вважати жіночими та не сприймаються як лідерські. Дж. Роузнер назвала такий стиль «перетворюючим» і до його головних характеристик віднесла активну взаємодію з підлеглими, залучення їх до прийняття рішень, підтримку в співробітниках самоповаги, заохочення особистих форм зв'язку. При такому стилі ієрархічна структура перетворюється на систему однорівневих, об'єднаних горизонтальними зв'язками структур. Чоловічий стиль керівництва Дж. Роузнер описує як діловий, що орієнтований на авторитарну, на більш жорстку модель взаємодії з підлеглими.

Коли чоловіки та жінки описують свої стилі керівництва, то виникають великі відмінності. Чоловіки використовують лідерство

в стилі операції, що представляє робочі відносини як серію обмінів з підлеглими у вигляді нагороди за добре виконані завдання чи покарання за неадекватну поведінку. Жінки ж описують свій стиль управління як взаємодію, що стимулює підлеглих інтегрувати особисті та колективні інтереси. Вони пов'язують свою владу радше з особистісними характеристиками, ніж з формальним статусом, активніше прагнуть того, щоб надати позитивного вигляду взаємодії з підлеглими — заохочують їхню участь, діляться владою та інформацією, підвищують самооцінку підлеглих, стимулюють повне розкриття їхніх можливостей на робочому місці³.

Теорія соціальних ролей Е. Іглі пояснює багато емпіричних даних, які виявляють схожість та відмінність лідерів різної статі за ефективністю, стилем, мовною поведінкою в діловій ситуації, враховують і стереотипи в поведінці чоловіків та жінок. Також ця теорія пояснює різницю в поведінці лідерів. Гендерна роль потребує, щоб людина поводитися відповідно до гендерних стереотипів. Отже, виходячи зі стереотипів, ця роль є маскуліною, тому жінки-лідери відчуватимуть конфлікт між гендерною роллю та лідерською. Упередження проти жінок-лідерів можуть викликати в них зниження самооцінки, непевність у собі та, відповідно, погіршення ефективності роботи. Хоча компетентні жінки здатні подолати ці складності, чоловіки отримують перевагу порівняно з жінками-лідерами, оскільки таких бар'єрів для них не існує⁴.

Традиційний погляд на жіночий стиль керівництва складається з того, що жінки обирають керівництво, зорієнтоване на відносини керівництва, бо вони за природою емоційніше зорієнтовані, а чоловіки обирають керівництво, зорієнтоване на завдання керівництва, бо їм притаманні наполегливість і цілеспрямованість. Але оскільки відношення між відповідними якостями не взаємовиключні, то приписування певної орієнтації лише одній статі неправомірно, отже, керівники-жінки можуть бути зорієнтовані на завдання, а керівники-чоловіки — на відносини всередині групи, що може зумовлюватися особистісними особливостями або ситуаційним запитом.

Результати тестування з використанням «управлінської ґратки» Блейка-Моутон показують, що всупереч стереотипній думці щодо зосередженості жінок-керівників на формуванні відносин між людьми, співвідношення між орієнтацією на завдання та орієнтацією на людину в них така сама, як і в чоловіків (60:40). Загалом спостерігається зрушення у бік більшого інтересу до роботи та меншого — до людини. Таким чином, це не підтверджує думки про меншу ефек-

тивність жінок-керівників нібито через їхню концентрацію на побудові гармонійних відносин, що викликає зниження уваги до виробничих результатів та ефективності функціонування організації⁵.

У питанні про особливості чоловічого і жіночого стилів керівництва ми схильні поділяти позицію, згідно з якою принципівих відмінностей у чоловічому і жіночому менеджменті немає, хоча є деякі особливості, зумовлені різницею психологічної структури особистості чоловіків і жінок (див. табл. 1).

Таблиця 1

Визначення завдань, які найкраще вдається виконувати керівникам-жінкам та керівникам-чоловікам, % (на основі матеріалів дослідження, проведеного в межах виконання «Програми рівних можливостей», яку впроваджує Програма розвитку ООН (ПРООН) в Україні)

	Оцінювання позиції	Краще жінки	Краще чоловіки	Однаково добре	Однаково погано
1.	Чітко формулювати мету та завдання	14	33	49	4
2.	Вдало розподілити роботу серед виконавців	20	26	49	5
3.	Стимулювати виконання завдань	20	23	51	6
4.	Контролювати виконання завдань	19	26	51	4
5.	Консультувати та коригувати виконання завдань	18	22	55	5
6.	Справедливо оцінювати результати роботи	17	22	51	10
7.	Підтримувати сприятливий психологічний клімат	32	20	40	8
8.	Турбуватися про розв'язання особистих та сімейних проблем підлеглих	42	12	37	9
9.	Сприяти успішній кар'єрі підлеглих	18	22	49	11
10.	Приймати рішення в критичних ситуаціях	14	39	41	6
11.	Визначити стратегію розвитку організації	11	31	52	6

Лідерські якості мають спільну природу і безпосередньо не залежать від статевих відмінностей. Як показало дослідження, в загальному ряді завдань, успішне виконання яких дає змогу керівникам досягти ефективного управління, п'ять з відокремлених одинадцяти завдань однаково добре виконуються керівниками обох статей (табл. 1). Однаково добре, на думку респондентів, чоловіки та жінки-керівники виконують такі завдання, як консультування й коригування виконання завдань (55%), визначення стратегії розвитку організації (52%), стимулювання виконання завдань, контроль виконання завдань та справедливе оцінювання результатів роботи (по 51%)⁶.

Результативність роботи підлеглих залежить від психологічного клімату в трудовому колективі та стилю керівництва, якого дотримується керівник, незалежно від того, чоловік він чи жінка. Керівник має створювати засоби, за допомогою яких можливо покращити взаєморозуміння та підтримати дух співробітництва в колективі, заохочувати розширення участі всіх людей у вирішенні проблем та завдань, що стоять перед організацією.

Кожна людина унікальна та може поєднувати в собі багато рис. Ми вважаємо, що ділові якості, уміння домагатися результатів, володіння методами управління, рівень інтелекту властиві будь-якому керівникові незалежно від статі.

Освітня підготовка має забезпечити прискорену адаптацію до нових умов праці, високу конкурентоспроможність на ринку праці, участь у суспільному житті країни, зокрема у політичних партіях та громадських організаціях. Але порівняно з набуттям вищої освіти у жінок значно менше можливостей для підвищення своєї кваліфікації упродовж трудової діяльності. Це, безумовно, позначається на їхньому просуванні на службі, знижує їхню конкурентоспроможність на ринку праці, оскільки професійні знання швидко застарівають, а оволодіння новими технологіями не відбувається. За умов ринкової економіки підвищуються вимоги до конкурентоспроможності жінок на ринку праці внаслідок досягнення відповідного професійного рівня і зменшення перерв у робочому періоді, що вступає у суперечність з природним відтворенням населення⁷.

Однією з професійних особливостей керівника є дефіцит часу. Багато жінок живуть, головним чином, для сім'ї та дому, а службова діяльність для них — лише спосіб підтримки (або підвищення) сімейного добробуту. Жінки відмовляються від кар'єрного зрос-

тання, тому що не можуть перекласти сімейні обов'язки на інших членів сім'ї. Разом із цим значна частка жінок прагне досягти високого соціального статусу, успіху, кар'єри, отримати задоволення від професійної діяльності. Жінки, що обіймають керівні посади, відчувають більші труднощі, намагаючись поєднати домашні та службові обов'язки. Внаслідок цього склалася ситуація, коли більшість жінок працюють у режимі подвійного навантаження. А це призводить до постійного емоційного й фізичного перенапруження та перевтоми.

Найгострішою соціально-психологічною проблемою сучасного українського суспільства є існування гендерних стереотипів. Під ними розуміють набір загальноприйнятних норм і суджень, які стосуються існуючого становища чоловіків та жінок, норм їхньої поведінки, мотивів, потреб і впливають на прагнення та самооцінку жінок і чоловіків, зумовлюють упереджену оцінку їхніх дій та здібностей.

Звичайним стереотипом, що побутує в суспільстві, є уявлення про те, що чоловік-керівник — явище звичайне, тимчасом як жінка-керівник — виняток з правил. Стереотипні судження про жінок взагалі поширюються на жінок-керівників навіть при очевидній невідповідності стереотипу особистих якостей конкретних людей.

Гендерні стереотипи впливають на прагнення та самооцінку жінок і зумовлюють упереджену оцінку їхніх дій та можливостей, тим обмежуючи реалізацію їхнього потенціалу. Така психологія є могутнім бар'єром, що перешкоджає доступі жінок до відповідальних керівних посад. Чоловіки приписують свій успіх особистим якостям, тимчасом як жінки — удачі та зусиллям. Жінки частіше приписують свій успіх впливу зовнішніх джерел, а невдачу — внутрішніх, що вносить свій вклад у формування низької самоповаги та запобігання деяким ситуаціям, зорієнтованим на досягнення поставленої мети.

Навіть якщо жінка домоглася високої посади, негативні стереотипи діють ще активніше, адже жінки-керівники зазвичай є об'єктом особливої суспільної уваги. Передусім оцінюють не її професіоналізм, а зовнішній вигляд. Якщо ж жінка доводить свою компетентність, то це сприймається як агресивність.

Для виявлення особливостей чоловічого та жіночого стилів управління Є. Комаров використав метод перехресного опитування. Така «перехресна інформація», що ґрунтується на сприйнятті свого безпосереднього керівника, допомогла отримати необхідні

гендерні оцінки. У кожної людини своє, індивідуальне сприйняття конкретного керівника. Але підсумовуючи багато поглядів і думок, можна створити узагальнений образ керівника однієї та іншої статі з наступним набором якостей. На перше місце у жінки-керівника чоловіки ставлять такі якості, як жіночність, гарну зовнішність, привабливість. Друга група найцінніших якостей у керівників-жінок — компетентність і діловитість. Під діловитістю розуміють цілеспрямованість, практичність, організованість, уміння довести розпочату справу до кінця, єдність слова і діла, точність, обов'язковість і працездатність⁸.

Так званий ефект «скляної стелі» — одна з головних перешкод на шляху до керівних посад жінок. Цей термін ілюструє ситуацію, коли для відмови в просуванні жінок на вищі посади відсутні об'єктивні причини. Кваліфікованим і тямущим жінкам перешкоджають невидимі бар'єри, що базуються на упередженнях суспільства. «Скляна стеля» може існувати на різних рівнях залежно від того, наскільки успішно жінки просуваються нагору в організаційних структурах; тому в організаціях і суспільстві в цілому виникає внутрішня дискримінація.

Страх невдачі — очікування неможливості досягти визначеної мети, страх перед негативними наслідками неналежного виконання поставленого завдання. Особи з високим страхом невдачі мотивовані не на досягнення успіху, а на уникнення невдачі. Незважаючи на те, що чоловіки та жінки можуть відчувати страх невдачі, через те що чоловіки більш впевнені і одержують більше підтримки, страх невдачі має негативніший вплив на жінок. Цей страх пов'язаний з низькою самооцінкою, браком самоповаги і страхом успіху.

Часто у жінки формується неадекватне уявлення про те, що для збереження важливих взаємин з близькими людьми вона має займати слабку позицію і відмовитись від таких сторін своєї особистості, як амбіції та прагнення до самореалізації. На шляху до успіху жінка відчуває тривогу за збереження родини, невдоволення своєю жіночністю, недооцінює свої професійні досягнення, відмовляється від подальшого просування в роботі. Цей феномен був виявлений і описаний як «страх успіху» психологом Мартіною Хорнер. Це поняття відтворює специфічне переживання жінок, що вирішили заявити про свою компетентність і кар'єрні амбіції та з огляду на це мають боротися з неусвідомленою тривогою, супротив оточуючих та під тиском стереотипів. Жінки вва-

жають, що успіх може викликати негативну оцінку з боку чоловіків.

Недостатня впевненість — один з головних внутрішніх бар'єрів на шляху до кар'єри. Невпевнена поведінка обмежує жінок у вираженні та демонстрації своїх здібностей. Жінкам дуже часто бракує позитивного ставлення до себе. Є жінки, що від народження поводяться впевнено, але переважна більшість має докладати зусиль, щоб сформувати такий тип поведінки.

Одним з ефективних шляхів формування, розвитку впевненості у жінок є тренінг асертивності, тобто здатності відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав іншої людини, оптимально реагувати на критику та вміти говорити собі та іншим рішуче «ні», якщо цього вимагають обставини. Цей тренінг допоможе розвинути такі якості, як здатність приймати та реалізувати рішення, осмислювати рівень свого впливу на інших людей, коригувати неупевнену поведінку, підвищувати самооцінку та формувати ефективний тип спілкування, що дасть жінкам більше шансів для професійного зростання. Успіх приходить до тієї жінки, яка впевнена, що зможе його досягти. Асертивність дозволяє зробити свою поведінку гнучкою.

Засоби масової інформації відіграють дуже важливу роль у формуванні гендерних стандартів та гендерних стереотипів і утвердженні в суспільстві гендерної культури. Для досягнення гендерної рівності необхідним є залучення мас-медіа до висвітлення гендерної проблематики; створення, показ та трансляція за умов державного замовлення тематичних теле- і радіопередач щодо рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; поширення соціальної реклами, спрямованої на реалізацію рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а саме розширення участі жінок у прийнятті важливих управлінських і політичних рішень, їхньої участі у громадській діяльності, та вжиття інших заходів для поліпшення гендерної культури суспільства. Залежно від виваженості, вдумливості, відповідального добору гендерних характеристик, що подаються у журналістських текстах, формуються сучасні й майбутні погляди громадян на роль і місце чоловіка та жінки у сучасному суспільстві.

Дієвим способом підвищити частку жінок у законодавчій владі є реалізація принципу запровадження добровільних гендерних квот, що відповідає європейській практиці та ефективно використовувався в тих країнах, де рівень участі жінок був вкрай недостатнім. Завдання системи квот полягає в тому, щоб жінки

займали хоча б 30% місць в органах влади. Таке квотування забезпечить «критичну масу» жінок-політиків, які здатні суттєво впливати на політичні процеси і політичну культуру в цілому. Принцип квот має свої недоліки та переваги, але це один із можливих ефективних шляхів подолання проблеми низького представництва жінок у політичному житті.

Завданням держави є забезпечення жінки всіма умовами, щоб вона могла реалізувати себе як повноцінна особистість не лише в родині, а й у професійній та у громадсько-політичній діяльності.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу отримати відповідні висновки, зокрема: в управлінській практиці гендерні аспекти охоплюють різні наукові погляди на керівництво колективом і особою, особливості міжособових стосунків з урахуванням чоловічої і жіночої психіки та характерних рис інтелекту. Дослідження, які порівнювали ділові та психологічні якості жінки і чоловіка, засвідчили, що в низці аналізованих параметрів є певні відмінності. Разом з тим у наукових експериментах не знайшли підтвердження думки щодо відмінностей у розумових можливостях, здібностях у навчанні, якостях характеру і темпераменту у представників обох статей. Отже, було обґрунтовано висновки, що жінки володіють якостями, що визначають їхні вельми сприятливі можливості для ефективної управлінської діяльності. Але фактори, які перешкоджають просуванню жінок на керівні посади (наприклад, рівень освітньої підготовки, режим подвійного навантаження та недостатня впевненість у собі) та існуючі у суспільстві гендерні стереотипи стають на заваді жінкам у їхній професійній діяльності. Має змінитися не тільки ставлення чоловіків до становища жінок в Україні, але й усвідомлення самими жінками власної ролі в суспільно-політичному житті держави.

Недостатнє представництво жінок на вищих рівнях прийняття рішень не лише суперечить принципам паритетної демократії, а й знижує ефективність державного управління. Основною причиною подальшого ґрунтовного наукового вивчення гендерної проблематики у сфері прийняття важливих управлінських рішень є якісне використання людського потенціалу незалежно від статі, що відповідає потребам усіх громадян та веде країну до прогресу.

¹ Бабаєв В. М., Пономарьов О. С., Романовський О. Г. Психодіагностика у системі державного управління і місцевого самоврядування. — Харків: Видавництво «Фоліо», 2006. — С. 183–184.

² Василевська Т. Е. Проблеми формування гендерної свідомості державних службовців // Інтегрування гендерного підходу в державну політику України. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — С. 64.

³ Rosener J. B. Ways woman lead // Harvard Business Review. — 1994. — № 12.

⁴ Eagly A. H., Karau S. J., Makhijani M.G. Gender and effectiveness of leaders: a meta-analysis. // Psychol Bull. — 1995. — № 117(1).

⁵ Чирикова А. Мой начальник — жінчина. // CRN/RE («ІТ-бізнес»). — 2005. — № 18 (239).

⁶ Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. — К.: Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, 2007. — С. 66–67.

⁷ Грицяк Н. В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Моногр. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — С. 162–163.

⁸ Комаров Е. И. Гендерный менеджмент // Управление персоналом. — 2001. — № 11–12 (65). — С. 49–53.

Яворська Г. М.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

За останні півтора десятиліття на європейському континенті сформувалася нова політична та культурна реальність. Європейський Союз (ЄС), у якому нині налічується 27 країн (а ще декілька є кандидатами та потенційними кандидатами на вступ) виступає не просто як велике політико-економічне інтеграційне об'єднання, але як втілення самої *ідеї Європи* — з усією повнотою філософських та історико-культурних смислів та асоціацій, пов'язаних із цим словосполученням. ЄС ототожнює себе з Європою взагалі — і в плані узвичаєного способу найменування країн Європейського Союзу *Європою* без жодних обмежувальних уточнень, і в плані пізнавальної репрезентації.

Відомо, що Європа відіграла та відіграє вирішальну роль у формуванні та підтримці національної ідентичності України. Якщо взяти зміст поняття *ідентичність* у найбільш загальному плані, маємо констатувати, що будь-яка ідентичність базується на трьох взаємно пов'язаних системах координат — просторових, часових та ментальних. Поняття Європи не випадково є настільки важливим для української самототожності, бо містить у собі всі

три названі виміри. Європа поєднує у собі просторово-географічне значення і виразну темпоральну складову, пов'язану не тільки з історичним минулим, але з проекцією на майбутнє. Водночас Європа позначає й ментальну єдність — на рівні набору спільних цінностей, таких як демократичні права та свободи, верховенство права, повага до культурної, етнічної, лінгвістичної різноманітності європейських країн (принцип «єдності у розмаїтті») тощо.

В українському контексті питання європейської ідентичності пов'язані з проблемами інтеграції до ЄС. Загалом проблеми, з якими стикається Україна у своєму розвитку, у формуванні та закріпленні своєї новітньої політичної й культурно-цивілізаційної ідентичності, спричинені не тільки специфікою нашої історії та географічного положення. Не меншу роль відіграє у цьому загальний світовий контекст, особливості міжнародного середовища, в якому протягом останніх двох десятиліть відбулися кардинальні зміни згідно із загальними глобалізаційними процесами і завершенням холодної війни. Україна отримала та використала свій шанс для створення власної держави саме у цьому новому контексті. У певному сенсі поява України на світовій політичній арені є одним з наслідків процесу формування нового світового устрою. Тому чутливість до глобалізаційних змін, готовність адекватно реагувати на нові можливості та виклики, зокрема, шляхом участі в інтеграційних об'єднаннях, є передумовою подальшого розвитку української державності.

Складність, однак, полягає в тому, що *європейський орієнтир* української національної ідентичності нині активно змінює обриси та змістове забарвлення. Існування ЄС як модусу Європи вимагає ретельного осмислення і когнітивного освоєння. Натомість в Україні виразно бракує як загальної обізнаності, так і спеціальної рефлексії щодо згаданих змін, які потребують уваги не тільки у власне політичному, а й у ширших вимірах — культурно-антропологічному, історичному, пізнавально-лінгвістичному та семіотичному.

Ототожнення ЄС з Європою становить неабияку проблему для ідентичності України, оскільки самопрезентація ЄС не завжди збігається з тим, як сприймається ЄС та Європа зовні. У випадку України це розходження є особливо дражливим: Україна, не будучи членом ЄС і не маючи поки що перспектив такого членства, перебуває за межами Європи (якщо дивитися зсередини ЄС), а водночас є інтегральною частиною Європи — в географічному і в культурно-історичному сенсі. Таке співіснування двох логічно суперечливих

способів представлення одного фрагменту реальності створює смисловий конфлікт, породжує пізнавальний дисонанс, який негативно впливає на процедури прийняття політичних рішень. Український політичний дискурс віддзеркалює цю суперечливість, про що виразно свідчать особливості репрезентації поняття Європа в українських медіа.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб виявити деякі лінгвопізнавальні механізми освоєння поняття Європи в українському політичному дискурсі та простежити, яким чином уявлення про «європейськість» здатні впливати на українську самоідентифікацію.

Методологія дослідження спирається на підхід до ідентичності як до комунікативно-дискурсивного феномену, що має соціально-символічну природу¹, відтак у дослідженні застосовано міждисциплінарні якісні підходи аналізу медіа-дискурсу² та семантико-пізнавальний аналіз³.

Європейську ідентичність розглядають у сучасних дослідженнях як особливий різновид колективної ідентичності, що виникає на рівні Європейського Союзу — наднаціонального інтеграційного об'єднання. Головною проблемою тут є проблема співвідношення різних видів колективних ідентичностей у межах однієї спільноти, зокрема питання про те, чи не конфліктує новітня наднаціональна європейська ідентичність — відчуття приналежності до об'єднаної Європи — з національними ідентичностями, притаманними окремим країнам-членам ЄС. З'являються спроби побудови теоретичних моделей колективної ідентичності, серед яких можна вирізнити: 1) «культурну», яка тлумачить ідентичність як наслідок дії етнокультурних факторів, що формуються впродовж тривалого історичного процесу (таких, як спільна історична спадщина, спільна релігія, спільна мова) 2) «інструментальну», у межах якої ідентичність розглядається як результат економічного чи політичного розрахунку, що базується на власних інтересах, і, зрештою, 3) «громадянську» («civic») модель, яка розглядає ідентичність як сутність, що заснована на домовленостях (конвенціях) щодо норм політичного співіснування.

Згадана теоретична модель дає змогу простежити, яким чином взаємодіють різні типи ідентичності у межах однієї спільноти. Попередні висновки полягають у тому, що спільна європейська ідентичність, яка формується у країнах ЄС, є принципово сумісною з національними ідентичностями держав-членів Євросоюзу. Цей факт частково є наслідком того, що національні ідентичності —

переважно «культурні», а європейська ідентичність, головним чином, «інструментальна». Внаслідок того, що національні та європейська ідентичність є відмінними за змістом, розвиток європейської ідентичності не передбачає обов'язкової зміни характеру лояльності у країнах ЄС, а саме переходу від національної до наднаціональної лояльності⁴.

В українському контексті проблема співвідношення європейської ідентичності з національною набуває дещо іншого вигляду. На відміну від багатьох країн, що мають довшу історію державного суверенітету, формування національної ідентичності в Україні досі перебуває у стадії становлення. Відтак проблема полягає не стільки в тому, щоб поєднати наявну українську національну ідентичність з новою європейською ідентичністю, а щоби вибудувати обидва ці типи ідентичності.

Загалом, можливі два способи розв'язання цієї проблеми, і обидва вони пов'язані із фактором часу. Перший — прагматичний, раціональний — полягає в тому, що процеси формування наднаціональної («європейської») та національної ідентичностей мають відбуватися паралельно і синхронно. Другий — умовно визначимо його як романтичний, оскільки він історично пов'язаний з ідеологією Романтизму XIX ст. — спирається на ідею національної самобутності та окремішності і пропонує замість синхронізації модель часової послідовності. Йдеться про те, що Україна має спочатку пройти процес становлення як національна держава, а вже потім ставити питання про інтеграцію до світових інтеграційних структур.

Слід нагадати, що з початку формування української національної ідеї у першій половині XIX ст. в Україні сформувалися дві протилежні моделі культурної ідентифікації, які зберігають свій вплив до сьогодні. Перша з них, у термінах, запропонованих Г. Грабовичем, — це «орієнтація на своє», друга — «орієнтація на світ», а точніше на Захід та Європу.

Специфіка сучасної ситуації полягає, однак, у тому, що обидва ці варіанти ідентифікації України спираються на концепт Європи. *Європейська ідентичність* за українських умов виступає як особлива складова формування національної ідентичності. Виявляється, що навіть ідентифікаційна модель самобутності й самодостатності України може формулюватися в «європейських» термінах. Про це свідчить ідея *спочатку побудувати Європу в Україні*, досить широко озвучувана представниками деяких політичних сил.

У сучасному політичному дискурсі Європа регулярно постає у вигляді МЕТИ, досягти якої Україна прагне⁵. Європа для України — це сфера бажаного, а не дійсного. Відтак, в українському політичному міркуванні образ Європи створюється у зв'язку з семантикою дієслів бажання — *хотіти, бажати, прагнути* тощо⁶.

Важливою для опису дієслів бажання є різниця між ідеєю потреби, відсутності, браку чогось та ідеєю «безпредметності» бажання. Семантичні розходження між «бажанням» і «хотінням» полягають у тому, що перше є непідконтрольним та не орієнтованим безпосередньо на здійсненність і вольові зусилля суб'єкта, а друге спрямоване на здійснений об'єкт, пов'язане з волею й готовністю суб'єкта докладати зусиль для досягнення мети, з підконтрольністю. В українському лексиконі *бажання* (та *прагнення* як його інтенсивний вияв) має фокус на відчутті браку, а не на об'єкті нестачі. Суб'єктивність бажання є його провідною, «висвітленою» ознакою, тим часом як об'єкт бажання перебуває в тіні.

Майже наскрізний вплив «семантики бажання» на поняття ЄВРОПА в українських політичних текстах засвідчує зосередженість на переживанні стану прагнення *потрапити до Європи*, ніж на засобах досягнення передбаченої мети. Україна, за даними українського політичного розуміння, перебуває у стані «бажання», але ще не дійшла до «хотіння» — іншими словами, знає КУДИ, але не знає ЯК. Натомість ЄС регулярно приписують «небажання» бачити Україну в Європі. Українські медіа постійно озвучують твердження про *прагнення* України потрапити до Європи. І так само постійно повторюються тексти, у яких йдеться про те, що в Європі Україну *не хочуть* (*Європа нас не хоче*).

Пор.:

«Влада нам відповідає — ви знаєте, от Європа нас не хоче»

«Вони прагнуть намертво прив'язати нас до Росії, а потім галасують, нібито нас не хоче Європа»

Для глибшого розуміння таких висловів слід взяти до уваги, що семантика *не хотіти* не є симетричною до *хотіти*: *не хотіти* позначає не брак бажання, а активне несприйняття⁷. Коли говорять «не хочу», це не означає відсутності бажання у сенсі байдужості. Вживання позначення *не хотіти* має функцію відмови. Коли йдеться про те, що хтось чогось не хоче, то завжди мається на увазі реакція (тобто дія у відповідь). *Не хотіти*, на відміну від *хотіти*, завжди мотивоване попереднім станом справ. Якщо людина *не хоче*, наприклад, їхати в Париж, це означає, що вона

відмовляється від конкретної, реально наявної можливості, натомість, коли хтось говорить про те, що *хоче* до Парижу, — це не обов'язково відповідь на пропозицію сісти в літак.

Відтак, *Європа нас не хоче* фіксує українське сприйняття поведінки ЄС як відмови, до того ж відмови, що має різкий та образливий характер. Варто відзначити й конотації непотрібності й самотності того, кого «не хочуть», пов'язані з тим, що відмова у таких випадках спрямована на живий об'єкт, а ситуація описується з його точки зору.

Окремий інтерес становлять ті випадки, коли поняття ЄВРОПА реалізується в українському політичному дискурсі за допомогою атрибута *європейський*. Загалом слово *європейський* має в українських текстах переважно позитивне оцінне забарвлення і використовується як своєрідний «маркер якості». Цей аспект є досить відомим і неодноразово ставав предметом лінгвістичної та культурологічної рефлексії. Такі позначення як *євроремонт* або рос. *еврозабор* не випадково розглядаються як специфічні маркери нашого часу⁸. Крім того, ці назви свідчать, що в уявленні про «європейськість» порівняно з минулим та позаминулим століттям відбувся зсув зі сфери духовної культури до культури матеріальної. Якщо у XIX ст. Нечуй-Левицький писав про *європейські ідеї*, а інтелігенти XX ст. міркували про *європейську культуру*, то нині Європа концептуалізується як джерело постачання насамперед речей, пов'язаних із побутом.

Заслуговують на увагу позначення абстрактних сутностей: *європейські цінності* та *європейські стандарти*. Обсяг референції українських *європейських цінностей* дещо відрізняється від того, що мають на увазі, коли говорять про *European values* (всередині ЄС). В українських політичних текстах згадки про європейські цінності використовуються у вигляді своєрідного індексу або значка, який має продемонструвати належність автора тексту до тих, хто є прибічником європейської інтеграції України. Натомість місцевим українським заміником цінностей виступають *європейські стандарти* (*євростандарти*), що концептуалізуються як певні правила або нормативи.

Серед стійких сполучень зі словом *європейський* привертає увагу сполука *європейська практика*. Вона використовується переважно як прийом аргументації при обговоренні дискусійних владних рішень, відсилаючи до стану справ, які, реально чи уявно, діють у країнах ЄС. Маніпулятивний характер цього прийому полягає

насамперед у використанні референційної невизначеності семантики слова *європейський*, яке може означати як ЄС, так і окремі європейські країни чи навіть одну країну.

У твердженні «Адже *європейська практика свідчить* про те, що політична криза, сформована лише навіть на інформаційному рівні, здатна віддзеркалитись на економіці», залишається незрозумілим, у яких саме країнах так відбувається. Досить часто *європейська практика* супроводжується ознаками *типова, нормальна, звичайна*, що має додатково підсилити аргументацію, ці модифікатори переводять поняття *європейської практики* до сфери дії деонтичної модальності, тобто того, як повинно бути.

Пор.:

«Однозначно, харчування у поїздах покращить рівень сервісу на залізниці. Це взагалі є *нормальна європейська практика*»;

«Це *звичайна європейська практика*. Люди повинні мати можливість змінювати владу».

Цікаво, що модус бажаного пересилує у цьому випадку виразну семантику дійсного, властивого поняттю *практика*. *Європейська практика* в українських текстах передбачає не так опис певного реального стану справ (практики), як посилання на еталон для порівняння зі станом справ в Україні (пор. заголовок: «Швидкий суд: *європейська практика* і вітчизняні реалії»).

Питання європейської ідентичності до себе й питання про те, кого можна назвати *європейцем*, або чи є українці європейцями. Цікавим з цього погляду є приклад з Нечуя-Левицького, наведений ще на початку ХХ ст. у словнику Б. Грінченка на слово *Європеєць*, — *Ми вже стали європейцями*. Попри відчутну іронію (яка так само є частиною культурних конвенцій і виражає існуючу й нині недовіру до тих, хто *пнеться до Європи*) тут привертає увагу конструкція *стати кимось* (що містить презумпцію — припинити бути кимось іншим), *набути* певного стану, а не *бути* такими «від природи». Темпоральна частка *вже* дублює ідею зміни стану.

Уявлення про семантику позначення *європеєць* отримуємо, зокрема, завдяки стійкому сполученню *справжній європеєць*. Воно застосовується, як правило, в описах позитивних вражень від людини, часто пов'язаних із зовнішнім виглядом та манерою поведінки, яка демонструє освіченість і належність до певної культурної традиції:

«*Справжній європеєць, вічний гуманіст та інтелігент з «метеликом*», — *говорять друзі про надзвичайно молодого духом ювіляра, — Ласлові Баллі — 80? Бути такого не може!*».

Ознака *справжній* вносить уточнення до того, кого можна назвати європейцем. Як свідчать тексти, вислів *справжній європеєць* може застосовуватися не тільки до жителів-уродженців Європи, і навіть не тільки до представників європеїдної раси. Відтак тут йдеться не про «природні» (географічні та біологічні), а насамперед про «культурні» ознаки особи.

Означення *справжній* у цій конструкції має насамперед значення позитивної оцінки⁹. Водночас воно вводить ідею протиставлення, виокремлення певної людини (або групи осіб, пор.: *це — справжні європейці*) з ряду інших. Слово *справжній* своєю семантикою заперечує фальш, удаваність. І, нарешті, це означення вводить сполучення *справжній європеєць* до ряду аналогічних сполук з назвами етнічної належності — *справжній німець, француз, українець, євреї* — та назвами соціальних ролей — *справжня мати, справжній керівник* тощо. Відтак, *справжній європеєць* — це той, хто може правити за зразок належності до європейської культури, слугуючи еталоном і мірилом для порівняння.

З другого боку, *справжній європеєць* — так само, як *справжній француз* або *справжня мати* — відсилають радше до того, яким європеєць (мати, або француз) *мають бути*, а не до того, якими жителі Європи, етнічні французи або реальні матері у дійсності є¹⁰. Подібні конструкції в їхньому англломовному варіанті (*real Europeans, real European values, real European country* тощо) досить широко вживалися у політичних текстах країн ЦСЄ і Балтії, а також на Кіпрі та Мальті до 2004 р. У 1989 р. угорці також намагалися бути *справжніми європейцями* (*Aiming to Be 'Real Europeans'*) так само, як українці зараз.

Наостанок зробимо такі висновки. Сучасний український політичний дискурс є віддзеркаленням і водночас механізмом формування європейської ідентичності. Європейська ідентичність в Україні не просто формується паралельно з національною ідентичністю, але виступає як важливий складник останньої. Процес засвоєння нових політичних та культурних реалій, відбувається шляхом накладання — а в деяких випадках, зіткнення — запозичених понять з існуючими українськими концептами. Виявляється, що на голому місці будувати нові — запозичені — концептуальні схеми не легше, як свідчить приклад поступового засвоєння таких понять, як *європейські цінності*. Однак у нових країнах-членах ЄС подібні процеси також відбувалися нелегко, їм також знадобився час, щоб відчутти себе *справжніми європейцями*. Відтак

процес формування європейської ідентичності України та її наближення до Європи у дискурсивному вимірі, попри зміцнення кордонів ЄС та відсутність чітких європейських перспектив, триває.

¹ Яворська Г.М. Лінгвістика в дослідженні міждисциплінарних об'єктів (до аналізу колективних ідентичностей) // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя проф. М. Кочергана. Зб. наук. ст. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. — С. 46–59.

² Wodak, R. Busch B. Approaches to media texts // John Downing; Denis McQuail; Philip Schlesinger; Ellen Wartella (eds.) Handbook of Media Studies. — Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 2004. — P. 105–123.

³ Яворська Г.М. Концептуалізація ісламу та мусульман в українських дискурсивних практиках // Ісламська ідентичність в Україні. — К.: AMES, 2005. — С. 102–125.

⁴ Jimenez A. et al. European and National Identities in EU's Old and New Member State: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components. — European Integration online Papers. — Vol. 8, 2004. — № 11. — <http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-011a.htm>

⁵ Яворська Г. Політична риторика та реалії європейської інтеграції // Віче. — 2002. — № 7. — С. 66–71.

⁶ Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. — Oxford University Press. — 1996. — 518 p.

⁷ Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. — М.: Языки славянских культур, 2006. — 671 с.

⁸ Гриценко О. Доба євроремонта // Критика. — 2001. — Ч. 1–2 (39–40). — С. 15–17.

⁹ Крейдлин Г.Е. Таксономия и аксиология в языке и тексте (Предложения таксономической характеристики) // Логический анализ языка. Ментальные действия. — М., 1993. — С. 30–40.

¹⁰ Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem. Na przykładzie stereotypu matki // Anusiewicz, J., Bartmicski J. Język a kultura 12. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. — Wrocław, 1998. — S. 63–83.

Кальян С. Є.

УКРАЇНСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО: НАШАРУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Якщо звернутися до англомовної літератури, то з'ясуємо, що в ній досить широко використовується термін «російське єврейство». У дослідженнях вітчизняних вчених дедалі більш вживаним

стає поняття «українські євреї»*. За деякими даними, воно введено у науковий обіг зовсім недавно завдяки зусиллям як українських, так й ізраїльських вчених. Зокрема, М. Феллера та В. Московича¹. Приміром, М. Феллер пише: «Українські євреї жили на правобережжі — на Поділлі і в Поліссі, частково на Волині і в Галичині»².

Втім, знайомство з науковою літературою свідчить про те, що поняття «українське єврейство» вживалося дослідниками щонайменше з середини ХХ століття у значенні конкретної територіальної прив'язки у межах Російської імперії**?. Так, про українське єврейство ще наприкінці 60-х років минулого століття писав канадський історик українського походження І. Лисяк-Рудницький³. Сьогодні поняття вживається, коли дослідники (наприклад, Я. Ісаєвич) ведуть мову про проживання євреїв «у різні періоди історії» в Україні⁴ або ж у випадку, коли мова заходить конкретно про сучасних євреїв⁵ (наприклад, у А. Мучника), тобто тих, які сьогодні мешкають в Українській державі. Крім того, є думка про те, що серед ашкеназів «до Другої світової війни зберігався поділ на етнографічні групи»: литвинів у Литві, Білорусі та західних прикордонних областях Росії; українських євреїв в Україні та Бессарабії; курляндських у Латвії; польських у Польщі; галиціанер в українській та польській Галичині⁶. Тобто поняттям «українські євреї» позначають етнографічну групу в складі ашкеназів.

Візьмемо до уваги твердження О. Заремби стосовно того, що про явище «українського єврейства» можна говорити принаймні від початку ХХ сторіччя⁷. Тобто науковець наголошує на тому факті, що українське єврейство ї це реальність, яка постала ніяк не в середині ХХ століття чи ж пізніше, але значно раніше. Про існування українського єврейства пише й А. Подольський, зауважуючи, зокрема, що «пануючою релігією серед українських євреїв» був хасидизм⁸.

Я. Хонігсман та О. Найман вживають дещо інше поняття — «російсько-українське єврейство», використовуючи його стосовно періоду, що розпочався з 80-х років ХІХ ст.⁹

* Промовистий факт: з початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні ведеться робота по створенню енциклопедії «Українське єврейство» (див.: Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». — Вип. 3. — К., 1998. — С. 3.)

** Так, у Х. Турнянського та А. Новерштерна читаємо: «...Шолом-Алейхем ріс у гущі українського єврейства, де хасидизм пустив глибоке коріння» (Турнянский Х., Новерштерн А. Язык и литература. — С. 145.).

Якщо звернутися до джерел та праць науковців XIX–XX століття, то з'ясуємо наступне. Після 1772 р. у відокремлених від Польщі областях розпочався складний та багатогранний процес соціальної інтеграції та культурної адаптації. Польсько-литовські євреї стали фактично «російськими», «німецькими» та «австрійськими» євреями¹⁰ (тобто підданими кількох держав). Та ще впродовж десятиріч, після того, як євреї перестали бути підданими польського короля, вони зберігали свій попередній стиль життя. Вони вважали себе ніким не іншим, як тільки «польськими євреями»¹¹. Так, у 1860-х роках єврейський письменник з України (!) І. Линецький (1839–1915) назвав головного героя свого антихасидського сатиричного твору «Дос пойлішер йінгл» — «Польський хлопчик», хоча й описував єврея, котрий проживав в Україні¹². Характерно, що єврейська періодика 1860-х — 70-х років («Рассвет», «Сион», «День»), яка виходила друком на українській території, декларувала себе у підзаголовках як «орган русских евреев». Тобто друга половина XIX століття стала часом появи нового терміну — «російські євреї». Як зазначає Б. Натанс, термін «русский еврей» вперше з'явився тільки в епоху реформ, тобто через три чверті століття після того, як єврейство опинилося у складі імперії¹³.

Про те, що представники єврейства дедалі частіше ідентифікували себе як «російських євреїв», свідчать й інші безпосередні документи епохи. Зокрема, лист-звернення єврейських купців Києва у кінці 50-х років XIX століття до міністра освіти, який був членом «Єврейського комітету», у зв'язку із зверненням російського уряду до іноземних єврейських капіталістів щодо фінансування ними воєнних витрат і будівництва залізниць. У зверненні купці писали: «Чому б *євреям російським* [виділення наше. — С. К.] не бути такою ж підпорою нашої батьківщині, як Ротшильди, Ескелес, Гольдшміт, Гірш і Магдельсон бувають своїм краям?..»¹⁴.

У другій половині XIX століття поняттям «русский еврей» послуговувалися відомі представники єврейства, зокрема, Л. Леванда, О. Рабинович, І. Оршанський, Л. Мандельштам і, зокрема, Л. Пінскер. Показово, що коли 1882 р. він видав свою знамениту брошуру «Автоемансипація. Заклик руського єврея до своїх співплемінників», то, як бачимо, також підкреслював російськість євреїв. Втім, варто взяти до уваги слова Г. Сліозберга, який писав, що російські інтелігентні євреї «тільки відривалися від єврейства» і російськими вони ставали «у кращому випадку тільки в сенсі державному, а не національному»¹⁵.

Бажання зміни самоідентифікації (з польської на російську) було зафіксоване безпосередньо у другій половині XIX століття тогочасними дослідниками. Тож, коли у 1870 р. вийшла праця І. Оршанського «Євреї в Росии...», то в ній автор зауважив, що уже наприкінці 50-х років представники єврейської еліти «першими відчували себе не тільки людьми і громадянами, але *руськими людьми і громадянами Росії*»¹⁶. Аналогічно І. Оршанський висловлювався і в статті «До питання про обрусіння євреїв» (1870), вказуючи, що у той час існував «досить численний клас євреїв, які обстоюють честь і право вважатися російськими людьми і громадянами Росії»¹⁷. Слова І. Оршанського підтверджують зізнання Є. Хісіна, який у своєму щоденнику (1882) писав про те, що почував себе «відданим сином Росії»¹⁸.

Втім, коли у 1884 р. єврейські соціалісти почали видавати у Лондоні на їдиш газету для бідних емігрантів із Російської імперії, то все ж наголошували на польскості єврейства, що відбилося у назві видання Ї «Польський єврей»¹⁹.

Якщо звернутися до праць С. Дубнова, котрий, як пам'ятаємо, був «центральною фігурою у єврейській історіографії кінця XIX — перших десятиліть XX ст.»²⁰, то побачимо, що вчений вживав поняття «російське єврейство». Дослідник розглядав історію євреїв Нового часу в рамках історії Російської імперії. Разом з тим, у нього зустрічаємо й такі поняття, як *єврейська Україна, українські цадіки*²¹. Показово, що для сучасника С. Дубнова, М. Балабана (польського історика), єврейська історія зазначеного періоду цілком «вписувалася» в контекст історії не росіян, але поляків.

Поряд з термінами «російське єврейство» і «польське єврейство» вживався ще один — «польсько-російське єврейство»²². Іноді для позначення підданих російської корони вживали термін «русские Моисеева закона», тим самим наголошуючи російський статус прихильників «Моисеева закону» (напротивагу, наприклад, «німцям Моисеева закону»).

Варто звернути увагу і на таке явище, як вихрещені євреї. Для декого з них питання самоідентифікації стояло особливо гостро, оскільки було усвідомлення того, що *мешумед* (вихрещений єврей) — «людина однаково чужа як кожному істинному єврею, так і кожній істинно-російській людині»²³. Тобто проблематичність самоідентифікації на рівні особи для мешумеда відгу-

кувалася кризою при пошуку ідентичності на рівні суспільства (російського чи українського*).

Зрештою вкажемо і на ще один момент. Після антиєврейських погромів початку 80-х поняття «русский еврей» перестало вживатися багатьма з тих, хто раніше ним користувався, що засвідчило кардинальні зміни в свідомості частини єврейської інтелігенції.

Таким чином, можна зробити висновок, що вживання того чи іншого поняття, наголошення польськості чи російськості єврейства залежало від того, що превалювало у свідомості сучасника — *колишнє* багатівкове підданство і територія проживання, що зумовлювало позначення єврейства як саме польського, чи ж *новонабуте* підданство і також територія проживання, відповідно до якого єврейство сприймалося вже як російське. Свідоміші наші рування уможливили появу і такого терміна, як «російсько-польське єврейство». А спроба об'єднати релігійну ідентичність зі світською сприяла появі терміна «русские Моисеева закона».

У сучасників не було сумніву, що євреї Російської імперії різняться між собою. Зокрема, безпосередній представник тогочасного єврейства І. Оршанський відзначав, що між північно-західними євреями, з одного боку, і «новоросійськими» та «таврійськими», з іншого, «лежить ціла безодня». На його думку, «новоросійські» та «таврійські» мають значно більше підстав називатися російськими євреями, ніж північно-західні²⁴.

На думку І. Барталя, імперська ідентичність російських євреїв залишилася незавершеною, оскільки після погромів початку 80-х років вони почали шукати їй заміну²⁵.

Разом з тим варто взяти до уваги й твердження представника тодішньої епохи Г. Сліозберга, який у своїх споминах писав про «малоросійських євреїв»²⁶, порівнюючи їх із «польсько-волинськими» чи «литовськими» євреями. Ці «малоросійські євреї», як стверджував Г. Сліозберг, відрізнялися зовнішнім виглядом як від «польсько-волинських» євреїв, так і євреїв-литваків. У їхній розмовній

* Напевно тому, відзначимо принагідно, одні з вихрестів, розриваючи релігійні зв'язки із своїм народом, не лише не відмовлялися від «племінної спорідненості» із своїми колишніми одновірцями, але навпаки, як свідчив анонім у публікації в газеті «День», продовжувала відчувати до них самі «теплі симпатії» ([Анонімна публікація без назви] // День. — 1870. — 2 янв. — № 1. — С. 9). Інші ж, як згадуваний Брафман, ставали затятими юдофобами.

мові «добра половина слів» була російськими чи українськими і розмовляли вони без «характерної єврейської жестикуляції»²⁷. Крім того, Г. Сліозберг стверджував, що навіть антропологічно малоросійські євреї відрізнялися від інших, оскільки серед них рідше можна було зустріти «чисто руді волинські типи і чисто чорні литовські, менше було виснажених з блідими обличчями, із впалими грудьми та викривленою спиною»²⁸.

Таким чином, ідентифікація єврейства Г. Сліозбергом базувалася не на релігійному чиннику чи критерії підданства, але на конкретній території мешкання єврейства, рисах зовнішності, мовній специфіці.

Характерно, що нині суголосні думки висловлював М. Феллер, зауважуючи вже стосовно українських євреїв ХХ століття таке: «Що ж стосується євреїв, то саме серед них — зокрема, серед українських євреїв — можна знайти за генетично расовими ознаками і манерами поведінки і типового вуйка з Коломиї, і панка з-під Варшави, й іспанця, і француза, і, зрозуміло, українця-східняка. А один мій знайомий єврей в Костополі не лише мав прізвище Турок і як турок виглядав, а й німців переконав, що обрізаний лише тому, що мусульманин. На щастя, костопільські українці не зрадили його, а хоче підтверджували, що турок, про що свідчить саме прізвище»²⁹.

Говорячи про мову, якою розмовляли євреї-мешканці української території, варто взяти до уваги наступне. Перед «польськими євреями», які свого часу опинились у Російській імперії, постала нелегка проблема переходу на мову країни проживання — російську. Але, як зазначають дослідники, євреї, що опинилися на території України та Білорусі, перед таким вибором не стояли: освічена їхня частина взагалі не думала про засвоєння місцевих мов — української та білоруської — внаслідок їхнього низького політичного та культурного статусу³⁰. Єврейські ж маси розмов-

* Їдиш позначався різними термінами. Як пишуть Х. Турнянский та А. Новерштерн, «простий» єврей міг сказати, що він розмовляє на «їдиш» (тобто «єврейською»). Той, хто хотів посміятися над мовою чи показати своє негативне ставлення до неї, називали її «жаргоном». У священних книгах, які друкувалися «лошн койдеш» / івритом в ашкеназькій вимові — «священна мова», тобто мова, яка складалася із елементів івritу та арамейського / з перекладом чи коментарями на їдиш, він називався «іврі-тайч» («єврейсько-німецький»). (Турнянский Х., Новерштерн А. Язык и литература. — С. 78, 14).

ляли на їдиш, який мав численні діалекти*. Це твердження не суперечить зауваженням Г. Сліозберга: їдиш був насичений українськими словами. Візьмемо до уваги й зауваження сучасного дослідника — доктора філологічних наук, професора М. Феллера про те, що їдиш остаточного оформлення набув на слов'янських землях, зокрема в Україні, запозичивши тут не лише лексичні, а й словотвірні елементи, зокрема, широко використання зменшувальних і пестливих суфіксів, що їх зовсім не мав іврит³¹.

На користь певного ступеня українськості єврейства у другій половині XIX — початку XX століття свідчить не тільки зовнішність чи специфіка мови, але й різноманітні документи періоду. Там ми натрапляємо на таке поняття, як *українські хасиди*³². Вираз *українські хаззани* (кантори) вживається у споминах єврейського письменника І. Равребе³³. Тобто можна твердити, що для сучасника, який прагнув вирізнити, наприклад, специфіку хасидів — мешканців українських земель, найпростішим і найпереконливішим способом було наголошення на їхню українськість для протиставлення іншим хасидам.

Якщо звернемося до офіційних документів імперії, то з'ясуємо наступне. За правління Катерини II з офіційної мови зникає слово «жид»* (як вважають сучасні дослідники, у подальшому, особливо у другій половині XIX століття, слово «жид» перетворюється на лайливе³⁴). Натомість починає використовуватися поважливе «єврей», про що свідчать нормотворчі акти другої половини XIX — початку XX століття. Втім, звернемо увагу на нюанс: ідентифікуючи євреїв, російський законодавець іноді відносив їх до «інородців», тобто для Росії — чужинців. Тим самим наголошувалася

* Зрештою не тільки в офіційних документах зникло слово «жид», але поступово воно почало витискуватися і з свідомості народу. Втім, цей процес був досить тривалим, оскільки термін «жид» в українській мові не носив негативного забарвлення. Тож вживався він і в XIX, і на початку XX століття, не «заряджений» негативними емоціями й почуттями. Так, М. Грушевський в одній із своїх праць, що була написана в роки Української революції, писав: «Я досі вживав у своїх писаннях слів: Жид, жидівський, стоячи на тім, що сі слова у нас не мали й не мають образливого значення. Але після того, як недавно представник єврейської робочої партії в Ц. Раді заявив, що сі слова, неважаючи на всі коментарі, таки ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого дотеперішнього правила.» (див.: Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 166).

свого роду неповноцінність цих підданих. Російська публіцистика відносила євреїв до «інородців», хоча з часом дехто з росіян (як, наприклад, П. Струве) почав стверджувати, що із усіх «інородців» євреї «усіх нам ближчі», найбільше з нами зв'язані», і «російська інтелігенція завжди вважала євреїв своїми, російськими»³⁵. П. Струве бачив у євреях той «елемент», який міг би бути поставленим «на службу російській державності й асимільованийий з російською культурою»³⁶.

Проаналізуємо підходи сучасних російських дослідників.

Один із найавторитетніших дослідників єврейства М. Членов у своїй праці «Єврейство в системі цивілізацій (постановка питання)»³⁷ зачепив питання, пов'язане зі становленням у межах єврейства етнічних спільнот, що поіменовуються *едá* (*едóт* у множині). *Едот* відрізняються за антропологічним типом, розмовною мовою, територією розселення, побутовою культурою та за деякими релігійними обрядами. На думку М. Членова, після об'єднання у XV століття Польщі та Литви виникла *ашкеназька еда**. На межі XIX–XX ст. вже у її середовищі виникає російськомовна єврейська культура. Практично повний перехід єврейства з ідишу на російську впродовж XX століття свідчить, на думку дослідника, про виникнення *російської еди*³⁸.

В. Кельнер у свою чергу відзначає, що на початок XX століття склалася російсько-єврейська інтелігенція. «Усвідомлюючи себе саме *російськими євреями* [виділення наше. — С. К.], її представники — лікарі, журналісти, юристи, літератори, інженери, люди науки і культури — зверталися до свого народу російською. Поступово в країні виникло особливе середовище російськомовного єврейства зі своїми вченими та письменниками, видавництвами та органами друку, громадськими та політичними організаціями»³⁹. Серед них були С. Фруг, С. Дубнов, Х. Бялік, В. Жаботинський, А. Гаркаві, Д. Хвольсон та інші.

В. Віхнович, аналізуючи класифікацію М. Членова, звертає увагу на позицію Ю. Бруцкуса, котрий зазначав, що на XVI століття, виникає російсько-польське єврейство (з амальгами західно-

* Першою була еда грецька, яка активно функціонувала у елліністичних містах-колоніях Криму та Північного Причорномор'я у I–VI ст. Її змінила хазарська еда (VII–X ст.). У час формування Київської Русі виникла дравноруська еда, на зміну котрій прийшла ашкеназька.

європейських євреїв та євреїв стародавнього Києва, серед яких переважали «жидове козарські») ⁴⁰. Разом з тим, на думку В. Віхновича, поряд з «головною едою» можливе існування інших *едот*, «більш малочисельних»: у Російській імперії поряд із ашкеназькою існували еда гірських євреїв, еда євреїв середньоазійських та еда євреїв грузинських ⁴¹. Таким чином, російські науковці про існування «українських євреїв», української єврейської еди, не згадують. І зрозуміло чому: російськоцентризм у свідомості не дає змоги в межах східного слов'янства навіть припустити можливість «кристалізації» (раніше чи у теперішній час) української еди.

Разом з тим, якщо звернутися до початку ХХ століття і зокрема до праць М. Грушевського, то в одній з них знаходимо таке зауваження Михайла Сергійовича: «Переглядаючи фамілії українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до Українців в різних часах і вважають себе Українцями*. Се, власне, й рішає завсіди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть, і якої хто мови» ⁴². Тобто ознакою українства, як вважав учений, є необхідність *вважати себе українцем*, незалежно від походження.

У зв'язку з цим виникає питання: чи ж вважали себе українцями у тому значенні, про яке говорив М. Грушевський, євреї, котрі мешкали на українській землі? Відповідь певною мірою дає нам сам Михайло Сергійович, вказуючи, що «бували і з Жидів українські патріоти, котрі не відрікалися своєї жидівської віри» ⁴³. Тобто можна стверджувати, що уже наприкінці ХІХ століття

* Відзначимо, що прізвища багатьох сучасних євреїв позначені українськістю: вони походять від назви населеного пункту на території України, де проживали їхні пращури. Найбільше прізвищ утворено від топонімів сучасних Вінницької, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Житомирської, Хмельницької, Рівненської, Волинської областей. Наприклад: Балтер, Барський, Белінський, Бершадський, Богуславський, Борщер, Вінницький, Гайсинський, Жванецький, Кагарлицький, Кальницький, Могилевський, Немировський, Сингаївський, Талалаєвський, Уманський, Шаргородський та ін. (Див. Про це: Гиль П. «Еврейская география» и ее отражение в фамилиях ашкеназских евреев // Вестник Московского университета в Москве. — 1993. — № 2. — С. 49–55).

в єврейському середовищі, з точки зору українців, були ті, кого можна назвати українськими євреями*.

¹ Подольський А. Єврейські студії в Україні: розвиток, тенденції, перспективи // Український гуманітарний огляд. — Вип. 1. — Б/м, 1999. — С. 261.

² Феллер М. Л. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. — Дрогобич, 1994. — С. 88.

³ Див.: Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 377.

⁴ Ісаєвич Я. Євреї України в мемуаристиці // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». — Вип. 3. — К., 1998. — С. 20–29. — С. 20.

⁵ Див.: Мучник А. Єврейська грошова кооперація: історія, ідеологія, принципи та цінності. — К., 2005 — С. 7.

⁶ Євреї // Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. — К., 2004. — С. 89.

⁷ Заремба О. В пошуках ідентичності: євреї України на порозі ХХІ сторіччя // Етноси України. Альманах-2000. Історико-культурологічний часопис. — К., 2000. — С. 12.

⁸ Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні. — К., 2007. — С. 7.

⁹ Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. I. — К., 1992. — С. 3.

¹⁰ Барталь І. От общины к нации: евреи восточной Европы в 1772–1881 гг. — Иерусалим, 5767. — М., 2007. — С. 7.

¹¹ Там само. — С. 7.

* Характерно, що поняття «українські євреї» є вживаним і в сучасному Ізраїлі. Як пишуть в «Енциклопедії Української діаспори» І. Клейнер, В. Маркус та В. Москвич, «останнім часом вже дедалі більше громадян визначають себе як «українські євреї», хоча самовизначення «російські євреї» ще дуже популярне. Українську мову зберігають євреї із Західної України, а закарпатські євреї користуються нею навіть у домашньому побуті, оскільки молодша генерація не навчилася ідиш. Серед українських євреїв популярна українська музика, фольклор, страви. [...] Найбільша концентрація українських євреїв припадає на міста Тель-Авів, Беєр-Шева, Єрусалим (близько 30 тис.) та Гайфа. У деяких сільськогосподарських кооперативах (кібуцах) взагалі переважають євреї з України...» (цит. за: Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея... — С. 335–336).

¹² Барталь І. От общины к нации: евреи восточной Европы в 1772–1881 гг. — Иерусалим, 5767. — М., 2007. — С. 196.

¹³ Натанс Б. За чертой. Евреи встречаются с поздней имперской Россией. — М., 2007. — С. 376.

¹⁴ Там само. — С. 74.

¹⁵ Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней // Евреи в России: XIX век. — М., 2000. — С. 315.

¹⁶ Оршанский И. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. — СПб., 1877. — С. 180.

¹⁷ Оршанский И. К вопросу об обрусении евреев // День. — 1870. — 28 февраля. — С. 217–220. — С. 218.

¹⁸ Хисин Е. Дневник билульца. — Б/м, 1973. — С. 3.

¹⁹ Барталь І. От общины к нации... — С. 8.

²⁰ [Локшин А.] Иудаика в России. Русско-еврейская история и ее исследователи // Евреи в Российской империи XVIII–XIX веков. — М., Иерусалим, 1995. — С. 14–15.

²¹ Дубнов С. М. Книга жизни. — Иерусалим, М., 2000. — С. 25, 153.

²² [Локшин А.] Иудаика в России. — С. 15.

²³ Кон Г. И. Два мира. Листки из дневника крещенного еврея. — СПб., 1899. — С. 3.

²⁴ Оршанский И. Г. Евреи в России. — С. 182.

²⁵ Барталь І. От общины к нации... — С. 9.

²⁶ Слиозберг Г. Б. Дела давно минувших дней. — С. 262.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. — Дрогобич, 1998. — С. 89.

³⁰ Турнянский Х., Новерштерн А. Язык и литература // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. — Части 5–6. — Тель-Авив, 1995. — С. 76.

³¹ Феллер М. Єврейська спільнота // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». — Вип. 3. — К., 1998. — С. 18.

³² Барталь І. От общины к нации... — С. 98.

³³ Равребе И. Свадьба макаровского цадика // Вестник еврейского университета в Москве. — 1993. — № 2. — С. 181.

³⁴ Вихнович В. 2000 лет вместе: евреи России. — СПб., 2007. — С. 77.

³⁵ Струве П. Б. Patriotica. Политика, культура, религия, социализм. — М., 1997. — С. 207.

³⁶ Там само. — С. 56.

³⁷ Членов М. А. Еврейство в системе цивилизаций (к постановке вопроса) // Диаспоры. — 1999. — № 1. — С. 34–56.

³⁸ Див. про це: Вихнович В. 2000 лет вместе... — С. 16–18.

³⁹ Кельнер В. Е. Книжное дело в контексте русско-еврейской культуры на рубеже XIX–XX веков. // Вестник еврейского университета в Москве. — М.; Иерусалим, 1997. — № 3 (16). — С. 149. — Прим. 3.

⁴⁰ Вихнович В. 2000 лет вместе... — С. 66.

⁴¹ Там само. — С. 18.

⁴² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 114.

⁴³ Там само.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрєєва Ольга Миколаївна — кандидат політичних наук, доцент, здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Анупрієнко Олександра Леонідівна — аспірантка кафедри філософії і методології державного управління НАДУ при Президентіві України

Беззуб'як Мирослав Йосипович — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин

Білошицький Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Бойко-Бойчук Лариса — кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Борозенець Тарас Анатолійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Державної академії статистики, обліку та аудиту

Гуцало Марія Григорівна — кандидат політичних наук

Дергачов Олександр Петрович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Древаль Юрій Дмитрович — кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри державної кадрової політики Харківського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президентіві України (ХарПІ НАДУ)

Кальян Сергій Євгенович — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціології і психології Полтавської державної сільськогосподарської академії

Ковалевський Владислав Олегович — кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Когут Петро Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри європейської інтеграції та права Львівського

регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентові України

Кононенко Сергій Володимирович — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України

Корнієвський Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент, державний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України

Кохан Галина — аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Кучеренко Ірина Миколаївна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Латигіна Наталія Анатоліївна — кандидат політичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

Медвідь Федір Михайлович — кандидат філософських наук, доцент, заступник завідувача кафедри господарсько-правових дисциплін з наукової та фахової роботи Національного університету ДПС України

Мироненко Петро Володимирович — здобувач Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Михальченко Микола Іванович — доктор філософських наук, головний науковий співробітник, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Опанасенко О.І. — аспірантка Національного університету харчових технологій

Опанасюк Валентина Володимирівна — старший викладач кафедри філософії Сумського державного університету

Перевезій Віталій Олександрович — кандидат історичних наук, вчений секретар ІІІІЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України

Погребинська Ірина Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Розумюк Володимир Михайлович — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії міжнародних

відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Руденко Ольга Мстиславівна — кандидат з державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України, докторант

Соколов В'ячеслав Миколайович — доктор історичних наук, професор кафедри політології Одеського державного економічного університету

Томенко Микола Володимирович — кандидат історичних наук, народний депутат України, заступник Голови Верховної Ради України

Черінько Ігор Павлович — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України

Шагли В'ячеслав Олександрович — викладач кафедри політології Одеського державного економічного університету

Яворська Галина Михайлівна — доктор філологічних наук, державний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 42

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 19,97. Обл.-вид. арк. 18,32.
Підписано до друку 17.12.2008. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net